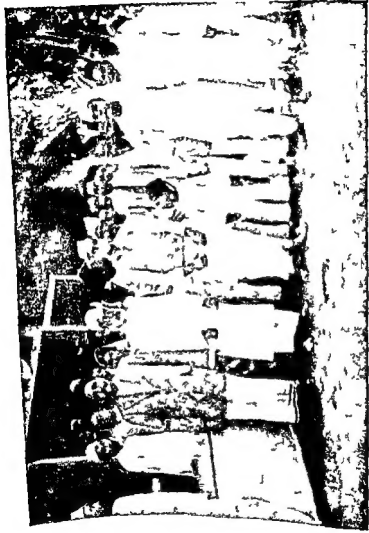

પડિત તેહર રામનમાં ગુજરાત ઓરિએન્ટીઅલના તેમનું સ્વાગત (૧૯૩૭)

3 ਦੇਸੀ ਪੁਲਿਸ ਪ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭ. (੧੯੩੭)

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી પતિતપાવન છે. શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા સેનાપ્તાસખેલ સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ. આઈ., જી. સી. આઈ. ઇ., એલએલ. ડી., એઓશીએ કૃપાવંત થઈને બે લાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા” રૂપે વિવિધ વિષયોને સજતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર આ “બ્રમણ” એ નામનું પુસ્તક રંગેશનાથ રંગનાથ ગૌતમ એમની પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું; તેને ઉક્ત માળામાં ૪૦૪મા પુષ્પરૂપે, આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભાષાંતર સામા, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર બડોદરા. તા. ૭-૭-૪૮	<table border="0"> <tr> <td rowspan="2"> <table border="0"> <tr> <td rowspan="2"> <table border="0"> <tr> <td>ધા. જ. ત્રિપાઠી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા,</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદનીય</td> <td>વિદ્યાધિકારી, બડોદરા રાજ્ય</td> </tr> </table> </td> <td></td> </tr> </table> </td> </tr> </table>	<table border="0"> <tr> <td rowspan="2"> <table border="0"> <tr> <td>ધા. જ. ત્રિપાઠી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા,</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદનીય</td> <td>વિદ્યાધિકારી, બડોદરા રાજ્ય</td> </tr> </table> </td> <td></td> </tr> </table>	<table border="0"> <tr> <td>ધા. જ. ત્રિપાઠી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા,</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદનીય</td> <td>વિદ્યાધિકારી, બડોદરા રાજ્ય</td> </tr> </table>	ધા. જ. ત્રિપાઠી	અધ્યા. મા. મહેતા,	ભાષાંતર મદનીય	વિદ્યાધિકારી, બડોદરા રાજ્ય	
<table border="0"> <tr> <td rowspan="2"> <table border="0"> <tr> <td>ધા. જ. ત્રિપાઠી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા,</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદનીય</td> <td>વિદ્યાધિકારી, બડોદરા રાજ્ય</td> </tr> </table> </td> <td></td> </tr> </table>	<table border="0"> <tr> <td>ધા. જ. ત્રિપાઠી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા,</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદનીય</td> <td>વિદ્યાધિકારી, બડોદરા રાજ્ય</td> </tr> </table>			ધા. જ. ત્રિપાઠી	અધ્યા. મા. મહેતા,	ભાષાંતર મદનીય	વિદ્યાધિકારી, બડોદરા રાજ્ય	
		<table border="0"> <tr> <td>ધા. જ. ત્રિપાઠી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા,</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદનીય</td> <td>વિદ્યાધિકારી, બડોદરા રાજ્ય</td> </tr> </table>	ધા. જ. ત્રિપાઠી	અધ્યા. મા. મહેતા,	ભાષાંતર મદનીય	વિદ્યાધિકારી, બડોદરા રાજ્ય		
ધા. જ. ત્રિપાઠી	અધ્યા. મા. મહેતા,							
ભાષાંતર મદનીય	વિદ્યાધિકારી, બડોદરા રાજ્ય							

કંઈકે કહી લઉં

સામાન્ય રીતે પ્રવાસનું વર્ણન એટલે માહિતીની મિજલસ, એમાં ભૂગોળ હોય જ. ઇતિહાસ પણ ખરો. વર્ણન તો જરૂર; એ વગર કેમ ચાલે ? પ્રાસંગિક વિવેચનો અને બોધપાઠનાં ઉદ્બોધન વગર તો અંતમાં સદગતા લાવવી મુશ્કેલ; અને કેાઈ હાસ્યના પ્રસંગ આવી જાય એવો સંભવ ખરો, પણ તે લગભગ ભૂલેચૂકે, apologetic રીતે; અને તેટલી ત્વરાથી અસલ ઇતિહાસ-ભૂગોળની ગંભીરતા ઉપર પાછા આવી જવાનું હોય જ. પ્રવાસનોષો માઈક ખૂંક કે બોમ્બીયા જેવી ચંપ જાય છે. જ્યાં સાત તેવી ચંપ જતી નથી ત્યાં એ તેવી ચંપ જવાની બહુ નિકટની તૈયારીમાં હોય છે. માહિતી-અને તેથી પણ વધારે માહિતી, એ તેનો મુખ્ય આશય બની પડે છે; *American Birds; More American Birds; Still More American Birds* જેવો ઘાટ બની જતો દેખાય છે.

જીવનવૃત્તાંતો અને પ્રવાસવર્ણનો, એ બન્ને ખરું જોતાં સાહિત્યનાં ધણાં જ ઉપકારક અંગો છે. જ્યાં છે, ત્યાં છે, પરંતુ ગુજરાતીમાં તો હજી “ છે ” ને બદલે “ હોવાં જોઈએ ” કહેવું પડે તેવી સ્થિતિ છે. અને એવી સ્થિતિનાં જે કારણો હશે તેમાંનું એક મારી અદ્ય મતિ પ્રમાણે એ છે, કે ગુજરાતી ભાષામાં લખા-યેલાં આ વિષયોનાં પુસ્તકોમાં એવાં એક જ આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેટલાં હશે કે જેમાં વાચકનાં ચિત્તને ઝટ પકડી લે તેવી સજાજ સચોટતા અને રસિકતા પણ હોય. અને હાસ્યની ગેરહાજરી પણ તેને મોટે જવાબદાર ખરી. પ્રવાસવર્ણનના જલસામાં એટલી ત્રુટિ રહે છે, તેથી તેમાં મદદ જોઈ આવે છે.

મારા અનુભવ પ્રમાણે એ બંને વિષયોમાં પુષ્કળ અને સાહિત્યિક હાસ્યસામગ્રી બરેલી હોય છે. માત્ર તેને ઓળખી દેહાડીને તેને કાગળ ઉપર ઝડપી લેવાની લેખકમાં વૃત્તિ તથા આવડતની અપેક્ષા રહે છે. આ નાનડડો ગ્રંથ આ દિશામાં પ્રયોગ જેવો છે. બધી જરૂરી માહિતી સાથે પ્રવાસમાં ડગલે ને પગલે મળતો રમુજનો સંભાર પણ આ પ્રકારના સાહિત્યને કેવો ઝોક આપી શકે છે, તે આપણે જોવું છે; જે તે વાહનના નીચામાં નીચા વર્ગમાં, ક્યાં પણ ખાસ સાધનસવડ વિના, સામાન્યમાં સામાન્ય મુસાફરને નડતી બધી મુશ્કેલીઓ સહિત, આગગાડી, જહાજ, નદી, મોટર અને હવામાર્ગે કરેલી હજારો માઇલની સફરની વાત કરતાં માહિતી તો જોઈએ તેટલી આપી શકાય. પણ એની ગંભીર શા માટે જવા દેવી ? આમેય આપણા જીવનમાં ગંભીરતા વાખા દેખાય છે. તો પછી એ મોંઘેરી વસ્તુને વેડફી શા માટે નાખવી ? પ્રવાસની મિજલાસમાંથી ગંભીરને તિલાંજલી શા માટે આપવી ?

પ્રવાસવર્ણનનો આ અખતરો અફળ નહિજ જાય. હજી આપણે બણવા સાથે થોડું હસી પણ લેવાની બધી જ શક્તિ નથી ગુમાવી. બધેકે હમણાં હમણાં એ રમુજવૃત્તિને વેગ મળતો જાય છે. અમદાવાદ જેવું અમદાવાદ, વિનોદપરિષદોમાં બબ્બે વાર પેટભર હસી ઉઠ્યું, એ પણ જમાનાની એંધાણી છે ! હસનારો આઝાદ હોય છે. અને અહીં આપણે શીખવા માટે ફરવું છે; અને સાથે હસવું પણ છે; આઝાદ બનીને, મસ્ત બનીને; તોજ શીખેલું યાદ રહેશે.

આવા પ્રવાસવર્ણનનો એક નાનો શા પ્રયોગ-પતંગ મેં ઉરાડી જોયો છે. શ્રી રમણલાલના ‘વનપ્રવેશ અભિનંદન ગ્રંથ’ માં મેં આ પુસ્તકમાંનું પ્રકરણ “ ક્રિન્ટિયર મેઈલ ” આપ્યું હતું તેને મારા ધાર્મી કરતાં પણ અતિધણી વધારે આવકાર મળ્યો; તેણે

મારી શ્રદ્ધાને ખૂબજ બળ આપ્યું ને મને ખાતરી થઈ કે આ પ્રકારનું પ્રવાસવર્ણન આદરણીય થશે.

આ નેંધિાનું ટાંચણ શરુ થયું ૧૯૩૬ ની બર્માની મારી છેલ્લી સફર દરમ્યાન; પણ એમાં જે પ્રવાસોનો ઉલ્લેખ છે તે ૧૯૨૬ થી ૧૯૪૧ સુધીના ખારસા વિશાળ સમય-ગાળામાં પથરાયેલા છે. મુશ્કેલી માટે આ ટાંચણોનું જેવું છે તેવું ગુંથન ૧૯૪૬માં થયું; ને એ પ્રેસમાં ગયું ૧૯૪૮ના પ્રારંભમાં. તેના છેલ્લાં ફર્મા છપાતા હતા તે દરમ્યાન માનવદેહને દુર્લભ એવો ઉત્તરાખંડનો યાત્રારાજ યમુનોત્તરી, ગંગોત્તરી, દેદારનાથ, તુંગનાથ અને બદરીનારાયણને આવરતો મહાપ્રવાસ કરવાની તક મને મળી. ધનાઢ્ય અથવા બાવા ફકીર, એમને માટે જ આ યાત્રા જરૂરકેય સુસાધ્ય કહેવાય; પરંતુ વચલાં વર્ગ, અને તે પણ અકિંચનપણા તરફ ઝૂકતા વર્ગ માટે તો એ યાત્રાની કફિનાઇઓનો પાર નથી. અને તેમાંયે યમુનોત્તરી-ગંગોત્તરી !... પૂછશો મા કેઈ પૂછશો મા, એ કહણાઈની કહાણી કેઈ પૂછશો મા !

આ તકનો લાભ લઈને એની પણ નાનીશી, આછેરી ઝલક મેં છેવટમાં, લગભગ પરિશિષ્ટ જેવી ઉમેરી છે - એ રંગપુરણો આ અંથને એર વિશેષતા આપશે એવી ધારણાથી.

આ બમણુ કરનારે આંખો ખુલ્લી રાખીને એતરફના સમાજને, તેમની બાબાઓને, તેમના રીત રિવાજોને, તેમની લોકકથાઓને, અને એકંદરે, જીવંત જગતને નિહાળ્યાં છે; તેનાં સંરમરણો આ બમણુટ્તાન્તને રોચક બનાવશે એમાં શંકા રાખવા કારણ નથી.

તેથી આ પ્રસ્તાકને આવી રીતે વહેતું મૂક્યું છે.

રમેશનાથ ગીતમ

ભ્રમણની કેડીઓ

કેડી નં'ક	વિષય	પાન
૧.	તૈયારી અને પ્રયાણ.	૧
૨.	ચાવીની ચક્રચાર.	૧૨
૩.	બાબા !	૨૪
૪.	બડ માણસ, હો !	૩૨
૫.	કોન ? કહાં ?	૪૨
૬.	વાહુવા જી, વાહ !	૪૬
૭.	એજ, દિલ્લી !	૫૬
૮.	કાલકા મેષલ, સખૂર !	૬૬
૯.	ફ્રન્ટિયર મેષલ !	૭૮
૧૦.	હજી વધારે સખૂર.	૮૭
૧૧.	ધુમટો, અને ધર્મશાળા.	૧૧૦
૧૨.	કળ કાટા ? કલ કાટા.	૧૨૧
૧૩.	હરડે.	૧૨૬
૧૪.	શહેર શહેરના ફેર.	૧૩૬
૧૫.	રાજજીતું રાજ—" મંદરાજ "	૧૫૦

હારણ એ, કે એ લેખનપ્રવૃત્તિ કરવાનો અ્યાલ એ છેલ્લા પ્રવાસ દરમ્યાન જ મને સ્ફુર્તી, અને દેટલાક મિત્રોના આગ્રહ અને ઉત્તેજનથી અમલમાં મૂકાયો હતો. એ છેલ્લી મુસાફરીની નોંધ કરતાં કરતાં જેમ જેમ પ્રસંગ અને વિષય ઉપસ્થિત થતા ગયા તેમ તેમ સીનેમાના “ ધો ઍક ”ની રૂબે પાછલાં સંખ્યાઓ હું ટાંકતો રહ્યો છું. પરંતુ એ સર્વ પ્રસંગમણુકાને સાંકળનાર મુત્ર તો, જેવું છે તેવું, છેલ્લા પ્રવાસના દાસ્તાનનું જ રહેલું છે.

આ નોંધોનો મુખ્ય આશય એ દર્શાવવાનો છે કે લાંબી કે ટૂંકી કાંઈપણ મુસાફરીમાં કુતૂહલ વૃત્તિને સતેજ રાખનાર હારમા-ભિમુખ પ્રવાસીને ખૂબ ખૂબ લાભ થાય છે. એ જિંદગી, એક તરફ ધર્મ અને બીજી તરફ મધ લાદેલાં હતાં, અને એ જિંદગી જાણું તથા જોખું હતું, એ જાતના નિરીક્ષણ “ લાભ ”ની જ આ વાત નથી; બલકે અભિમુખ વૃત્તિવાળા પ્રવાસીને તો રમડપટ્ટીમાંથી, સતત માહિતી, જ્ઞાન, અને સર્વથી વિશેષ, વિનોદના ખંડાર મળતા જ રહે છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ કહો, મનોવિજ્ઞાન કહો, કે માનસશાસ્ત્ર કહો — એના ઉત્તમોત્તમ, પદાર્થપાઠ જેવા પ્રત્યક્ષ, પરિચય, અને અનુભવ માટે પ્રવાસ જેવી નિરાળ બીજી એક પણુ નથી. અને રમુજની રંગિણી તો તેમાં મદદેવ પૂરાતી જ રહે છે. આ પાનામાં મારા તેવા અનુભવોમાંના થોડા જ રજુ કરેલાં છે; બાકી વાસ્તવમાં મુસાફરીમાં પડતી ગમ્મતને આડો આંક નથી.

આટલી “ કાબિલ — તવજ્જુહ — ખતલા ” પછી, “ વૈશંપાયન ” એણીપેર બોલ્યા સુણુ જન્મેજન્ય રાય, વિસ્તારીને કહું કથા... અહો રાયજ સુણીએ ! ”

મારાં પર્ષદનોમાં મને મોટામાં મોટી ફુધા નડતી રહી હોય,

તો તે સરસામાનની જંગળની હતી. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક માનવી મુસાફરીમાં ગાંસડાં પોટલાંના લખાવ્યાથી ત્રાસે છે. અલગત આ બહુરતના વસુધરાના વિશાળ પટ ઉપર એવાં અમાનુષી માનવી પણ કવચિત દૃષ્ટિગોચર થાય છે ખરાં કે જોએ. સરસામાનના ગંગાનો વહન તથા તે અંગેની લમણાઝીકમાં આનંદ આવતો હોવાનો દાવો કરે છે. પરંતુ એ “ મથુરા કા પંડા ન્યારા. ” સામાન્ય માણસો તો પ્રવાસમાં સામાનની અતિશયતાને કહણાઈ જ લેખે છે. મને એ બાબતનું કદ જોમ જોમ વધારે સાલતું મયું, તેમ તેમ મુસાફરી અંગેની કહેવાતી “ જરૂરતો ” ઉપર હું ઉત્તરોત્તર કાપ મૂકતો રહ્યો હતો. અને ધનરાકેપની કુહાડીનો એ પ્રયોગ મને એટલો બધો સચિત્ર થઈ પડ્યો, કે મારી અહીં નોંધેલી છેલ્લી લાંબી મુસાફરી પ્રસંગે મેં નિશ્ચય કરી લીધો હતો, કે એ ‘ કાપકૂપની ’ નીતિની પરાકાષ્ટા રૂપે આ વખતે તો મારે શક્ય તેટલો ઓછામાં ઓછો જ બોળે વહોરવો.

‘ ઘણુંખરું, પ્રત્યેક મુસાફરી માટે નીચેની યાદી મુજબનો સામાન લેવાતું ઘણાખરા લાંબા પંથના પ્રવાસીઓ માટે વિધિના લેખ જેવું અનિવાર્ય થઈ પડેલું હોય છે :

અનુક્રમ	દાગીતો	સંખ્યા
૧.	પેટી, લોખંડની કે ચામડાની	૧
૨.	ખિસ્તરો	૧
૩.	ટિકિત ફરીયર	૧
૪.	પાણીનો કુંગો	૧
૫.	ટિકિત ફરીયરમાં બરતા વધેલી ખાદ્ય વસ્તુઓનો કંડીયો / પોટલી	૧
૬.	હળમત, દંતધાવન, કેશસેવા ઇ.ના સંમુક્ત સરંજામની ચેલી	૧

પરંતુ આ વખતે અણ્ણસિકાની બેડી મારે તોડવી હતી. તેથી મેં, નક્કી કર્યું કે મારે જે કંઈ લેવું હોય તે બધું — હા, બધું — માધારણ કદની એક જ પેટીમાં સમાવી દેવું. અને તે ઉપરાંત સામાનમાં રાખવો એક બિસ્તરો. બીજું કશું નહિ. આ યોજનાના ફક્તવરૂપ, ઉપર દાકેલી વાદીનું નીચે પ્રમાણે સંકેતન થઇ ગયું:

અનુક્રમ	દાખલો	સંખ્યા
૧.	પેટી	૧
૨.	બિસ્તરો	૧

જેમો ફરક ? સુવ્યવસ્થિત, — પદ્ધતિપુરઃસરની પુનર્વ્યવસ્થા, પુનર્વ્યવસ્થા, New Order માંથી પ્રાપ્ત થતા લાભોનું આ એક સચોટ ઉદાહરણ છે.

આ નિર્ણય અનુસાર મેં પેટી ભરી. પડોશી પાસેથી બિસ્ત્રીટનું ખાલી દીન માંગી લઇને, સાધારણ રીતે અલગ થેલીમાં રહેતી બીજો તેમાં ગોઠવી; જેવી કે હળમત અને દાંતણનો સામાન, સાણ, ચપ્પુ, ચમચો, દીન ઓપનર, છુચ કાઢવાનો રકુ, કાતર, ગંજફો, એરિથરિનની ડબ્બી, શાહીનો ખડીયો, પેન્સીલ છ. છ.

રસ્તામાં નાણા ખરચવા, કાચરકચર ખાવું, અને જર તમા જર બેચ બમાડવા — એવું તેણે તો આપણે કરવું નહોતું. ધરનું મળનું બાથું સાથે ક્યાં નથી લેવાતું ? આ વિચારથી તૈયાર કરાવેલું બાથું સાધારણ કદના પિત્તળના ડબ્બામાં બધું. કેસેરા, ફીફ ગ્રામીઝ, સફેદ કેન્વાસના બેડાની એક ફાલતુ બેડ, અને લખવાના સરંજામનો પોટફાળીયો, એ બધું પેટીમાં જ ગોઠવ્યું. થોડા માસિકો અને પુસ્તકોને પણ તેમાં સ્થાન આપ્યું. બાકી

રહેવા પામી તે જગ્યામાં ગાયાં તેટલાં કપડાં ફાંચ્યાં; અને પછી મેં ફત્તેહમંદ અદાથી ચોતરફ દૃષ્ટિ કરી.

આ પાદી ઉપરથી સહેજે જણાઇ આવશે કે સ્થળસંક્રાંત્યની ઉપયુક્ત પ્રકારે હાથે કરીને બાંધી લીધેલી સીમા છતાં, આ સફરમાં પણ સવડોની અને તેટલી મોજ 'પૂણે'પણે માણવાની શક્ય તે બધી તૈયારી મારા તરફથી કરવામાં આવી હતી.

આ બાબતમાં હું એક રીઠા મુસાફરનાં પદાંકન પર ચાલી રહ્યો હતો. એ કિસ્સો બોધદાયક છે. મારી આના પહેલાંની મુસાફરી દરમ્યાન વડોદરા રેશનથી જ હું દિલ્લી એક્સપ્રેસમાં ચઢ્યો હતો. હું બિમાર હતો; દમનું પાસું હતું; તેથી તાત્કાલિક આરામ માટેની કેટલીક દવાઓ મેં સાથે રાખી હતી.

આગગાડી ગાંધરા પહોંચી, ત્યાં સામેના ઉપરના પાટીયા ઉપરથી “ઓ...હો હો હો...” એવા પ્રચંડ, સર્વબ્યાપક બગાસાનો દીર્ઘ ધોર નાદ ગાજતો અમને સંભળાયો. મેં જોયું, તો એક ગૃહસ્થ નિદ્રા ત્યાગી આજસ મરડીને બેઠા થતા હતા.

બગાસાના પ્રારંભક વિધિ પછી આંખો મોજતા, “ઓમ્ નમઃ શિવાય” નું બુધ્દં કંઠે રટણ કરતા એ ગૃહસ્થ બેઠા થયા, તે પછી નીચે ઉતર્યા. દાતણ કાઢીને તેઓશ્રીએ નિરાંતે દંતધાવન કર્યું, અને બને તેટલા પ્રચંડ ઓકારા સહિત ઉલ્લ ઉતારી. પછી જોને એ પોતાનું મુખ કહેતા હશે એ અંગ એમણે ઘોયું; શૌચાદિ જાણ આપ્યા; એકાદ રેશને ઉતરીને નળ નીચે નદાઇને બીને ધોનીયે તેઓશ્રી ડબ્બામાં પાછા પ્રવેશ્યા. અંદર આવીને પેટી ઉઘાડી; પેટી ઉઘાડીને પીતાંબર કાઢ્યું; પીતાંબર કાઢીને પહેલું. આથે સાથે અતિશય

અશુદ્ધ ઉચ્ચાર વડે નિદોષ સ્તોત્રાની સત્તાનાંથી વાળવાનું ગુજરાતમાં સર્વસામાન્ય થઈ પડેલું એમનું પેરાક્રમ ચાલુ જ હતું.

ડબામાં ચેતોના ઉપરાંત ખીન કાષ્ટ પ્રાણીનું અસ્તિત્વ તેઓ-
 થાને જાણે કમુદ્ધ જ નહોતું. પછી પેટીમાંથી એમણે ચોથી સંખ્યાનો
 સામાન કાઢ્યો. પોતે જે પાટીયા ઉપર પોડયા હતા તેની નીચેની
 ગેઠક ઉપર એચાર જણ બેઠેલા હતા. આ મહાશયે સ્તોત્ર બબડતાં
 હાથમાં સંખ્યાનો સામાન તથા ચોથી મહીને માત્ર આંખના ઇશારાથી
 તેમને આધા ખસી જવા સૂચવ્યું. એમની ઇશારતની દબ્બ એવી
 હતી, કે તેના અમલ સંબંધે શંકાને જાણે સ્થાન જ ન હોઈ શકે.
 ધરના છોકરાને આધા ખસવાની મૂક આજ્ઞા કરતા હોય તેવી રીતે
 આજ્ઞાના તટાજ પાલનની ખાતરી સહિત એમણે ઉક્ત અભિનય
 કર્યો. અને બન્યું પણ એવું, કે એ લોક આધા ખસી ગયા.
 તેમના સ્થાને આ જુદેવ પાટીયાદ યયા, અને એમણે નીરાંતે સંખ્યાપાઠ
 કર્યો; સમુદ્ધ વચ્ચેના બેટ 'જેવી એમના તાલકા વચ્ચે શામતી ધારીની
 ચોટલી હટકારી; ને પછી જાણે કશું ન બન્યું હોય તેમ સંખ્યાનો
 સરંજામ પાછો પેટીમાં ગોળવ્યો. પછી બહીને ધોમેલું ધોતીયું કાઢ્યું,
 અમેટીયું બદલ્યું, ખૂબ ચીપીચીપીને ધોતીયાની કાછડી તથા પાટલી
 ગોઠવી, ને પડી ઉઘાડે ઢીલે બિરાળ્યા. ખીજે રોશને એમણે " દૂધ
 પાણીની ચા " ની કીટલી મંગાવી.

મેં ધીમે રહીને પૂછ્યું, " કાકા, સરતના છા કે ? "

" હા, તમે કાં ગાછતા માસ્તર ? ને કેમ જાણનું કે હું
 ફરતના છેડે ? "

" કાકા, સરતની મરત કંઈ છુપી રહે ખરી કે ? એનો તો
 રંગ જ જુદો પડી જાય. "

“ ખરી કહી માસ્તર. કેમ, ચાઇ બાઇ પીડો ? હા બાઇ, આપણને એ બામનીયા ચાઇ પસંદ ની મલે જો. નરી...ના...જેવી બનાવતા દેહું. ચાઇ પીવી, તો કીટલીની. હહવે. ”

“ ખરી વાત. ક્યાંથી બેઠેલા ? ”

“ નવહારીયા. આ લાઇનમાં પાટીયાં બહુ મજેનાં રાખે છે. ખાસ્સાં પહોળાં એવાં, તે એ...ને નીરતિ કરવટબેર સુધ રાકાય. આ દિલ્લી. પછીની...ઇ. આઇ. ને એન. ડબલ્યુ. નો તો પૂરો ત્રાસ. એમ પડખું બદલતાં હહરીતું પડીખી જવાય. પાટીયાં, તો ખીખીનાં, માસ્તર. ”

વિશેષણોનો સંભાર એમના વાતોલાપમાં ઠીકઠીક રહેતો. અને તે પણ એવા આશા પ્રકારનાં, કે જેને રથજો...એવાં ટપકાં મૂકીને આપણે તેનો ઇશારો માત્ર કરી રાખીએ. મેં ચર્ચા જરા આગળ લખાવી.

“ કાકા, ગમે તે કહો, પણ ધણા લોક કહે છે કે એન. ડબલ્યુ.ના ડબ્બા બી બી કરતાં વધારે સારા હોય છે. ”

“ અરે એમ કહેનારાની તે હિ હું કેહું ? અને એન ડબલ્યુનાં પાટીયાંને હું ની જાનતો ? સાલ્વાં...હાડકાંનો ખુરદો કરવા જાણે બનાવેલા. ”

મેં આજુબાજુ જોયું. એક ગૂજરાતી બાઇ એ ડબ્બામાં બેઠેલી હતી. તેથી મેં કાકાને કહ્યું, “ કાકા, એ તો ઠીક, પણ આ બેરાં બેઠેલાં છે, ને...”

“ તે હું થઇ ગયું ? સજારે બેઠે. કયો...એને બેઠવાની ના પાડતો છે ? ”

“ એમ નહિ. આ આપણા • જોશવામાં જરા, જાણે કે, 'સરસ્વતીની હાજરી વિશેષ પ્રમાણમાં...' ”

“ એટલે કે હું ગાળો જોયું છું, એમ ને ? માસ્તર, એ ગાળો જોશનારા... જુદા. આપણું એ કામ નહિ જો. તમે બી કીક છે માસ્તર. હું ખૂંડું છું કયા સાદ્યો ગાળ જોઈયો ? કે પછી... આખ મીંગીને દીધે જ રાખો છ ? કાંઈ બી... ગાળ ' જોયે, તેની મને બહુ ખીજ, । માસ્તર. ” પેલી બાઈ તરફ ફરીને - “ કેમ એન, હું કંઈ ગાળગાળ જોઈયો છ ? ”

મને લાગ્યું કે એ બાઈને કાંઈ હવે સીધી રીતે પોતાની ગાળકીન સુધિયાણી બાપાનો સ્વાદ ચખાડજો, એટલે મેં વાત બદલી નાખી.

આ “ દેહાઈ ”ની વાત ઉપરથી મને લાગ્યું, કે પેલી જે ગૂંજરાતમાં પ્રચલિત વાત છે, કે એક સુરતીબાઈ । એક માળામાં જોરડી રાખવા મયા, ત્યાં મજાનવાળાએ કહ્યું કે તમે સુરતી લોકા ખૂંડું બહુ જોસો છો તેથી તમને જોરડી નહિ આપીએ, ત્યારે એ સુરતીબાઈએ ઇંછેકાઈને ઉત્તર આપ્યો, કે “ એ સુરતી .. જુદા, અમે નહિ. અહિં કયા ને ગાળ જોખતાં આવડે જ છે જે ” ઇ. ઇ. ૮ એ વાત સાચ કલ્પિત તો નહિ જ હોય ।

આ પીધા પછી દેહાઈ તેજ થયા. અસકમસકનાં ગા આપ્યાં. પોતે દિલ્લી જતા હતા. ઉત્તર દિલ્હીમાં અનેક રથએ એ કામ રહેતું. કંઈક ગ્યાગર મિન્ત પાળુ હતી. વીત કરતાં છે વાત પણ ખૂટી (- મારા તરફ -), એટલે “ અનાવિલ પોદાર નો અંક કાઢીને તેઓથી બેઠા. આરેક વાગે જોગનનો સમય થયે પોતાની બહુ પેગીમાથી એમણે એ કાઢ્યો, ને અગાઉના જેવી

આજ્ઞાધારી અદાથી પેલા મુસાફરોને આધા ખસેડીને 'કાકા બાથુ' લઈને પાટીયા ઉપર જમી પડ્યા, પૂરા પ્રેમથી " જામા, પાણી - બાણી પી લાવજુ, " અને પછી ઉપરને પાટીયે ચઢીને શાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે એમણે વામકુક્ષી કરી.

એ વાગે હતી, મોં - બો ઘોઘન તરત બલે થઈ જાય કીટલીની ચા. પછી એક બે બજન ખાંગડયાં. તેમાં ખુબી એ હતી, કે એમણે વાપરેલા અનેકવિધ અવાજોમાંનો એક પણ સંગીતનું અંગ ગણાતા કોઈ પણ લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સૂરની નજીક ફરકતો નહોતો. પરંતુ એની ચિંતા ક્યા...ને હતી ? ને તે વિષેની મારી ચિંતાની ચિંતા પણ કોઈને નહોતી.

" ના હું તો ગાઈશ " નો ક્રમ પૂરો કર્યા પછી સંગીતકારે ડખામાં હતી તેટલી જગ્યામાં આંટા મારીને પમ છૂટા કર્યો. આ બધા સમય રેશનો આવે ને જાય, હિતારઓની બરનીગળ થાય, તે બધું સમજી લેવાનું, રાત પડી. ને વાળુનો ક્રમ થયો, અને પછી દેહાધિએ ખેંચ્યો ખીસ્તરો.

આ બધા સમય દેહાધિ ખાંસી ખાતા જ હતા. રાતના પડખું વાળ્યું, એટલે એમના ગળામાંથી બચંકર અવાજો નીકળવા માંડ્યા. એમને દમનું લેર હતું. મેં તે વિષે એમને પૂછ્યું. કાકાએ કુઞ્જ જાહેર કર્યું, કે " હહરીનો દમ મારો તો દમ કાઢી લાખતો છે. " એમની પીડાના શમન અને મારી નિદ્રાની સલામતી અર્થે, મારી પાસેની ડખીમાંથી ઘણી જ મોંઘી એવી બે ટીકડીઓ કાઢીને મેં એમને આપી. એ ગળીને કાકા પોતી ગયા, તે બધી યજ્ઞે સ્વાર.

પરોઢીયે દિલ્લી નજીક આવતાં અગ્રેત ચઢી એમણે ફરમાવ્યું " માસ્તર, પેલી ટીકડીનું નામ દુ ? ? "

શ્રમણ

મે નામ બતાવ્યું.

“ એ ગોટપીટના આપણે ની હમણે માય. જરૂર,
લાઓ જોઈ. ”

મે એમને ડબી આપી, ટપ બોલીને તેમથી અડધી ટીકડીઓ
ઠાઠીને ઠાકાએ પધરાવી પોતાના ખીસ્સામાં

“ પણ મુરબી...”

“ પણ ને બધું ”

“ એ બધું કીમતી છે. ને બધે મળતી પશું નથી. ”

“ તો મે વગર હમણે કાઢી લીધી ચોઢે ? હું બધુંતે
હુ કે એ બધે ની મળતી. હવે સુ કેવું, માસ્તર ? ”

“ પણ દિલ્લીમાં તમે ખરીદી સકો છો ”

“ અરે માસ્તર, ચીના ન થાવ તમે ખી તેમ કરી સકો છ.
ને વળી આપણને ગોટપીટના ગોટાળા ની આવડે જો એ પીડામાં
ઢાણ પડે ? એની પાખે આ હું ખેડું ? દિલ્લી - બિસ્લીમાં તમે
નવી લઈ લેજો. હું કા ના કોતો છું, કે બધું લેતા ના ? પણ
માસ્તર, ખરૂં કેઈ ? ગોળી આખાદ જો. રાતબર કરવડ હો બદલી
નથી દમ દમ કી બધું એસી તેસી ”

— શુરુ મળ્યા !

x

x

x

આ સુરતી સહેલાણીની દિલ્લી - બિસ્લી, પણ - બધું,
પાણી - બાણી, દમ - દમ - છ. જેવી બેવડી બોલીનો રિવાજ

તેયારી અને પ્રવાણ

નાન ગૂજરાતમાં જ છે, એવું નથી. આખા ભરતખંડમાં સર્વત્ર એ બોલણા પ્રવર્તે છે. ઘણુંખણ આપણે સુક્ત શબ્દનો પહેલો અક્ષર “ બ ” રાખીને બંને શબ્દોના પહેલા સ્વર સરખા જ બોલીએ છીએ. પરંતુ કેટલીકવાર એવા શબ્દો ભટકાઈ પડે છે, કે જેને માટે આ નિયમને વેગળો ગ્રહવો પડે છે. દા. ત., બુંબાઈ - કુંબાઈ, બકરી - ફકરી, અચુક - તચુક, બદામ - ફદામ ઇ. .

મરાઠીમાં, સુક્તશબ્દનો પ્રથમ અક્ષર ઘણુંખણ “ બી ” વપરાય છે. દા. ત., પાણી - બીણી, બાકરી - બીકરી, આમટી - બીમટી ઇ.

હિંદી, પંજાબી અને બંગાળીમાં તેમ મારવાડીમાં આ બાબત કાંઈ ખાસ નિયમ જેવું જણાતું નથી. હિંદીમાં “ પાન - વાન ખાઓ ” એવા શબ્દપ્રયોગ સાંભળવામાં આવે છે. વળી ફમ - વમ, રોટી - વોટી ઇ. પણ સંભળાય છે.

મારવાડીઓમાં રોટી - રાટી, કપડા - વપડા, ઘર - ઘાર, કહેવા - કહેવા (પ્રભક્તનો નાસ્તો), ઘોતી - ઘાતી, જળ - જળ (દા. ત. “ જળ - જળ પીસીએ ? ”) ઇ. પ્રકારો પ્રચલિત જણાય છે.

દક્ષિણ ભારતીય ભાષાઓમાં પણ આ રીતનો ઉપયોગ છે. અર્થાત્ આ ટેવ ભારતમાં સર્વસામાન્ય છે. આવા સુક્ત શબ્દોનો અર્થ કરો યતો નથી, છતાં બોલનારને તેમાં અચુક સવડ તો પડે છે જ.

રાત પડશે, એટલે આ ખોલી પેટી, ને ક્યો નાસ્તો. કપડાં પણ બદલીશું. એમાં વળી આગસ-ચેની ? અને પછી સવારો સવાર નિદ્રા ખેંચ્યા શિવાય બીજું કામ પણ શું રહેવાનું ? કંઈ નહિ. દોસે દિવસના સમયે મારવાડ રાજપુતાના, યુ. પી. અને બંગાળામાંથી પસાર થઈશું ત્યારે બાઈનામુક્તર્સ વાપરવાની મન પડશે, અને ઠીક દોમશે, તો ચોડી છબીઓ પાડીશું. પેટીમાં બધું સાધન પડ્યું છે.

આ વિચારપરંપરા પછી માત્ર કાદવા માટે પેટી ખોલવા મેં હાથ ખીમામાં નાખ્યો, તો આવી ન મળે.

ખીન ખીસાં જોયાં. બધાં ખીસાં જોયાં. ખીસાં નડોતાં ત્યાં પણ કાંઈ મારી જોયાં, પરંતુ એ સર્વ પ્રમાસોનું પરિણામ સદૃષ્ટ મુગળ ન આવ્યું.

મેં પેટી સામે જોયું, ને તાળા બિપર કાસામિસમ દુઃસદ્દ દષ્ટિ ઠેરવી. પરંતુ તેના નરકથી કશું હિતજન ન મળ્યું. અહિં કાસામિ ના બાપ સમી દષ્ટિનું, પણ કંઈ ચાલે તેમ નડોતું.

તાળું મામુલી હતું, દસ દોઢીયાંવાળું. મારી ખુસાફરીની બયંકર આસાહીનતા અને ૭ દિવસની મોજશી સહેલગાહની સ્વખસદિ વચ્ચે કમગખત દસ દોઢીયાંનું તાળું આહું આવી ઉભું હતું. મારી સામે, અને ખીજવવા જાણે જીભડો કાડતું કોય એમ, એ નફ્ટ થકનિ લટકતું હતું. તમે-માનો થા ન માનો, પરંતુ એક વાર તો રીનસર એના હસવાનો ખખડાટ પણ અને સંબળાયો હતો.

એકાદ ખીલી ક્યાંકથી મળી આવે, તો તેનાથી યે ખોલી શકાય, એવું એ દુદ્ધ તાળું હતું. વાસ્તવમાં, એક સાથી ઉતારુએ

એમ કરવાની શાણી સલાહ મને વલુમાગી આપી, જેમકે માનવી વલુમાગી સલાહ આપનાર પ્રાણી હોય, તે કારણે એ અન્ય પ્રાણી-વર્ગથી કનિષ્ઠ છે. મેં એવી મતલબનો તેમને ઉત્તર આપતાં એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું, કે આગાડીમાં ખીલી લાવવી ક્યાંથી. એમણે ઉઠાપણથી ડોકું હલાવીને વાત કણુક કરી, કે “યહ બી દીક હય.”

ડાખમાં બેઠેલા ખીજા ઉતારાઓની પેટીઓનાં તાળાં ઉપર હું નજર ફેરવી ગયો, બૂલચૂકે મારા જેવું કોઈનું હોય તો, પરંતુ એવી બૂલચૂક થાય જ કેમ ? આ પ્રકારના તાળાનો બહિષ્કાર કરવાનું મુસાદર આશમનું સાર્વત્રિક કાવતરું અને તે દિવસે રપટ દેખાયું.

... ત્યાં ખીજાં અનેક તાળાં, હતાં; જનતજનતના ઘાટ અને ખનાવટોનું, જણે. મુંદર અદર્શન. આ પ્રસંગે જ મને ખ્યાલ આવ્યો, કે લોકોમાં આટલી બધી જાતોનાં તાળાં, વપરાય છે, અને તાળાંના આટલા બધા પ્રકાર હોય શકે છે. પરંતુ જ્ઞાનની એટલી વૃદ્ધિ ઉપરાંત ખીજે કરો લાભ એ નિરીક્ષણથી મને થવા પામ્યો નહિ. અને એ જ્ઞાનથી પણ ચિત્તમાં સંતોષ પ્રકટવાને બદલે મારા સંતાપમાં વૃદ્ધિ જ થઈ હતી.

હું ઉચો થયો, નીચો થયો, અને મનમાં ને મનમાં મેં સર્વત્રાહી સરસ્વતીઓ ઉચ્ચારી; જેમાં એ તાળું, તેની ચાવી, એ ઉભયની સાત પેઢીઓ અને તે દરેક પેઢીના મોસાળનો પણ સમાવેશ થઈ જતો હતો. પરંતુ તેથી પણ, લાગણીના ઉભસને જરા - શો માર્ગ મળવા સિવાય ખીજે કરો ફાયદો ન થયો.

છેવટે આપણે મન વાળ્યું, કે અલીગઢ સ્ટેશને તાળાચાવીવાળા

ચાવીની ચક્રચાર

હંકામાં, આ શુરને પગલે મથાશક્તિમતિ ચાતવું, અને અદ્ધર હવે નહિ 'મરંતુ' અને તેટલી સહેરથી મમય વીતાવવો, એ કૃષ્ણાથી આપણા રામે બધી તૈયારી કરી હતી. અને તેમ કરવામાં પાછી મરસામાનની પણ 'ત્રેવડ' હોવી જોઈએ, એ પાઠ પણ પેના "ફેહાઈ" મહોદયની બહુધ પેટીએ મને પઢાવ્યો હતો. તેથી છ દિવસની કટાંગા બરેલી મુસાફરીને મોજીલી સહેસગાહમાં પલટાવી નાખવાના મરંજમનો સમાવેશ, બહુ જુગતી વાપરીને એક જ પેટીમાં મે ફગી લીધી.

પેટીને તાણુ માર્યા પછી મને આશંકા થઈ, કે મારાં ચરમા બૂપમાં અદ્ધર તો નહિ મૂકાઈ ગયા હોય ! મારે ખીમું મેં તપાસી જોયું. એમાં તો એ નહોતાં જ. પાછી પેટી ઉઘાડી, ને બધું કાઢ્યું બહાર. આમાનનો એવો નિયમ છે કે જોઈતી વસ્તુ સમેશા છેક તળાવેથી જ જડે. એનાથી પરિચિત હોઈને મને એનું દુ ખ ખામ નહોતું.

ચેતી આખી ખાલી કરી, ઉધી વાળાને ખંખેરી જોઈ, પણ

ચરમાનો પત્તો ન મળે, પેટીમાંથી કાઢેલાં કપડાં અને ઇલાદિ ઇલાદિના ઢગલા ઉપર બેસીને મેં યાદ કરવાનો પ્રયાન કર્યો, કે ક્યાં મુકાઈ ગયાં હશે.

“ અલ્યા શું શોધે છે ? ” ૨ - બાઈએ પૂછ્યું.

“ મારાં ચરમાં સ્તો કમળમ જડતાં નથી. ”

“ તારા નાક ઉપર શું છે ? ”

એ તો હું ભૂલી જ ગયો હતો. પણ હું એમ પૂછું છું કે. એમાં હો - હો - હો કરીને હસવા જેવું શું છે ? ફાલુ બૂલવું નથી ? રમુજવૃત્તિ વખાણવા લાયક વસ્તુ છે, પણ ફાલુ માણસોને રમુજ વિશે વિચિત્ર ખ્યાલ હોય છે. ।

ખીજ સવારે રોડને બહુ વહેલા જવાનું હતું. વળી હળમત કરીને કપડાં બદલવાનો વિધિ દેહનમાં જ કરવાનો હોવાથી, સવારે રોડન ઉપર જતે પહેરવાનાં કપડાં પહેરીને જ રાતે હું સૂઈ ગયો. વહેલી સવારે અધારા છતે ઉડીને આપણી સવારી પહોંચી રોડને, અને ગેહવાઈ દિલ્લી એક્સપ્રેસમાં. જગા બહુ સારી મળી, એટલે નિદ્રા અધૂરી રહી હતી ત્યાંથી તેનું અનુસંધાન ચાલુ કર્યું, અને આગમાંડીએ પ્રવાણ માંડ્યું.

દિવસ જરા ચડ્યો એટલે આજસ મરડીને હું ઉઠ્યો. મેં વિચાર કર્યો, કે ચાલ જવ, હવે દાતણપાણી કરીએ. ચાલતી માડીએ લખવાનું તો બની શકે નહિ. એટલે પ્રાતઃકાળની આવરયક ક્રિયાઓ પતાવીને પછી એકાદ પુસ્તક કાઢીને લાંબા ટાંટીયા કરીને આરામથી વાંચીશું. તે એમ...ને બલે થતી સાંજ. ‘ઉનાવળ છેજ કેને ?’

વળા ફેરીયા આવે છે, તેમાંથી કોઈની પાસે ખોલાવી લઈશું. તો સુધી ખીણું કશું ન થઈ શકે. દિલ્લીમાં તો વખત નથી મળતો. કેમકે અડધા કલાકમાં જ કાલકા મેકવ ત્યાંથી ઉપડે છે, ઠીક ત્યારે એમ રાખે.

પયાસમય દિલ્લી મધ અને અલીમદ આશુ. તાજાચાવી-વાળો ફેરીયો પણ સિરસતા પ્રમાણે આવ્યો. મેં એને ખોલાવીને કહ્યું “ દેખો મીયાં, હુમસે મેં એક ચર્તમે તાલા મોખુ - પહલે મલ તાલા ખોલ દોશ્યે. ”

એણે મારી પેટીના તાળા સામે જોયું; પણ આતાળાસ કલાકના દળદરના ફળ સ્વરૂપ ખીલામણી બનેલી મારી મુખાકૃતિ તરફ એક નજર કરી, ને “ હમારી પાસ ઇસકી ચાવી નહિ હયા. બાણુસાબ ” કહીને એ આમતો થયો. એને એવો શક મયેલો એની આંખમાં મને દેખાયો, કે કોઈ પરાયાની પેટી તોડાવીને ચોરી કરવામાં બાગીદાર બનાવવાનો આ મુશ્કેલીસ ચવાલીનો ધરાદો લોભો જોઈએ.

અલીગઢ એમ ખયુ. પરંતુ આશા ક્યાં એમ છોડે છે ? અલીગઢ પરત્વે હતી તેવી આશા મુમલસરાઈ વિશે હું બાંધી બેઠો. પરંતુ મુમલસરાઈએ કેવળ અલીગઢના ક્ષતિહાસતું પુનરાવર્તન ક્યાં ઉપરાત કશું ફળ ન આપ્યું.

ખીણ સવારે હાવડા આશુ. સામાન્ય રીતે, ત્યાં હું પહોંચું ત્યારે મારા સરેલ કપડાં અને તાણ હાનમતથી ચળકતો અહેરો દેખાને “ હુકુર ”ના પોકાર કરતા “ મુઝીયા ” મજુરો મારા તરફ દોડી આવતા. પરંતુ આ પ્રસંગે સામે ચઢીને આરમ્બ

ગુનરવા છતાં કોઈ “કુલી”ના હૃદયમાં રામ વસ્યો નહિ. મારી ત્રણ દિવસની દાઢી અને એક સમયે જે સફેદપણનો સગવડ દાવો કરતાં હતાં તે કપડાંના ચથેલા હાથહવાથ તરફ એક દષ્ટિપાત ગમે તેટલા હિંમતવાન મજ્જુરને પણ ડારવા માટે પૂરતો હતો.

કોઈ પણ પ્રકારે કરીને હું ધર્મશાળામાં પહોંચ્યો. અમાહિના પ્રસંગોએ ત્યાંનો જીમેદાર ખડે પગે મારી તહેનાતમાં હાજર રહેતો પરંતુ આ વખતે એણે બહુ જ ચીવટપણે મારું નામ, જાત, વય, ધંધો, કસકતામાં આવવાનું કારણ, વિદાય થવાનો દિવસ ઇ. ચકાસી ચકાસીને પૂછ્યાં, અને અંતે રૂપિય દેખાઈ આવતી નામરજીથી મને ઉપર જવા દીધો. મારી મા જીવતી હોય, અને મને એ વખતે એણે દીડો હોય, તો કાજુમર તો એ ય મને ન જોખણી શકે, એવા આપણા દેદાર, પેલી નાનીશી ચાવીને પ્રતાપે થયા હતા.

કસકતે પહોંચીને પહેલું કામ એ કયું — તાળાની ખીજ ચાવી બનાવરાવી. મેં તે પછી મેલથી અઠ્ઠડ થઈ ગયેલું પહેરણું સંભાળીને ઉતાયું. તેમાંથી કશુંક નીચે પડ્યું. પાસે ઉભેલા ધર્મશાળાના નોકરે કહ્યું, “બાબુજી, કંઈ ગિરા. સિજ્યે.”

એણે મારા હાથમાં, જેને હું ખોવાયેલી માનતો હતો તે, ચાવી મૂકી....

હોય; એમાં શું ? ભૂલવાનો કોઈનો ઇન્કારો થોડો જ છે ? એવા તો ઘણા ય બનાવો આપણા જોવા સાંભળવામાં આવે છે. વળી પ્રેક્ટિસરો જેવા વિદ્વાનો તો એમાં પારંગત મણાય છે. એટલે એ લક્ષણ પૂરતું પણ મને વિદ્વાન વર્ગમાં આસન મળે તેમ છે !

x

x

x

પ્રાખ્યાપકોના બૂલકણાવેડા તો કહેવત ૩મ ચપ પડ્યા છે. એક ઉદાહરણ લઈએ. એક પ્રોફેસર કોઈ રથને વ્યાખ્યાન કરીને રાતના મોડા પાંચે ઘેર આવ્યા. તેમનાં પત્નીએ એમને સૂચના આપી કે કપડાં ગમે તેમ નાખરો નહિ; ખીંટીએ કપડાં બરાબર લટકાવીને પછી સૂઈ જાઓ. સવાર પડી, ને પત્નીશ્રી એમને જમાડવા ગયાં. જઈને જોય છે, તો એમના પતિશ્રી ખીંટી પકડીને એ દાણે લટકતા હતા, અને એમનાં કપડાં કાળજીપૂર્વક પથારીમાં પાથરેલાં હતાં. એ મહોદયે કપડાંને પોતે સમજીને સંભાળપૂર્વક પથારીમાં પોડાડમાં હતાં, અને પોતાને કપડાં માની ને જાતે આખી રાત ખીંટીએ ટીંગાઈ રહ્યા હતા. એમને આખી રાત કંઈ વિચિત્રતા અને રોજના આરામના અભાવ જેવું લાગતું હતું ખરું, પણ એ સમજ્યા, કે હશે.

છેક એવું તો મે નહોતું ક્યું ને ?

વળા આવો આ એક જ કિસ્સો આછો છે-? એક પ્રાખ્યાપક શ્રી સાયંકાળે પોતાને ઘેર આવ્યા. બારણે પોતાના નામનું પાટીયું હતું, જેમાં “ ઇન ” અને “ આઉટ ” જતાવવાની ગોઠવણ હતી. પ્રોફેસરે જોયું, તો તેમા જતાવ્યું તથા “ કે પ્રોફેસર “આઉટ” છે. પ્રોફેસર ઘેર ન હોય અને અંદર કેવી રીતે જાય ? એટલે પોતે પાછા ફર્યા. કલાકે રહીને પાછા આવ્યા, તો પણ આઉટનું આઉટ દેખ્યું. વળા કલાક રખડી આવ્યા, તોયે એનું એ પાટીયું એમણે દીધું. એમના તર્કશીલ મિત્રમાં શંકા ઉદ્ભવી, કે આમાં કંઈ ભૂલ થતી હશે, માટે નોકરને બોલાવીને પૂછી જોયું હોય તો કેવું ? મોડા તર્કવિતકને અતે એમ કરવું એમને થોડું અને આવશ્યક લાગ્યું. અને વિચાર પછી પ્રાખ્યાપક જેવી સમર્થ

વ્યક્તિને વર્તન કરતાં શી વાર ? એમણે બારણું ખખડાવ્યું. નોકર આવ્યો એટલે એને પૂછ્યું, “ અસ્યા, પ્રેઈસર બહારથી ક્યારે આવશે ? મેં ત્રણ વાર ધક્કા ખાધા. ”

નોકર માલિકથી પરિચિત હતો એટલે એણે એમને માહિતી આપી, “ સાહેબ, પ્રેઈસર તો આપ પોતે જ છો. ”

“ અસ્યા હા, એ તો હું જૂલી જ ગયો. ત્યારે ક્યારનો કહેતો કેમ નથી ? ”

પ્રેઈસરની રામકહાણીની એટલેથી સમાપ્તિ નથી થતી. એક આચાર્ય - જૂથો, પ્રાખ્યાપક મહોદય - ઘેર આવ્યા ત્યારે એમનાં અર્ધાંગનાએ એમને પૂછ્યું - “ મોટર તમે હાંકતા લાંછે ગયા હતા તે ક્યાં મૂકી આવ્યા ? પગ ઠોકતા કેમ ઘેર આવ્યા ? ”

પ્રેઈસર માથું ખંજવાળીને બોલ્યા, “ મોટર ? હેં ? ખરી વાત, મને લાગતું જ હતું કે કશું રહી જાય છે. અહિંથી મોટર હાંકીને હું સભારથાને પહોંચ્યો, ને ગાડીમાંથી ઉતર્યો. પછી મને ગાડીમાં બેસાડીને લાવનાર ગૃહસ્થનો ઉપકાર માનવા પાછો ફરીને હું જોઈ છું, તો ગાડીમાં કોઈ ન મળે. મને આશ્ચર્ય તો થયું, પણ મારા મનથી કે હશે. બાવળ પછી હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે મોટર ત્યાંજ ઉભેલી હતી, પણ એમાં કોઈ નહોતું, એટલે હું આલતો ઘેર આવ્યો. મને થતું હતું જ કે કંઈ રહી જાય છે. ”

એમ તો મારા એક મુરબ્બી મિત્ર છે: તેમનું નામ સવડ ખાતર આપણે અહિં જનનલાલ રાખીએ. એક દિવસ મિત્ર બહાર ગમથી આવવાના હતા તેમને લેવા સ્ટેશને ગયા. ત્યાં ડબ્બે ડબ્બે ફરીને એમણે “ જનનલાલ, જનનલાલ ” ના પોકાર કર્યા. આખું

રેશન એમણે એ પોકારથી ગંભીર મૂક્યું. છેવટે પેલા આગંતુક મિત્રે 'એમને દેખ્યા, વાપી, અને યાદ દેવડાવ્યું' કે " બસા માણસ, છગનલાલ તો તમે પોતે જ છે. " આપણા મિત્ર કહે " એમ કે તો ક્યારના કહેતા કેમ નથી ? હું સમજ્યો કે આ ગાડીમાં હું આવવાનો છું. " અને એ બાઈ પ્રાઈસર નડોતા, તો યે !

મુંબઈમાં એક વાર એવી નોંધ ચોખ્ખી થઈ ગઈ હતી.

મુંબઈની વિસ્તૃત કોલેજમાં મીસ તારાબાઈ દેવરૂપકર નામે કન્યા ભણતી હતી. સહશિક્ષણના આ જમાનામાં કોલેજોમાં યુવાનો અને યુવતીઓ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં સહયોગથી કામ કરે છે. ખાસ કરીને ચર્ચાસભાઓ, અન્ય સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિઓ, કહેવાતી સમાજસેવાની હિલચાલો, સંમેલનો, ટૂંકી મુસાફરીઓ છ. માં એ બધાં છૂટથી હજે મજે છે. મીસ દેવરૂપકર રૂપાળી હતી. અને વળી હુશીયાર પણ ખરી. છોકરીઓ સામાન્ય રીતે અમુક બાબતોમાં ચપ્પરાફ તો હોય છે જ. અને આ વિદ્યાર્થીની એ સામાન્ય નિયમના સુંદર નમૂના સમી હતી. તેથી વિદ્યાર્થી સમુદાયમાં એનો ઠીક ઠીક "વટ" પડતો. તેમાં એક યુવાન સર્વિશેષ નોંધને પાત્ર હતો.

નાગેન્દ્ર દેસાઈ બનવાન પિતાનો પુત્ર હતો. દેખાવડો અને મજાતાવડો હતો. એ મીસ દેવરૂપકરના જ વર્ગમાં હતો. એટલે વારંવાર એ પરસ્પર સમાગમમાં આવતાં. એ સંપર્કની અભિવૃદ્ધિ તથા તેનું તેના સ્વાભાવિક અતિશયમાં પરિણમવું, એ નાગેન્દ્ર દેસાઈના અંતરની આકાંક્ષા હતી.

એક દિવસ મીસ દેવરૂપકર એકસેન્સીયરમાં ફિલ્મ જોવા ગઈ. ખેલ સમાપ્ત થતાં એ અને એમની સખી બહાર આવ્યાં. ફુટપાથને ઘાગીને એક બણી જ સુંદર મોટર હતી. તેને ટેકા દઈને

ઉમેશ નાગેન્દ્રને એમણે જોયો અને બંને યુવતીઓ સહેજે તેના તરફ ગઇ. નાગેન્દ્રે ઝટ ગાડીનું દ્વાર ખોલ્યું. ને પૂછ્યું, “ ડિન્કી સિલક કાર, વ્હોટ ? વાંધો ન હોય તો એક ચક્કર મારી આવીએ. આજે રક્ષક ચાંદની છે, મજા પડશે, વ્હોટ કુ યુ સે ? ”

“ જરૂર, જરૂર ” હર્ષથી તાળીઓ પાડતી તારાબાઇ દેવ-રૂપકર સંમત થઈ. બંને સખીઓ અંદર બેસી.

નાગેન્દ્ર આમ તેમ જોઈને બળડયો. “ શેફર ક્યાંક ચાલ્યો ગયો હાગે છે. ”

“ પણ તમે ક્યાં ઓછા બાકોશ ડ્રાઇવર છો ? શેફર બી બ્લોડ. મિસ્ટર નાગેન્દ્ર દેસાઈ જેવા ચતુર શેફરનો લઢાવો અમને ક્યારે મળવાનો છે ? ”

એટલી જ વાર, એક ક્ષણના વિધ્નન વિના નાગેન્દ્ર ઝટ અંદર બેસી ગયો, ને એણે ચક્ર પકડ્યું.

“ સુંદર ગાડી છે, નહિ ? ” તારાબાઇએ પ્રશંસા કરી.

“ ખરેખર, એમાં બેસવાની કોઈ અનન્ય મેળ પડે એની છે. તેમાં વળા સાથે મીસ દેવરૂપકર...”

તારાબાઇ ખડખડાટ હસી પડી. પ્રશંસા ફોતે પ્રિય નથી ? એણે નાગેન્દ્રને વાર્ષી, “ બહુ થયું મિસ્ટર ગેક્સાન્ટ, તમે પ્રશંસાનો કળામાં કેવા પાવરધા છો તે શું હું નથી બાણી ? ”

નાગેન્દ્ર ખૂબ ગેલમાં આવી ગયો હતો. એણે પેટ્રોલ છોડ્યું, ને સંતુષ્ટ બિલાડી જેવો મધુર, ઠંડો ધુધુરટ કરતી ગાડી છિપડી. નાગેન્દ્રે એને ખૂબ ફેરવી. આ તરફ અંધારો, અને ત્યાંથી વાંદરા, અને તેથી ય આગળ થઈ ગયો.

સાથે સાથે મીડો, પરસ્પર પ્રશંસાપૂર્ણ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો; નાગેન્દ્રને સમયનું જાન નહોતું. એને લામ્બુ કે આજે દહીં ખાઈની નીકળ્યો છું, કેમકે તારાજાઈ અસાધારણ પ્રસન્ન છે, એને આપણી “ દાજ મળે ” એમ લાગે છે.

અંતે તારાજાઈની સખીએ ઝડપથી વહી જતા વખત તરફ એનું ધ્યાન ખેંચ્યું, ને સવેળા પાછા વળવાની આતુરતા દર્શાવી.

“ તમને ધેર પહોંચાડી હઉં ? ”

“ ના ના, એક્સેસરીયર આમળ જ ઉતારી દેજો. ત્યાંથી અમારે ખીજે જવું છે. ”

નાગેન્દ્ર પોતાની કુશળતાનો પરચો આપતો બપોરથી એક્સેસરીયર પાસે પહોંચ્યો. જોવા જાડી ઉભી રાખીને નીચે ઉતર્યો, ત્યાં એણે ત્રાડ સાંભળી, “ ઑફીસર, પ્લીઝ ઍરેસ્ટ ડેડ ફેલો. હી રટોસ માઈ કાર, બ્લડી થીફ ! ”

કેમકે તેમજ કેટલી લાસ થયેલી મુખમુદ્રાવાળો એક યૂરોપીયન ઉપર પ્રભાણે બરાડતો દોડતો આવ્યો. પાસે ઉભેલા પોલીસ સર્જન્ટે નાગેન્દ્રના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો, “ કમ કવાએટલી, વિશ્યુ ? ”

નાગેન્દ્ર તારાજાઈ તરફ ફર્યો, ને પૂછ્યું, “ ત્યારે આ જાડી તમારી નહોતી ? ”

તે જ વખતે તારાજાઈએ પ્રશ્ન કર્યો, “ આ જાડી તમારી નહોતી ? તો અમને એમાં ફરવા શા માટે લઈ ગયા ? ”

“ તમારી જાડી સમજીને. ”

અસહ વાત એમ જનીં હતી, કે એ જાડી હતી પેલા યૂરોપીયનની. તારાજાઈ સીનેમા જોવા ગઈ છે એવી ખબર પડતાં

નાગેન્દ્ર એ રથને જઈને તેના બહાર આવવાની રાહ જોતો ઉભો હતો. અકસ્માત, તે પેલા ચૂરોપીયનની ગાડી પાસેજ ઉભો ઉભો મનમાં એનાં વખાણ કરતો હતો. સીનેમા જોઈને બહાર આવેલી છોકરીઓ સીધી એ તરફ ગઈ, એટલે જાણ સમજ્યા કે ગાડી એમની છે તેથી એણે સહેલગાડીની દરખાસ્ત ચૂકી. તે ઉપરથી છોકરીઓ સમજી કે નાગેન્દ્રના ધનિક પિતાએ એને નવી ગાડી લાવી આપી હશે. આ જોટાળા પંચકમાં ત્રિપુટી ભ્રમણીએ ઉપડી ગઈ.

ગાડીના માલિક સાહેબ, સીનેમા સમાપ્ત થઈ ગયા પછી જરા છાંટો પાણી લેવા રોકાયા હતા. એ કામ પતાવીને પોતે બહાર પધાયો, તો ગાડી ન મળે. ત્યાં ઉભેલા એક સિંપાઈએ સાહેબને સમાચાર આપ્યા કે બે છોકરીઓ અને એક યુવાન એમાં બેસીને હંકારી ગયાં હતાં. ઉઠાઉગીરને કટકે ગાળ દેતા સાહેબે પોલીસને ખબર આપી. ઠેર ઠેર ટેલીફોન થયા. ટુંક સમયમાં કંઈ પત્તો લાગવાની આશાએ સાહેબ ધૂંધવાતા બેસી રહ્યા. છેવટે થાકીને બાડાની ગાડી લેવાને ધરાદે બહાર નીકળ્યા, ત્યાં તો ગાડી આવી પહોંચી.

નાગેન્દ્રને - અને તારાબાઈને પણ - ખુશાસો કરવો બારે થઈ પડ્યો.

સારાંશ, કે સરતચૂક અનેક પ્રકારની હોઈ શકે, અને તે ગમે તેવાથી પણ થઈ જાય.

૩

બાબા !

ચાવીના અભાવ તો આપણને બહુ આગળ લઈ ગયો. એમ નહિ ચાલે. આપણે બૂલ્યા ત્યાંથી ફરી મણીએ ને, કમપુર. સર ૧૮ પ્રયાણ કરીએ.

ગોધરાથી અમારા ઢબમાં એક યુવાન સીખ ન પતિ ત્રાખલ થયું હતું. તેમની સાથે દોઢ - બે વરસનો છોકરો હતો. આવાપાછા થતા ઉતારુઓ પાઠા દગી હામ ચલા, અને સીખ યુગલ 'ગોઠવાયુ', કે તરત પિનાશીએ સંતાનને સામા પાટીયા ઉપર બેસાડીને લાડ શરૂ કર્યા. પોતાના માથા ઉપર શોભતા - કે બેડોળ લાગતા - ફેસકલાપથી માંડીને પગના અંગુઠા સુધીનું આખું અંગ ધોળતા, લચકાઈ લચકાઈ જતા એણે " બાબા " શબ્દનું રટણ માડ્યું.

એ એક શબ્દના એબે અનેક રીતે ઉચ્ચાર કર્યાં, વેવનાવેડાતી એણે ક્રમાય કરી જતાવી. " બાબા " શબ્દની સહાયમાં એ યુવાને બીજા પણ અગણિત પ્રકારના અવાજ પોતાના દાઢીછાયા અગામાંથી કાઢ્યા. એવી એક લોકોક્તિ છે, કે ગમે તેવો ગબીર અને હાવકો

માણસ પણ બે કાર્યો કરતે ભૂંડાં ડાચાં કરે જ કરે — એક, કેરી ચૂસતે, અને બીજું બાળકને રમાડતે. પરંતુ આ સીખખાં જીવાને તો હદ કરી.

આ ડાચા, અંગ અને કંઠની કસરતનો ક્રમ થોડો સમય અબાધિત ચાલ્યો. પછી પોતે એક માસિક કાલ્યુ. એને પકડવા બાબાએ હાથ લાંબો કર્યો, એટલે પિતાજી ઉચલાઈ પુચલાઈ પડ્યા. આહા, બાબો કેવો ચતુર ! ચોપડી માંગી, ચોપડી ! વાહવા જી વાહ ! આફરીન થતા પિતાએ ચતુર પુત્રને પુસ્તક આપ્યું, જે એણે વિના વિશ્વંબે ચાવવા માંડ્યું. એ ચાવણુ જોઈને સરદારજીને 'કે' યાદ આવ્યું.

એણે એક ઝગ ઉઘાડી, ને તેમાંથી અડધો'ક ડગલ બાટલીઓ કાઢી. સરદારજી ભૂંડાં ડાચાં કરવા જાય, લળીલળીતે લાડકા ચબ્દો ઓલતા જાય, ને બાબાને જાતજાતની દવાઓ તથા ટોનીકો હાંસના જાય. યથાસમય આ મહાકાર્ય પૂર્ણ થતાં આરંભાયો ભોજનવિધિ.

બાબા માટે ગુલાબજાંજી લીધાં; કેળાં લીધાં; દાક્ષ ખરીદી; અને બિસ્કીટ તો સાથે હોય જ. બર્માની ચોખ્ખાની મીસોમાં ડાંગર ઝોરાય છે, એ હવે આ વસ્તુઓનો એકધારો ધોધ બાબાના મુખપી ગરણીમાં અદ્રશ્ય થવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં પેલી શીશીઓમાંથી એકાદનો ડોઝ વિરામચિહ્ન રૂપે આવી જાય. સત્રજગ ત્રણેક કલાક સુધી આ ઝોરણુ અખંડ ચાલ્યું. મને લાગ્યું, કે ગળ ઉપરાંતની હવા ભરેલા રબરના કુલકાની જેમ બાબો હમણા ફટ દઈને ફાટશે.

પાસે બેઠેલા એક તેલુગુ — મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ હિનારુએ દાડોદ આગળ ચીબકું લીધું, અને એની એક ચીરી બાબાને આપવા ધરી. પૂજ્ય પિતાશ્રીની બચત્તન આંખો આ ઘટના દેખીને ચડી

મધ, અને એ ચિંતાતુર કંઈ, બે હાથે રુકાવટ કરતા, પોકારી હક્યા, " નહીંજ નહીંજ, ઝો કુછ નહિ આવ્યા, કુછ નહીં લેગા જ, ઝો બેમાર હે જ, કુછ ખાતા નહીં જ, ઇસકો કુછ બી મત દિજીયે બાજુસાજ. હિસકો કુછ બી ખાનેકો મના હે, "

ત્યાર મુધીમાં ખાવાની સખ્ત મનાઈવાળો આ માદો બાબો ત્રણેક શુભાખ્યાનું, અડધો ડબ્બન બિસ્કીટ, દોઢપાશેર (-પાકોરી-) દ્રાક્ષ, અને બે કેળાં ઉપરાંત એક ખાસો દૂધ ચપાટી વ્યૂઝ્યો હતો. પણ એ તે ખાધું કહેવાય ?

બાબાને ચીમડાની ચીરી ન લેવા દીધી તેનું જલ્દે સાફ વાળવાનું હોય તેમ ઓરણનું કાર્ય તે પછી દ્વિચ્છિત વેગથી આજે બધું. બાબો હતો ગોળમટાળ, ને એની વયના પ્રમાણમાં મોટા હાડવાળો. એટલે પ્રમાણમાં હોજરીનું કદ હીકહીક હોય, એ સમજી શકીએ. પરંતુ ખાવના આટલા ખડકલા એ ક્યાં સમાવતો હશે, એ કોયડો તો અણઉઠેલ્યો જ રહી જવાનો. કોઈ પણ પાત્ર પોતાની અંદર રહેલા અવકાશ જેટલી વસ્તુને પોતામાં સમાવી શકે, તેનાથી વધારે નહિ, એવી પામર માનવીઓની અણતરી છે. પરંતુ લચકાઈ લચકાઈ પડતા આ સીખ જીવાનનો બાબો એ માન્યતાને ઝટકે મારે છે. કદાચ એ રજરનો બનેલો હોય તો જીદી વાત. એક ફર્વાડું પણ ફરકાવ્યા વિના એણે છેક સાંજના પાંચ વાગતા સુધી ઓરણ ચાલુ રાખ્યું.

અને પછી એને લાગી જૂખ.

પ્યારા પુત્રને જૂએ મરતો દેખીને સીખ ગભરાયો. સાથે હવું તે બધું દૂધ તો બાબો ક્યારનો ચટ કરી ગયો હતો. અને મુસા-

ફરીમાં સાર્થે ગાય, કે ભેંસ પણ રાખવી કેવી રીતે ફાવે ? રેલ્વેવાળા વાંધો લે; બાબાનો ચે વિચાર ન કરે એવા એ તો નયુણ છે.

સાત કલાકના ચાલુ ભોજન પછી બાબો સુધાથી પીડાતો હતો. એને દૂધ જોઈયું હતું. સીએ રસ્ટોરાં કરના માણસ પાસે દૂધ માંગ્યું. એ તરત ને તરત દૂધ ન આપી શક્યો, એટલે ખાસસાજી ખીજવા. “ ક્યા ખાત હે. હમ રપોટ કરને મંગતા છોડેમા નહીં. હમારા બચ્ચા ક્યા બૂખસે મર જાયમા ? દૂધ નહીં, તો રસ્ટોરાં કર કાયકે વાસ્તે રખા ? ઝરર ચાઇ કા વાસ્તે ચોરી કરકે છિપા રખા હોમા. હમ સરકારમે લીખેમા દેખતા નહીં, બાબા બૂખસે રોતા ? ”

છેવટે બીજે સ્ટેશને પેહો માણસ મોટા બાબો બરીને દૂધ લાવ્યો. આખનો પલકારો માર્યા વગર બાબો એ મટમટાવી ગયો.

દૂધથી બાબાની બૂખ ઉધરી, એ સુધાના પુનઃ ઉદ્ધાટનની ખુશાલીમાં બાબાએ બે મુલાખામંજુ ચઢાવ્યાં, અને એ હજમ થાય તે માટે થોડાં બીસ્કીટને પણ તેની પાછળ પેટ - ગોદામમાં પાડ્યાં.

આ ક્રમ દરમિયાન વચમાં દસેક મિનિટ ચાલુ વિદોણી પડી હતી. તે અરસામાં બાબાએ પિતાજીની ડાયરી મુખ કમળમાં મમળાવી. પિતાજીની દ્રષ્ટિ તે તરફ ગઇ તેટલી વારમાં ડાયરી એમળાને લમબમ અડધી બાબાના ઉદરઉદ્ધર્ષમાં ઉતરી ચૂકી હતી. સરદારને ચિંતા થઇ, કે ચામડું, દામળ અને સાલી બાબાને એમ ને એમ નહિ પચે. એટલે એ કાર્પમાં કુમક રૂપે એમણે મુઠી અંગુર બાબાના પાતાળકુવામાં અમેરી.

રાતના આ મઠો બાબો ઉધમાં ને ઉધમાં બૂખે રખે ઓગળા જાય, એવા બપુથી એને પોઢાડવા પહેલાં થોડાં ફળ ખવરાવી લીધાં. તે પછી લળતાં લળતાં જોનાં અંજે સમ લચકાઈ જવાના બધમાં રહેતાં હતાં 'એવાં' પિતા' તથા માતાએ બીજું મહત્વનું કાર્ય આરંભ્યું - સુવાડતા પહેલાં બાબાને "કુ" કરાવવાનું.

"બાબા બહોત રાજખેટા હે...શી કરેગા..."

માબાપે આ રાજખેટાને જે તરફથી 'પકડીને' ખારી આગળ ધર્યો અને બન્નેએ જોરથી સીસકારીઓ માંડી. પછી બાબો જેનું નામ ! પેલા કાઠિયાવાડી નંદાના ખેત્રમાં બંને છે તેમ, જેમ જોરથી નટ નાચે ને જોખમ ખેડે, તેમ દોસવાબો માંધુ' ધૂણાવતો કહેતો જાય, કે "ન વહુ !", એવી રીતે, જેમ આ સીખડાં સીસકારે તેમ બાબો ન વટે. પછી એને જાલદમાં, લઈ જઈને ઉક્ત પ્રયોગ કરી જોયો, છતાં બાબો કહે કે ઉહુ'.

એટલામાં રેશન આપ્યું. રાજખેટાને પેટફેર્મ ઉપર ઉતારીને દ્વિગુણિત સીસકારીના સંગીન સહ એના માબાપે અરજીઓ કરી તો ૫ એ બટો એકનો બે ન થયો તે ન જ થયો.

પછી થાકીને, સામસામી પાટીયાં ઉપર આવેલા માબાપની પથારીઓનાં ઓશીકાં વચ્ચે ઉભો રાખીને, ઉંડા શ્વાસ ખેંચી, ઘરાળ છોડતા, એ-જીન જેવી ભયંકર સીસકારી આ બાબાજનક મુઠાયે મૂકાવી ત્યારે જ ખોઈ જોયું, મોં કરીને બાબાજી હરપાનને પછી વહેતું મૂક્યું. જાણે જગ જગ્યાં હોય એવી વિચિત્ર પ્રશસ્તિ શી દ્રષ્ટિએ માતાપિતાએ એક બીજા માટે જોયું, બાબો કે બાબો ! મારો ભેટો ઓશીકો આગળ શી કરીને આખા

ડબામાં, રેલાવ્યું, ત્યારે જ જાણ્યો. કેવો હું શીયાર બાબો !
દુનિયામાં આવો બાબો બીજો હોઈ શકે જ નહિ.

પછી એને સુવાડતે શીખની નજર મારા ઉપર પડી. મેં
હપકો આપ્યો, “ બાબાકો આપ એસા જુદા હી સુવાતે હો, વહ
અચ્છા નહીં જી. મેં દેખના હું, દસ મીનીટ હુઝ, ઉસને કુછ બી
નહીં ખાયા. ”

હેં ! સરદારજી ચમક્યા. એણે ઝટ બાબાને ઉઠાડીને હાંસવા
માંડ્યો. મારા તરફ જોઈને પહોળા પહોળા ચના એ ઓચર્યા, “ ક્યા
કરે જી, બાબા બેમાર હે. કુછ ખાતા નહીં. ક્યું ન બાબા ? હેં
ન બાબા ? બાબા રાજબેટા...”

અને પેછી બાબો જૂખ્યો થયો...

કચ્છીમાં એક “ ઓહું ” છે. હવેલીએ દર્શન કરવા જતે
એક કચ્છી બેન પોતાની સખી આગળ દુઃખ રડે છે, કે અમારો
કાકુ બચારો ક્યું ખાય નહિ.

“ બેણુ, કુરો ચાં ? અસાંજે કાકુ વચ્ચાડો, સને વરે
જે થ્યો, ત પણુ છીં ખાય ન. સવાર જે ઉથીયે, તડે ચાં, જે
કાકુ, છીંક ત ગીરાણી કર. જડેં બોરી મચાકૂટ દરીયાં, તડે
વચ્ચાડો મડમડ બ - ચાર પુરી અન દૂધ ખાઈ ગને. ડાયબોક
વજે, તડેં કાકુ કે ચાં. બચા, નીસાડ વનખુ આપ. ત છીં કે
કાકોરજીન રાજબોગ સર્પો અઈ, ત છીંક બેધો વચ્ચ. તડેં મચાકૂટ
દરીયાં, ત પંચસત રાટલી આપ, હેનરીક (-ખાબો બનાવીને-)
ખાત આપ, વટકોખન ડાર આપ, સે જી તીં ખાઈ ને દહ્યા વચ્ચ.
કુરો ચાં બાઈ, કાકુ જેડો થ્યો, ત પણુ છીં ખાય ન. મન કે થીયે,

જે હેકડો. કેટ વજણ આયો આય, સે કાકુ વચ્ચાડો. નીસાડમાં બોખ્યો થો હુધો. ત વરી રામે કે ચાં, જે કાકુત્રાય કોંક ત નાસ્તો ખણી વચ્ચ. સે પોય રામે હેકડો - બ મગજન સાકુ આય, બ - જે પુરીયું આય, અન ચાયજ હેતરીક (- મોટા લોટા જેવડું પાત્ર બતાવીને -) લોટી ખણી વચ્ચે, સે કાકુ વચ્ચાડો. ઉબ્બો ઉબ્બો જીં તો ખાઈ મચ્ચે. સાંજજો કાકુ વચ્ચાડો. નીસાડથી ધરે અચે, તડે ચાં, જે કાકુ, બૂખ્યો થો હું ને ? કોંક ત ખાઈ મચ્ચ. તડે વરી હેતરીક (- ખોળો બતાવીને -) ખાત આય, કહી આય, હોં હાકુરજ કે ધરણેસો મોગ ઉવે, ત કાકુ વચ્ચાડો ખાઈ મચ્ચે. રાતજો જડે ડાંચ વજે સમે તડે વચ્ચાર કરીયાં, કે કાકુ વચ્ચાડો બૂખ્યો થો હુધો. સે પોય હાકોરજ કે દૂધજ લોટી સરાઈ હુવે સે ચાં, જે કાકુ, પીને સુમીરો. ખીંઈ, આઈ કુરો ચાં, અસાંજો કાકુ વચ્ચાડો કોં...ત ન ખાય. "

(બેન, શું કહું ? અમારો કાકુ બિચારો સાત વરસનો થયો, તો પણ કંઈ ખાય નહિ. સવારના હોં ત્યારે કહું, કે કાકુ, કંઈક તો શીરામણ કર. જ્યારે બહુ માથાકુટ કરીએ, ત્યારે બિચારો માંડમાંડ બે ચાર પુરી અને દૂધ ખાઈ લે. દસેક વાગે ત્યારે કાકુને કહું, કે બેટા નીશાજો જવાનું છે. તો હાકોરજને રાજબોગ ચકાવ્યો છે ને કંઈક ખાતો જ. ત્યારે માથાકુટ કરીએ તો પાંચ સાત રોટલી છે, આટલોંક ખાત છે, વાટકોંક દાળ છે, તે જોમ તેમ ખાઈતો ચાલ્યો જાય. શું કહું બેન ? કાકુ આવડો થયો, તો પણ કંઈ ખાય નહિ. મને ચાય, કે એક - દોઢ વાગવા આવ્યો, તે કાકુ બિચારો નિસાળમાં બૂખ્યો થયો હશે, તેથી વળી રામાને કહું, કે કાકુ માટે કંઈક તો નાસ્તો લઈ જ. તે રામે એક બે મગજના સાકુ છે, બે તણ પુરીઓ છે, અને ચાની ચાવડીક લોટી લઈ

જાય, તે કાકુ બિચારો. ઉભો ઉભો જેમ તેમ ખાઈ લે. સાંજનો કાકુ બિચારો નિરાળથી ઘેર આવે ત્યારે કહું, કે કાકુ, ભૂખ્યો છે ને. કંઈક તો ખાઈ લે. ત્યારે વળી આટલોક ભાત છે, કઢી, છે, કંઈ ઠાંકારણને ધરાવેલો ભોજ છે તે કાકુ બિચારો ખાઈ લે. રાતના બ્યારે દસ વાગે તે વખતે વિચાર કરું, કે કાકુ બિચારો ભૂખ્યો થયો હશે. તેથી ઠાંકારણને ચડાવેલી દૂધની લોટી-છે, તે કાકુ, પીને સૂઈ જા, બેન, હું શું કરું ? અમારો કાકુ બિચારો કંઈ પણ ન ખાય.)

૪

ભડ માણસ, હો !

ફેરીયા વગરની આગગાડીની મુસાફરી, એટલે કનૈયા વિનાનું ગાણું, પાતે લૂણુ વિનાનું ખાણું. દવાઓ, અનાયાસયો, ગોરાળાઓ, વિષાસયો, કુવા, વાવ, દવાખાનાં, ઇ. ઇ. અનેક વસ્તુઓના હિમા-મતીઓ ચડે ને ઉતરે, ને ભુક્ષંદ કંઠે પોતપોતાનાં ભાવણુ તથા ગીત લક્ષકારી જામ, ચૂરણુની ગોળા ચખાડી જામ, છીકો ખવરાવી જામ, વિના કારણુ માથે જામ લગાડી જામ, ને મુસાફરીના કંટાળા ને એ બધી સુકિતઓથી હજવો કરે. “અણુ તે તમોને નથી પૂછવાનો” વાણું ગાયન કોણે નહિ સાંભળ્યું હોય ?

એવો એક ફેરીયો અમારા ડખામાં આવ્યો. એની પાસે દવાઓ હતી. માયાની, તાવની, દરેક પ્રકારના દુઃખાવાની, અને હેવટે દાંતની; એમ અનેક ઔષધોનાં એણે એકી ટસે ગુણુગાન ગાયાં, વહેંચેલાં હેન્ડબીઓ પાછાં માગી લીધાં, ને પછી બીજે રોશને એ ઉતરી ગયો.

મારી સાથે એક કચ્છી લવાણુ સુંદરજી બાઈ, અને હુણુવાડાં ના એક ખાઠણુ મિત્ર મોજવાસબાઈ હતા. પેલા ફેરીયાના ગયા

પછી સુંદરજીભાઈએ કહ્યું, “ મારા હાળા, વાતું તો એવી કરસ, કે જાણે અશ્વનીકુમારના અવતાર. ધરતી પર કોઈ રોગ નહિ હોય જે આ લોક નોં મટાડી હકે. આવો પરગણુ ધનવંતરીઓ હતે. દુનિયામાં આટલા બધા રોગ થે, છ તો ભારે નવાઈની વાત. ”

“ ને ખાસ કરીને દાંતનાં દુઃખ તો એવાં વધી ગયાં છે, કે વાત ન પૂછો, ” મોજાકાકાજી બોલ્યા. “ નાનાં મોટાં, બધાંના દાંત આ જમાનામાં નખળા પડી જાય છે, ને હજી જુવાનીનાં ઠેકાણાં ન હોય, ત્યાં ચોક્કાં આવી જાય છે. ”

“ એ આપણા ખાવાપીવાના ઢંગધડા ક્યાં રીયા છે ? જૂના જમાનાનાં માણસ, સાત્તિક ખોરાક ખાય, તે દાંત શેના બગડે ? હવે તો ઘેર ઘેર જૂંસાં, ને આ, ને જે ને તે દાચરકુચર બધાને જીવે. ”

મેં ટાપશી પૂરાવી, “ ખરી વાત, મારા પિતાશ્રીએ હવે મીતોતેર વર્ષની વયે કહેવાનું શરૂ કર્યું છે, કે દાંત સંભાળવા પડશે, કેમકે નખળાં પડવાનાં લક્ષણ જણાય છે. ”

“ શું કા હ, ” સુંદરજીભાઈને નવાઈ લાગી. “ બધા ય દાંત સાચા છે ? ”

“ હા, બધા ય. ”

આગ્રુમાં એક હિંદુસ્થાની પંડિત બેઠા હતા, તે અહીં વચમાં પૂરાયા, “ પુરાને જમાનેથી વહ ખૂબી થી, બાણુ સાચા કહીયે, હમારી વય કીતની હોગી ? અંદાજા લગાઈએ. ”

“ પચાસ કે કરીબ હોગી, ” મેં અટકળ કરી.

પંડિતે હસીને દૂધધોગી દંતપંક્તિઓ બતાવી. “ મેંને સાદગી

સીમા છોડ દી, બાણુ માળ, ઓર આપ દેખ સકતે, પરમાત્માડી કીરપામે..." એણે હસીને કીરીથી દંતપ્રદર્શન કયું. ખરેખર એના દાંત સુંદર હતા.

" જૂના જમાનાના માણુમ, ખાધે પીધે નિયમિત ને સાત્વિક આહારવાળા, એટલે બદનમાં ચે તાકાત બહિ. "

મેં કયું, " ખરી વાત, સુંદરજીભાઈ, અમારા દાંત એમના એક નોકર સાથે આજથી મારેક વર્ષ પહેલાં કાઠિયાવાડમાં એક ગામથી ખીળે જતા હતા. રસ્તે જતાં વગડામાં જ રાત પડી ગઈ. ત્યાં બળદ કયુંકે દેખીને બદકયા, એવા, કે ગાડું ઉઠાણી મૂકયું. મારા દાંત અને પેલો માણુમ ઉછળીને પડ્યા બહાર. દાદાનો ડાબો હાથ બે જગાએથી ભાંગી ગયો, ને એમના સાથીના ડાબા પગની ઢાંકણી ખસી ગઈ. ગાડાવાળો આ સ્થિતિ દેખીને મહદ મેળવવા તરત નજીકના ગામ તરફ રવાના થયો.

" એને પાછા વળતાં વાર થઈ એટલે દાદાએ સાથીને કયું, " અફ્યા મગન, એ તો અણે હીક, પણ જૂખ યાગી છે. ખાધા વિના કંઈ ચાલશે ? "

" મગન પણ એજ વિચાર કરતો હતો. એ એક ટાંટીયો હસડતો હમડતો ગયો ઉલળેયા ગાડા પાસે. તેમાંથી એણે ખીચડીની પોટલી, મસાલાની કેથળી, તપેલી, ને પાણીની સુરાઈ ધીમે ધીમે ખેંચી કાઢ્યાં. દાદાનું અનોટીયું પણ લેતો આવ્યો. સુરાઈ મોટી હતી. એટલે પાણી પુષ્કળ હતું. પછી ઘૂંટણની અસલ્ય વેદના છતાં ધીમે ધીમે સાંકીકડાં ભેગાં કર્યાં, ને દેવતા પ્રકટાવ્યો, ને ખીચડી તપેલીમાં કાઢીને ઘોછ રાખી.

“ દાદા બે જગાએ તૂંતીને લમડનો ડામો હાથ જાગવીને નાણા, અમોગીયુ પડેયું, ખીચડી રાધી, ને શેઠ નોકર નીરાતે થી - ખીચડી જમ્યા ”

“ સ્યો કો ” સુદરજીભાઈ પ્રથસા કરતા મોની હુઠયા “ હ, આજ તો જરા ઠોકર વાગી હોય તો ય પધારી બેગા મધ જાય એવા બડ જીવાનીયા ઘેર ઘેર બાળી સ્યો અમારે એક હેમુ લવાણો હતા ”

કેટના માણસોને વાત કરતે એવી ટેવ હોય છે, કે વામ્થ પોતે બધુ મોને, ને છલ્લો રાજ્દ, જે ઘણે ભાગે ક્રિયાપદ હોય જ, તે આવે ત્યા અટકે એ રાજ્દ સાબળનાર પૂરવાનો હોય. એમ ક્યો મિના એમની વાત ન જામે ને સાબળનારનું ધ્યાન પોતાની વાતમા છે એની ખાતરી રહે, એ જીદી સુદરજીભાઈ “ આઠા ” કહેવામા એકા હતા એમને આ રસપ્રદ ટેવ હતી

સુદરજીભાઈએ વાત માડી

“ મુબબ્બા ઘણા વરસ પડેના હેમુ ધ્રીને એક નવાણો હતો ભડ માણસ, એટલે એને સૌ કોઈ હેમુદાદો કહેતા. કેમકે એની દાદાગીરી ખૂબ હાને એને ને ગોળખીયામા તે વખતે ગવલી કરીએ એક મુસનમાન નો હતો, એ બેને ઉદર - મિવાડીનો સબ્બ એ જમાનામા ગવનીને નામે ફે કાઢવી ને માડવી નતામા આણુ વરતે હેમુદાની આ, ને એક દી હેમુ ગોળખીડે ચઢીને જતો હશે ત્યા ગવલી સામે ”

“ મળી ગયો ’ એ પાદપૂર્તિ ધ્રી.

“ - મળી ગયો વાતવાતમા ચઢ પડ્યો ચડબડાટ, ને ગવલીએ

પોતાના કાંધીયાને પડકાર્યા. હાંઈ. પચ્ચી માથુસ લાકડીયું લઈને
 યદ્યુ..."

" બેળું " મોજાભાઈએ ક્રિયાપદ આપ્યું.

" — બેળું. હેમુ પાસે લાકડી હતી. પણ કુશમનની બેડચમાં
 એકલે હાથે જોર નાં હાલે એનું ધન બાન તો ખરું. માથાને
 ખચાવવા એક હાથ આડો રાખીને એણે મૂકી દોટચ. પચ્ચી
 લાકડીઓના માર એક ઠાંડા પર ઝીલતો હેમુ પામધુની પહોંચી
 ઓ. ત્યાં...ને કાલસા મહોલ્લામાં પગ મૂક્યો, ત્યાં એને જોર
 આપ્યું. તારો, અસાંજો લતો ! હોકારો દેતો એ જે લાકડી લઈને
 ફરી વળ્યો, તે જોરમાં ને જોરમાં પચ્ચીસેધને પાછો ઠેક ગોળપીઠે
 પહોંચાડી આવ્યો. "

" ખરો, ખરો હેમુદાદે, જૂનાં જમાનાનું હાડ, " મોજાભાઈ-
 ભાઈએ આશ્ચર્ય પોકારી. " અમારે ત્યાં લુણાવાડના બ્રાહ્મણ,
 એટલે જોનું નામ. તેમાં ૫ ઘાંટીના બ્રાહ્મણ કલ્લા, એટલે હજાર આવી
 સમજો. આ...ને મળીને લાકડી કયો હોય તો ઘાંટીના પાંચ બ્રાહ્મણો
 માટે પૂરો કહેવાય. "

" મણુ લાકડી, કે મણુ લોહનો લાકડી ? "

" મણુ લોહનો લાકડી. "

" હ કે ! હ બારે માળા, હ તે પેટ કે પાધર. એવાને
 આંટી આ. "

" એના હવે એ ચાર હજી હયાત છે ખરા. આ તો મા
 જોયા જાણ્યાની વાત છે. ઘાંટીનો એક બ્રાહ્મણ બીજો ગામ ભિત
 માટે મળેલો. ત્યાંથી મળેલું સીધું લઈને પગપાળો એ પાછો આવે "

હતો. બે મેણુ દાણાની કોથળા એક ખભે, બીજે ખભે નવશેર ઘીનું ચામડાનું ગડિયું, ને બ્રાહ્મણ ખરે-ખરે ચાલ્યો જાય. વગડો ચીરીને જવાનું હતું. ત્યાં સામા બે કોળી મળ્યા. કોળી દહે, અધ્યા આમણુ કંઈ તરફ જવું ? બ્રાહ્મણે જવાખ દીધો, કે ભાઈ, આ સીધું મળ્યું છે, તે ક્ષત્રિયે મારે ગામ પાછો જઈ છું. કોળી સામે બોલ્યો કે અધ્યા આમણા, આ કાળ જેવો તડકો તપે છે, ને ખરે ખરે આ બધો ભાર ક્ષત્રિયે ચાલ્યો જાય છે, તે મરવાનો થયો છે ? લે, મૂક કોથળા નીચે, ને છાનો માનો થઈ જા ધર ભેગો, નહિ તો મૃત્યુ સમજજે.

“ બ્રાહ્મણ હર્યો. એણે કહ્યું. ઝોડો, જસ ઝોટનું જ ? ને પછી ક્યારના કહેતા કેમ નથી ઠાકોર ? ખુશીથી લઈ જાઓ. પછી ગામ અહિંથી છ ગાઉ આધે છે, ને જપોરનો વખત છે. પાણી ફેંક સુધી મળે એમ નથી તેથી આ ફું જરા પાણી પી લઉં, ને પછી પકું રસ્તે.

“ કોળીને લાગ્યું કે વાત ખરી છે. તરસે મરી જશે, ને નાહક બ્રહ્મહત્યા લાગશે. બ્રાહ્મણે ખભેથી મડીયું ઉતાર્યું, ને તાપથી તપીને પાણી જેવું થઈ મળેલું ગરમ ગરમ નવશેર ઘી દયક દયક કરતો ગટમટાવી મથો. ”

“ નવ શેર ઘી પી ગ્યો ? ”

“ હા, પૂરા નવ શેર. આજની ઘડી ને કાતનો દાડો. ”

“ એય ખરું. પેલા લઈ જાય એના કરતાં પી લીધું શું ખોટું ? ” એમ કહીને સુંદરબાઈએ આ શુદ્ધિના પ્રદર્શનની અસા સુસવવા હાથતાળી લીધી.

અમણ

“ ઘી પીને ગડીયું ફેંડ્યું બાણુ ઉપર. પછી દાણાની કોથળા ઉતારીને પેતાની સામે પગ ઝાંઝળ મૂકી, ને કહ્યું, “ લ્યો ભાઈ, ઉપાડી લ્યો. ”

“ બે કોળી કોથળા ઉપાડવા વાંઠા વળ્યા, ત્યાં ખાત્તાણે અકેક હાથે બન્નેને પકડીને દબાવ્યા બગલમાં. બે જથુને હાથમાં દાખ્યા છે, દાણાની કોથળા જમણા હાથમાં ઉઠારી છે, ને ખાત્તાણુ માઉ એમને એમ ખેંચી ગયો. પછી મામની પોલીસચોકડી ઉપર જઈને એણે બે હાથ પહોળા કર્યા, ત્યાં ટપ ટપ, બે કોળી પડ્યા નીચે. ખાત્તાણે કહ્યું, “ લ્યો જમાદાર, તમારે માટે બે સંપેતરાં લાવ્યો છું. ” એવા જબરા ધાંદીના ખાત્તાણુ હતા. ”

“ ખરો ભડનો દીકરો ! ” સુંદરજીભાઈએ શાખાશી આપી. “ અમારે ત્યાં જોડીયામાં એક લવાણું હતું. ડાયા ખેતસી એનું નામ. પણ ભાઈ, ભડ માણુસ, હો ! ધને આસપાસના મિયાણા જોડે વેર. મિયાણા, એટલે વાત કહે મા. બનભસાને રાડય પડાવે એવી જગરી જાન. પણ ડાયા ખેતસી એનું નામ !

“ એક દી ડાયા ખેતસીને અને ધીર્જ ખેડુઓને અનાજ ગાડાં ભરીને રાતવરત ધીજી ગામ જવાનું હતું. એ ગામ વી ગાઉ દૂર. હાંઉ, આંધ તો ગાડાં જોડ્યાં; ધીજી ભરાઈ ગયાં ૫ ડાયા ખેતસીને જરા વાર થઈ. ‘ સાથીદારો કે, કે તમે ! જોત ત્યાં લગી અમે ખમીએ. પણ ડાયા બા કે, એટલા તમે તમા ધીરે ધીરે... ”

“ હાવતા-ચાઓ. ” મેં, ટાપશી પૂરી.

“ હાવના માઓ. ઇ કે, મારું ભરતીયું ગાડું છે, તે !

તમારે પગને હમ્મણા નીકળ્યો હમળો. જોતજોતામાં તમને પકડી પાડીશ. પણ જરા ધીરા સાંસતા હાડજો. બર્થો ગાડા, ને વખત ખરાબ, તે બધા હારે હાથે તો દીક્રા ઓડ્યા તો હાથી નીકળ્યા. પછે ડાયો જેતસી ત્રીશ પાત્રીશ મણુ અનાજનું બરતીયું ગાડું જોડીને નીકળી પડ્યો રમ્તે. ચીંચે ચીંચે ગાડું કચુડ કચુડ હાલે છે, એક હાથમાં પકડેલી નાળ ડાયોભા મડગડાવે છે, સોરઠા લવકારે છે, બીજે હાથે પકડેલી રાસથી બળદીયાને ડચકારે રમાડતો જાય છે. ને બળદ તે કઈ બળદ. વાગડીયા ગોરીયા, ઉંટ જેવા ઉંચા, ને દૂધ જેવા ઘોળા . "

" હા, ખરી વાત. વાગડ અમારાથી વીસેક માઈન દૂર છે. તાડ જેવા બળદ " મોજનાનભાઈએ ઉમેર્યું.

" હા, ઇજ વાગડના ડાયો જેતમી એમ હાલ્યો જાય છે. મિયાણાઓએ જોયું, કે આ નાગ પી- છે. ફરીથી આવો મોકા " "

" નહિ મળે " મે પૂરાયુ

" મિયાણાઓએ વચાર મ્યો કે ડાયોને આ ફેરે આતરવો, પણ એના બે હાથ છૂટા હોય તેવી રીતે નહિ. બે હાથ સાજા હોય તો એ પાચ દહ જણુને પૂરા વની વનો નો મુક તેથી એવું કરવું કે જેથી એના હાથ બધાયેના રીચે એમણે તો ચીનામા લોખડની ચીપો ઉઠી ખોડી ડાયો જેતમીનું ગાડું ત્યાથી નીકળ્યું ને ચીપોમા પૈડું બરાણુ વાગડીયા બળદ, તે એમ અટકે ? એમણે વ્યું જોર, ને તડાક દેવું કને પૈડું... "

" તટયુ. "

" તટયુ. ને ડાયો હમજી મ્યો " હતારી નિમકહરામોની, છેવટ દગો કર્યો, " કહેતો કે એ ઉનયો હેઠો જો ગાડું ઉંચું રહી

પ્રમથુ

જાય, તો સાથીદારો આગળ નીકળી જાય, ને મિયાણા એને પૂરો કરી નાખે. એણે તો ડાબે હાથે એક આડું ખેંચી કાઢ્યું, ને જમણે હાથે ઉપાડી ગાડાની ધરી. ને પછી પડકાર્યો, કે “ માના પૂત હો તો આવી જાઓ. ”

“ ચાર મિયાણા નાગી તરવારે એના ઉપર તૂટી પડ્યા. બે તરવારો તો એ આડા ઉપર પટકાઈને જ દટકા થઈ ગઈ. પાંત્રીસ મથુ અનાજના બરતીયા ગાડાને ધરીથી એક હાથે અંદર ઉપાડ્યું છે, ગાડું એક પેડે હમદમાટ હાલ્યું જાય છે, ને બીજો હાથે ડાબે ધા ઝીસતો જાય છે, એમ ડાબો ખેતમી ત્રણ ગાઉ, એટલે આજના છ માઈલ કાપી ગ્યો, ને આગળ નીકળેલા એટલા સાથીદારોને પકડી પાડ્યા. ”

બધેથી શાખાશીના પોકાર ઉડ્યા.

x

x

x

આ બવો સમય હું પેલા સાડ વર્ષના પંડિતના સ્વંદર માતની મનમાં ને મનમાં પ્રશંસા કરતો હતો. મેં અતે એમને પૂછ્યું, “ દહીએ પંડિત, વહ કેનસા નુસખા હય, શસમે આપકે માંન એસે બને રહે હય ? ”

“ હમ બાલપનમે હમેશાં નમક છતમાસ કરતે રહે હય. નમક બડી ઉમદા ચીજ હય બાલુસાબુ દેખીયે, સાડ બરસકી હમારી આયુ બધી, લેકીન આજ તક એકે દાંત, હીલા બી નહો. ”

ત્યાં પંડિતને છોક આવી... બહુ જોરથી છોક આવી એટલા બધા જોરથી, કે છોક આતાની સાથે દાંતનું ચોકડું બડાકું થઈને બહાર નીકળી પડ્યું...

x

x

x

સુંદરબાઈની વાત કહેતે ટાપશી પૂરાવવાની ટેવ ઉપરથી બીજી પણ એક સામાન્ય ટેવનું રમરણ અહિં થાય છે. ઘણાંખરાં માણસોને વાક્યે વાક્યે અમુક શબ્દ બોલવાની લાલસુ હોય છે.

કોઈ વાક્યે વાક્યે “ સમજ્યા ? ” એવો સવાલ પૂછવા કરે છે. એવા અતિપ્રશ્નને ઉત્તર આપવાનો નથી હોતો. “ સમજાણુ પડી કે ” એવા સવિસ્તર પ્રશ્નનો પણ ઘણાને અનુભવ હશે. ઘણાને “ એમ કે ” ની સહાયથી વાત દરવી ફાલે છે; દા. ત., “ મારા મનથી એમ કે આપણે એમ કે સાથે જઈએ, તો એમ કે હીક પડે. બાકી તમે કહો, તો એમ કે મને એકલા જવાને એમ કે વાંધો નથી. પણ એમ કે...” ઇ.

આવા શબ્દોનો પાર નથી. “ હાબી ” તરીકે ભેગા કરશે તો ઘણાં જ જડશે. પરંતુ બે નાદર નમૂના બૃહદ્ભાવે તેવા નથી. એક સજ્જનને વાતે વાતે “ ત્યારે પછી બીજું ” શું ” બોલવાની આદત હતી. આટલું કાંઈ વાક્ય, ને બોલવાનું વારે વારે, એટલે વ્યવહારમાં માત્ર “ તાપીબીશું ” જ સંભળાતું.

“ મને બોલાવ્યો એટલે હું આવ્યો. તાપીબીશું ? આપણે તો ભાઈ કોઈ હાથ નમે તો તાપીબીશું ? ગજ નથીયે. અને નહિ તો પછી તાપીબીશું...”

અને એક ગૃહસ્થને તો ચેમ્પિયનશિપ આપવા જેવું મને લાગ્યું. એમને સગભમ દરેક વાતનો આરંભ કરતા પહેલાં “ કહીયે ત્યારે કહેશે કે કહે છે, ને પેલા વાળી વાત, પણ માઝ કહેવું એમ છે, કે — ” એટલું બોલ્યા વિના ચાલતું નહોતું. અને તે પણ જરાય ઉતાવળ વગર નિરાંતે બોલતા.

૫

કૌન ? કહાં ?

દાહોદ છેડ્યા પછી મારવાડીઓનાં આક્રમણ આરંભાયાં. આપણા લોકની જેમ એમને પણ સહયાત્રીઓનાં નામદામ, ધંધો-રોજગાર ઇ. પૂછવાની ટેવ હોય છે. ત્રણેક પહેંચતા સુધીમાં ચાર પાંચ મારવાડી સજ્જનો મારા જીવનને લગતી ગ્રીણમાં ગ્રીણી ત્રિગતો પૂછી ચૂક્યા હતા.

“ કિધર જાઓએ જાણુ સાખ ? ”

“ દેહલી. ”

“ કહાં રહેતે હો ? ”

“ ગૂજરાત. ”

“ ક્યા કારોખાર કરતે હો ? ”

એ પ્રમાણે પ્રશ્નોની હારમાળા ચાલ્યાં કરે. એકને પતાવ્યો કે બીજો ઉત્તર આપ. રાવણનાં માથાં જેવી સ્થિતિ મારે થઇ પડી હતી. રામને તો રાવણને આવતાં નવાં માથાંનો ભેદ જડ્યો, અને તેનો ઉપાય પણ એમણે કર્યો. પરંતુ આ એક પછી એક ફરી નીકળતા પ્રશ્નકારોના વિહ્વલસ્થાનનો પત્તો મને ક્યાંથી લાગે ?

પરંતુ આ વસ્તુથી ઓછોવતો હું ટેવાઈ ગયેલો હોવાથી બેદરકારીથી ઉત્તર આપ્યા કરતો હતો. એનું પરિણામ એવું આવ્યું કે મારે, પહોંચવાનું સ્થળ કોઈએ દિલ્લી જાણ્યું, કોઈ સમજ્યા અમૃતસર, ને કોઈને સંબળાણું કરાંચી. મારા નિવાસસ્થાનના સંબંધમાં પણ એવું જ વૈવિધ્ય નીકળ્યું. અને ધંધો રોજગાર હું આટલી બધી જાતના કરતો હતો તેની અને પોતાને પણ સારે જ ખબર પડી. આટલા બધા વ્યવસાય કરવા છતાં મારી આવી આર્થિક સ્થિતિ ? ઉહ !...પણ તેથી શું ? પૂછનારને સંતોષ થયો ઉત્તર મળ્યાનો, ને અને સંતોષ થયો જવાબ ન આપ્યાનો.

આગગાડીમાં વિનાકારણ આવી ઉઘટ તપાસની કસોટીએ ધણાનાં ચિત્તને વિહ્વલ કરી નાખ્યા છે. જે રીતસર તપાસ કરવામાં આવે, તો રેલ્વેઓમાં થતા અનેક ગંભીર ગુનાઓની જડ બાહોશ ગુનારોધકોને આ ભયંકર આઘતમાં મળ્યા વગર રહે નહિ. માનવજાતના સુખને ખાતર, અને દેશનું ગુનાખોરીનું પ્રમાણ હળવું કરવા માટે જરૂરી છે, કે આગગાડીમાં કોઈ પણ ઉતારને અંગત પ્રશ્નો પૂછનારને ખૂન નહિ તો નિદાન ખૂનની કોશીય જેવા અપરાધનો કરનારો લેખવાનું ધારાસભામાં પાસ થવું જોઈએ. જરૂર પડે, તો આ વિષય ઉપર સોક્રમત જાણુવા માટે ભલે રેક્રેન્ડમ થઈ જાય.

એક વખત મુંબઈથી મારા ડબ્બામાં એક પારખી ગૃહસ્થ દાખલ થયા. ગાડી મુંબઈમાં પરોં પસાર કરી ગઈ, અને લાંબા પંથના ઉતારોએ વાતે વળગ્યા. એક જણે પેલા પારખી ગૃહસ્થને પૂછ્યું, “ કેમ સેઈ, ક્યાં જશો ? ”

પારખી તેના સાચું એકાદ ક્ષણબર જોઈ રહ્યો. મેં જોયું, કે

એની આંખ વિકરી છે. ગમે તેવો ગુનો કરવાની તૈયારી મેં એમાં જોઈ. એકાદ કાણુ તાકી રહીને પછી પારસીએ ધોધમાર ઘેાળી વહાવી :

“ જોવની બાવા, મારું નામ સાવકસા. મારા બાવાનું નામ છે રુસ્તમજી. મારા બપાવાનું નામ ફરામજી હતું. હું સુખડ - કરતીની હુકાન ચલાવુંચ. ગ્રીન્સેસ રટીટ પર છે. રોજગાર ઠીક આવે છે. મારે નન ભાઈ ને બે બેન છે. એક પન્નીજ નથી, ને એક વાંઝની છે. મારી પહેલીવારની બૈરી મારી ગેઈ છે, ને બીજી વારની બૈરી માથ બનતું નથી. આ મારી સાથે જીમી છે, તે 'પહેલી બૈરીની - નવી બૈરી એના બાપને તાં રે છે. મારી ઉંમર વરસ પિરતાલીસ. તખિયત દ્રામના ઉતરેલા ઘોડા જેવી. રેવાસી ઉઘવાડાનો. ડોઈ ડોઈવાર દારુ પીયુંચ, પન લીચનો નથી. તમુને વાંધા નહિ હોય તો આ જીમીનું નામ નાગ્ન રાખીયું ચ. એના નવજોત મારે ઉઘવાડે જઈ ચ. મારા બાવાજી હજી હૈયાત છે. મા જીજરી મઈ છે. આ મારે માથે ટાલ જીઓ છે, તે 'તમારા જેવા પારકી પંચાન કરનારા સાથ માયાફોર કરતાં પડી ગેઈ છે, ને ડાચાકુટ કરનાં પાયરીયા થઈ ગીયો છે. બોલો બાવા, હવે કંઈ પૂછવાનું બાકી ? મારી જીરી આદતો જાનવી છે ? ”

x x x

કલકત્તામાં હું એક દિવસ એક મિત્રની માથે કુનિન્ગ રટીટ-માંથી પસાર ચતો હતો. સામેથી એક બાઈ આવ્યા, ને 'હોડતા આવેને મારા સાથીનો હાથ બે હાથે પકડીને જોરથી હતાવતા આનંદપ્રકાશિત વદને બોલી ઉઠ્યા, “ ઓ હો, તમે ક્યાંથી ? ઘણા વરસે મળ્યા ને. મને ખબર પણ ન આપી ? પણ તમને શી

ખબર કે હું પણ અહિં રહું છું ? તમે ક્યાં રહો છો ? હું બાળબચ્ચાંને લઈને જરૂર મળવા આવીશ. બાબી અમને જોઈને બહુ રાજ થશે. બાબી ને છોકરાં કેમ છે ? આનંદમાં છે ને ? ”

મારા મિત્રે કાલુખર વિચાર કરીને ઉત્તર આપ્યો, “ એ તો મુજરી ગયાં. ”

“ હેં ? શું ? બધાં જ ? ”

“ બધાં જ. ”

“ ક્યાં ? કેમ ? કેવી રીતે ? ”

“ પાણીમાં. ડૂબીને. વિટા સ્ત્રીમર ડૂબી ગઈ તેની સાથે. ”

પેલા બાઈ હાથ અફસોસ કરતા આંસુ ગયા. હું મારા સાથી તરફ જોઈ જ રહ્યો. એ ઓછાબોલા હતા, ‘તે હું જાણતો હતો. પણ આ કથનનો ભેદ હું ન સમજ્યો. મને ખબર હતી, કે એ પરણ્યો જ નહોતો. મેં એને પૂછ્યું. “ અસ્થા બાઈ, આનો અર્થ શો ? તું તો પરણ્યો જ નથી ત્યાં મુજરાવી કોને દીધાં ? શા કાગે એટલી બધી એ અને બાળહત્યા ? ”

“ તું ન સમજ્યો, વૉટસન ? સાવ ગીધી સાદી વાત છે. સાંભળ. પેલા ગૃહસ્થે બૂલ કરી હતી; એના કેઈ માણસને બદલે મને ધારી લીધો હતો. એટલે એ મને વળગી પડ્યો. ત્યારે મારે એને સમજાવવાનું રહ્યું; પહેલું એ, કે એમણે બૂલ કરી હતી, બીજું એ, કે હું હજી વાઢો હોવાથી મારે બેરી છોકરાં પહેલાં નહોતાં, ને હજી નથી. અને ત્રીજું એ, કે ગેરસમજ હોય કે સાચી સમજ હોય, પણ એ પોતાના બાળકવૃન્દનું કટકદળ લઈને મારે ઘેર ઉતરી ન પડે, એની મારે ખાતરી કરી લેવાની હતી. આ બધી

માયાદોષ દરવા કરતાં મેં દૂરે માર્ગ લીધો. અને જેની હયાતી નથી એવાં મારાં વહાલાં પત્ની તથા સંતાનોનો, દાચ ! બધાનો સાળોનો, એકે તડાકે નાશ કરી નાખવો, એ શું મોટું ? આ આમ બાબત છે. ”

પૃથ્વી આખરે મર્યાદિત અને નાની છે. તથા એકની એક વસ્તુ, એકનો એક માણસ, એકનો એક વિચાર અને એકનો એક પ્રસંગ જુદે જુદે સ્થળે પણ વારંવાર આપણને અધડાપ છે. એ અનુભવ અસામાન્ય નથી. ઉપર વસ્તુવેદો પ્રસંગ બન્યો કે તરત મને વિચાર થયો કે આવું ક્યાંક સાંભળ્યું છે ખરું. આ નોંધો વાંચી જતાં મને મહસા થાત આવે છે કે ધણે ભાગે “ માધ લેડી નિકોટીન ” માં કમળમ આવાજ પ્રસંગનું વર્ણન છે ! એનો અર્થ એટલો - જ કે એ અંધના વિખ્યાત લેખક અને આ કમતરીન નોંધકાર વચ્ચે મમાનનાની એટલી મુમિકા તો છે જ !

x

x

x

પેલા પારમીના અને કલકતાવાળા મિત્રના નુસખાનો જેને ઉપયોગ કરવો હોય તેને તેમ દરવાની છૂટ છે. કોઈ પ્રકારનો કાપીરાઈટ આ ધર્મના કાર્યમાં અમે રાખ્યો નથી. જ્યાં સુધી દેશમાં હિંદીવારની મનાઈનો કાયદો છે, ત્યાં સુધી આવાં શસ્ત્રોનો જ આશરો આપણે મુસાફરોની અમહાપ જમાતે લેવો રહ્યો.

x

x

x

મારવાડીઓ મારો કસ કાઢી લઈને પછી અંદર અંદર વાતો વળગ્યા. રતલાય સ્ટેશને દાખલ થયેલા એક મુલસ્થને એમના હાથમાં બિરાજેલા ઇલાકાબાઈઓમાંના એક પૂછ્યું :

“ ક્યું સેઠાં, કડે જારયો ? ”

“ ખેરપુરા. ”

“ ખેરપુરા ? ”

“ મતલબ, રામગંજ રોડ સ્ટેશન છે. પરંતુ ખેરપુરા કે નામસે સમજ કોઈ જાનતે છે. ”

“ ફીક, ખેરપુરામે માતાજીકો બડો ભારી મીંદર હું. થે કાયરથ હો કે ? ” બાળુએ બેઠેલા એક વામન કદના તથા કાનટોપી પહેરેલા અને “ પરમાત્માકી કિરપાસે ” વગર ટિકિટ મુસાફરી કરનારા ભગત બેઠા હતા તે વચમાં પૂરાયા.

“ છ હાં. ”

“ આપકો ગાંવ ? ”

“ મેડતાકો હું. બડે માતાજીકા મીંદરમે ભારી કામકો બડો ભારી મેલો બારહ (૨) બરસ પર લમેશાં હોવ છે. બડે રોજ ફસ બારહ લગાર ઉપયા ખર્ચ છે. ”

“ છ હાં, બડાભારી રસોડા લગતા, ઝોર ભીડકો તો કોઈ કિકાનો હી કેની. ઝોર છોરિયાંકી સગાઈ પગાઈ બી જદી હોય હેની, બારહ બરસમે એક બરિયાં. ”

આ મેલો મારવાડીઓના કયા ખાસ વિભાગમાં થાય છે એ નક્કી ન કરી શક્યો. મારવાડીઓના મોટા જથ્થા, તે અગ્રવાળ, ઓસવાળ, અને જંચરવાળ, પરંતુ તેમાંથી કેટલાંક એ રિવાજ નથી. પરંતુ એકાદ વિશિષ્ટ સાતિ કે પેટા સાતિનો જ એ રિવાજ હોવો જોઈએ. કાયરથ શબ્દ અને ચોક્કસપણે નહિ પરંતુ અંદાજે યાદ છે. કદાચ બીજી કેટલાંક પણ સાતિ હોઈ શકે.

આ આવૃત્તિમાં રસ પડવાનું કારણ એ, કે મૂળરત-

તના કડવા કણુખીઓમાં એને મળતી રૂઠિ છે. ઉઝામાં દર બાર વરસે અખાત્રીજને દિવસે ઉમિયા માતાનો મોટો મેળો નરાય છે. - બાર વરસનાં લગ્ન તેજ દિવસે ચાલે. ત્યાં ઝાડ જેવા ઉચો માણેકસ્તંભ સેપાય છે. એ માણેકસ્તંભની કારીગરી રણી સુદર હોય છે. તેની સમક્ષ, માતાના ઉદરમાં રહેતાં સંતા-નોથી માંડીને, પાછલો મેળો ચૂકી ગયેલાં અને તેને લીધે પુખ્ત પાનાં થઈ ગયેલાં નરનારીઓનાં પણ લગ્ન એટલે સમયે, એ સ્તંભને ફરતાં ફરવામાં આવે છે. જે એ અવસર ચૂકી જાય, તેને ભલાં મળે ખીજાં બાર વરસ. આ મેળાને કડવાનો કડવડ કહેવામાં આવે છે.

આને મળતો મારવાડની કાંઈ જાતિમાં પણ રિવાજ હોવાનું આ પ્રમાણે મેં પહેલીજ વાર જાણ્યું.

વાહુવા છ વાહ !

રોત પડવા આવી હતી. એક મારવાડી મારી પથારીની પાંગતે ફેટલોક સમય થયાં બેઠો હતો, તે ક્યારનો સીકતપી ધીમે ધીમે પથારી ખસેડતો ખસેડતો બેઠકની જમાવટ કરતો હતો. હું સંડાસ તરફ આંટો મારી આવ્યો, ત્યારે એ સળંગને ઠંડે કલેજે મારી પથારી ઉલાળી નાખીને સોડ તાણી હતી.

મેં એને કટાક્ષમાં વિનંતિ કરી, “ અજી, આપકો સોના હી થા, તો બિસ્તર હટાનેકી તકલીફ ક્યોં લી ? ઇસકે ઉપર હી લેટ જાતે તો કયા હરજ થી ? ”

કશું પશુ બોલ્યા વિના એણે ઉઠીને બિછાનું પાછું પામ્યું, એના ઉપર પોતાનો ગદો ગોળરો બાંધ્યો બિછાવ્યો — રખે મારી પથારી એને છુછ જાય — અને મારી સૂચના અનુસાર લાંબી બેઠી. મારા કટાક્ષની એણે એટલી કિંમત કરી.

મારી સામે બેઠેલા એક મુસલમાન યુવાનથી રહેવાયું તકિ. એ બોલી ઉઠ્યા, “ હાં, ઠીક હય, અંચુછા બિછાવા વહ બી. શાયદ ઘૂતાફત હો જાય.” એને એ ખૂંચ્યું હતું.

મેં હતું, “ ઐસા હી સહી, ધન જનાજ કે કપડેકી સદાઈ દેખકર મુજે જ્યતા હય કી હોને અંગુઠા બિઝાયા હસમેં જ્યાના સધામતી મેરા બિસ્તારકી હય. ”

“ સારે મારવાડ ઓર રાજપુતાનામેં મજ જગહ યહી હાય હય, હમેમેં કોઈ આદમી ચકા આયા, ઓર આપને હોસે શરાફતમે મહેનકર રખતે હુવે ખાત કી, તો કોરન યહ આપકે સર પર સવાર હો જાયગા, ખસસન, મારવાડીકો પેર રખનેકા મોકા ફિયા, તો આપ ખાતરજમા રખિયેગા, આપકો કી ખડા રહેનેકા વખત છુર આપગા. ”

“ મેરા બી યહ તજડુખા હય, લેહિન થોડા આગે જાને પર મામસા કુછ બદલ જતા હય. ”

“ હાં જનાજ, આગરા છોડને કે બાહ. યુ. પી. કી યહ સરખુદાંદી હય. યુ. પી. કી ઝમોંકી યહ તર્ખાયત હય. યુ. પી. કી તહઝીમ...”

એ તહઝીમ કહે, ને હું સમજી તાસીર. તહઝીમ ‘કમ જસાલુ’ નામ હશે તે આપણે શું જાણીએ ? હું તો તાસીર એટલે સ્વભાવ એ હિસાબે હાંકી. રાખતો હતો. પાછળથી ખબર પડી, કે તર્ખાયત એટલે સમ્પતા, સંસ્કાર - Culture અને તહઝીમ એટલે વિવેક વિનય.

મેં જવાબ દીધો, “ યુ. પી. કી તાસીરકી મય કયા તારીફ કરું ? મયને ખસકે બારેમેં, એક છોટીસી મિસાલ સુની હય. ”

એણે એ કિસ્સો સાંભળવા માંચો, મેં કહ્યો : -

યુ. પી. ના એક રોશન ઉપર જે શૂદરથી એક જ ડાનાં

વાહુવા છ વાહ !

દરવાજો એક સાથે પહોંચ્યા. ઉભયે એકેક પગ પાટીયા ઉપર મૂક્યો. ત્યાં તો એમણે એક બીજાને જોયા, અને સામસામી આદાબર્જ તસલીમ ઇ. ની લંગાર ચાલી. પછી પ્રભ ઉપસ્થિત થયો. ડાબામાં પ્રવેશ કરવાનો, એટલે એકે કહ્યું, “આપ બડીયે,” બીજાએ સામે વિનય કર્યો, “નહીંજી, આપ બડીયે.” “અજી નહીં, આપકે કદમે પર અવ” આમ વિવેક કરતાં કરતાં માડી ઉપડી ગઈ.

હું અહિં અટક્યો એટલે પેલા બાઈએ કહ્યું, “યહ કિમ્મા તો મશકુર હય.”

મેં કહ્યું “લેકિન બાત યહાં પૂરી નહીં હોતી. દોનોને એક એક પાઉં ગાડીકે તખ્તે પર રખ્યા થા. જબ ગાડી ચલને લગી, દોનો કે પેર ફિમલ ગયે, ઓર દોનો સાહબાન ઝમીદારત હો ગયે. ફિર વહાં લેટે હુવે એક દુસરેકે બહેસ કરને લગે, પડવે આપ ઉઘિયે. અજી આપ ઉઘિયે.”

“વાહજી વાહ ! મિસાલ તો અચ્છી કરમાઈ” એ જગા દિક્કું હસીને વિવેકથી બોલ્યો. મને થયું — લાવ હવે જરા વાળી બરુ.

“યહ તો મખોલ છી બાત કુછ. લેકિન વાકિઇ યુ. પી. કી શરાહત ઉમદા માની જાતી હય.”

એ જુવાનને પાછું પાણી ચડ્યું; “જનાબને મહી કરમાયા. મય ત્રાવે કે સાય અર્જ પેશ કર સકતા હું.....”

પછી તો મિયાં યુ. પી. ના વખાણ ઉપર ઉપડ્યા, તે માગ બરની હિંદુસ્તાની છોડીને હજરત ઉપા બસ ધરાની અને અર-બસ્તાની ઉર્દુમાં. ઇસ્તકબાલ, ને એબલાક, ને નકસ્તુદાત, ને કંઈક બીજી હાંકી. મેં જોયું, કે મેં કહેવા કિમ્માનું વેર વાળવાની

અને મને ચકરાવી નાખવાની એની ઘાનત હતી. એ બોલ્યો તેમાંના ઘણાખરા શબ્દો હું સમજી શક્યો નહિ. કહ્યા થોડા લેંક લેંક જેવા અવાજો, અને ગળું ખૂંખારતો કરીએ (— અને હિંદુસ્તાનીમાં નીચે મીઠું મૂકીને લખાય છે —) તેવા કે ખૂ ગૂ નાં થોડા ખેડકાની પરંપરા મારે કાને અથડાઈ. લખનવી ઉર્દુના આક્રમણ સામે મારી સાહજિક બચાવવૃત્તિ જાગત અઈ. મેં આત્મસંરક્ષણનો માર્ગ લીધો.

એક સ્થળે એ શ્વાસ લેવા થોભ્યો, ત્યાં હું ઝૂકી પડ્યો. “જી હુઝુર, આપકા બપાન ખિલકુલ રાસતબ દુસ્ત, ઓર તવજ્જુહ કે કાખિલ હૈ. મુજે થલ બસરોચસ્મ મંજુર હય.” આમાં મેં બિયકુલ અને કાખિલના કે ખૂબ જોર કરીને ખૂંખાયાં હતા.

એટલું બોલીને પડકારની નજરે હું એની સામે જોઈ રહ્યો. મને લાગ્યું હતું કે ક્યાંક તો મેં છબરડો વાળ્યો જ હોવો જોઈએ. તેમ ક્યાં વિના આટલાં ઉંડાં પાણીમાં હું ઉતરી ન શકું. બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેના ડબ્બાઓમાં ઉતારુઓને ચેતવણી આપવા માટે “કાખિલ તવજ્જુહ હતલા” નાં ચોડાતાં પાટીમાં છેક માનપંથથી મને યાદ હતાં. અને “બસરોચસ્મ મંજુર” મેં નારાયણ વિસનજી હક્ટુરની એક નવલકથામાં વિસેક વર્ષ પર વાંચેલું મગજમાં ખૂબી મધું હતું, એ આ પ્રસંગે કામ આવ્યું, અને આજે લામ જોઈને એ શબ્દો, મેં પેલા જુવાનના માથામાં ઝીટ્યા.

એ ક્ષણભર મારી સાથું જોઈ રહ્યો. છેવટે એણે સલામ કરી. હાર કબુલ્યાની, એ નિશાની હતી. પણ પેલો “હતલા” શબ્દ પ્રાપરવો મારે બાકી રહી ગયો હતો. અને બીજા પણ થોડા શબ્દો મને યાદ હતા, જેનો અર્થ હું નહોતો જાણતો. પેણુ અર્થ નહોતો જાણતો તેથી શું? એવા નજવા દારણસર હું એને જતા કર

એમ નહોતું. વળી એ ઢીલો પડ્યો હતો ખરો, પણ હજી એનામાં જીવ હતો. એ કામ ન લાગે. મેં થાલાઓ છોડ્યું.

“ ઔર અકસર વિહાન ઇતલાકે મજબુરન ફરમાના લાજમ હય, કિ મુનસર.....”

આ તબક્કે એ છોકરો ફાટી આંખે ઉભો થયો, ને કશું જ બોલ્યા ચાલ્યા વિના મને કુર્નિશ બજાવીને બાજુના ક પાર્ટમેન્ટમાં જઈ બેઠો.

તે ઉર્દુ જ બોલવાની હોય, તો ગમે તે આવી જાય.

દરમ્યાન પેલો મારવાડી પડોશી ધીમે ધીમે ઉઘો સરકતો છેક મારા ઓશીકા સુધી જઈ પહોંચ્યો હતો. ચરાફત, મદેનઝર તર્જીયત અને તહઝીબ બધું જરા ફેરે મૂકીને મેં કામ લીધું, ત્યારે જ મામલો થાળે પડ્યો.

યુ. પી. વાલે જીવાનની વાત ખોટી નહિ.

x x x

મારવાડ અને રાજપુતાનામાંથી પસાર થતી વખતે અમુક પ્રકારના મહયાત્રીઓ સાથે કેવી વર્તુણક રાખવી પડે છે, તે બાબત એ જીવાનના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ મળે એવા બીજા પ્રસંગ પણ તેજ દિવસે બની ગયા હતા.

કાઢોડ આમળ એક રાજપુત ડાહ્યામાં ચડ્યો. મુછોના વળ ચડાવેલા, ને વયે જીવાન. વળી સફેદ અને અકકડ અસ્ત્રીવાળા કપડાં પહેરેલાં. પેટી સીપ બાઈ (— બાબાની મા —) ની મામે બેમીને ખીડી કાઢીને એણે સજાવી. સીપે એને વિવેકથી વિનંતિ કરી, “ બાઈ મદામ, ધુંવા થોડા ઉસ તરફ નિકાલિયેમા. ”

“ કયા, તો હમ બીડી ન પાવે ? ગાડી કયા દિસીકા બાપકી દે ? ”

“ અજુ યહ બાત નહીં. આપ દેખ રહે હૈં કિ ધુવા કે જરીયે યહ બીબી પરેશાન હોતી હૈં. ઝોર હમારે ધરમમે તમાખૂ નાપાક કરમાઈ અઈ હૈં ”

“ તો આપયોકે ધરસે હૈં જાઓ. હમ બીડી હરગીઝ ખીએગે ધ્યા છોમે કિસી જગહ પર સિખા હે, કિ બીડી પીના મના હૈં ? ”

“ હમગી રહેઓમે તો સાફ સિખા જાતા હૈં કી અમર તમાખૂ પીણી હો, તો અપણે સાથ બેઠે હુએ આદમીઓની રજામ ફીસ પીણી ચાહીએ. યે તો સિર્ફ શરાફત કા સવાસ હૈં. ”

“ લેકિન યહા તો એસા કુછ નહીં સિખા ગયા. આપ પહેલે ક પનીમં દરખવારત કરકે એસા સિખવાઈઓ, ઝોર પીછે બાત કરો. ”

આ મીખ, માના દૂધ પર નહિં પણુ પોતાના બાબાની જેમ જાગરૂ જનાવટો પર ઉછરેલો હોવો જોઈએ. નહિં તો એ એવી રી-રોખ ખામોશી બતાવે નહિં. તો પણુ એ સહેજ ગરમ થવા માંડ્યો ખરો.

“ ગાણુસાગ, આપ ટેલી ઝીક કયુ કરતે ? , મેને યે નહીં કહા કિ આપ બીડી પીણા નહીં. સીર્ફ ધુવા દુસરી તરફ નિકાનતેમની અર્જ મેને કિયા ”

“ હસ તરફ હમારા મુઠ હૈં કીકે હસ તરફ ધુવા નિકલેગી. ”
પામં મેકેના એકે મિયાબાઈનું હવે પાણી આવ્યુ. એણે જોયું

કે સીખ બિચારો હદ બહારની બલાઈ વાપરી ચૂક્યો હતો, અને આ “ કેસ ? ” શરૂઆતની “ ટ્રીટમેન્ટ ” ને લાયકનો નહોતો. એણે જટ ઉઠીને પેલા ટેંટાને કહ્યું, “ ક્યું બે, તૂ ઇન્સાન હમ યા હેવાન ? તેરી અમ્મા હથરાન હે, દેખતા નહીં ? બીડી છુતા દે, જલ્દી છુતા દે ” એટલું કહેતામાં એણે તમાચાની તૈયારીમાં બે હાથ મસળવા માંડ્યા.

“ મેંને તો ઇનકાર નહીં દિયા ” કરતા એ બાંકી મુછીયાં વાળા જુવાનડાએ જટ બીડી ફેંકી દીધી, ને બીજું સ્ટેશન આવતાં એ વંળે માપી ગયો.

x x x

એટલું તો કહેવું પડ્યું, કે મુઆફરીને મારવાડી સળ્જનો — અને સમારીઓ પણ — જેટલી રસપ્રદ બનાવી શકે છે, તેની બરોબરી બીજા કોઈથી થાય એમ નથી.

એક વખત દિલ્લી — હાવડા લાઈન ઉપર હું પ્રયાણ કરતો હતો. સાથે એક મારવાડી બાઈ મહકકુઅ બિરાજ્યા હતા. અલીમદ સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં એને નહાવાનું મન થઈ આવ્યું. એ તો કપડાં ઉતારી અંગુછો શરીરે લપેટીને હાથમાં ડાઘ — લોટો લઈને ઉતર્યો નીચે, અને નળ તળે બેસીને નીરાતે નાચો. નહાવાની લહેજતમાં સમયનો ખ્યાલ ન રહ્યો, ને ગાડી ઉપડી.

મારવાડી બાઈ ડાઘ પટ્ટીને દોડ્યા. એમના દોડવાના કારણે કે ગમે તેમ, પણ બોનો અંગુછો મદમા કંડેથી સરકાને નીચે ઢમલો થઈ ગયો.

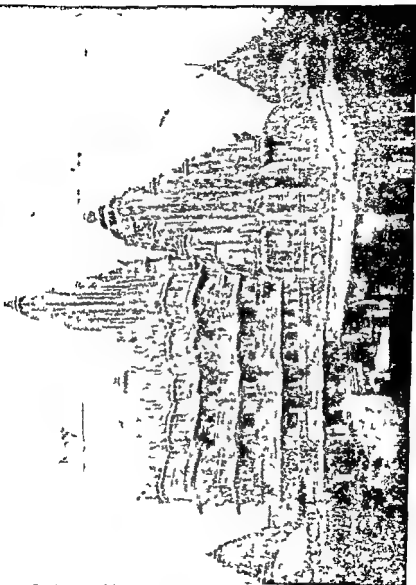
એક તરફથી ગાડી ચાલી જતી હતી. ને બીજી તરફ વૈદબોના

અર્ધસે શો. એક માત્ર અંગુઠો પણ પડી ગયો હતો. પોતે
'જન્મ સમયની સ્થિતિમાં' આવીને ઉભા હતા, એની દરતાં એને
'અંગુઠો ગુમાવવાં પડવાના' ખ્યાલથી વધારે દુઃખ થતું હતું. અંગુઠો,
તે ઉપડતી ગાડી, એ સમાન આકર્ષણ વચ્ચે એ 'દિગંબર' મૂર્તિ
દાણુબર થંભી ગઈ. સમયસૂચકતા વાર્ષીને એ નામૂઠ મમયે
એમનાં ગોમાઈએ કાળી ચીસ નાખી. એટલે અંગુઠાની માથા
પડતી મૂકીને વફૂને વધારે વહાલી લેખીને એ દોડ્યા ડાબા તરફ,
તે વેળાસર અંદર પહોંચી ગયા. જરા મોડા પડત, તે એવી
ગિતિમાં જ રોશને ઉભા રહી જવું પડત.

તે દિવસે આખી આગગાડી હાસથી ઉધવાઈને પાટા ઉપરથી
ગમડી કેમ ન પડી, એ આશ્ચર્યની ઘટના છે.

એમ તે, ગાડી ચાલી જાય અને રોશન ઉપર રહી જવાય,
એવી ઘટનાઓનો ઇજ્જતો મારવાડીઓનો જ નથી. ગૂજરાતીઓ
પણ, અન્ય ક્ષેત્રોની જેમ એ ક્ષેત્રમાં થે પોતાનો પ્રભાવ પાડવાના
પૂરતા પ્રયત્ન કરે છે.

એક વખત એક મોટું ગૂજરાતી કુટુંબ કાઠિયાવાડથી રૂઢ
જવું હતું. તેમાં કુટુંબના વડિલો, દીકરા, વફૂવાઈ ઇ. બધાં હતા.
મોડીમાં આપણી બને તો બને, પરંતુ ખીચડીઓ રધાય, અને
ગીતસર પત્રાવગીઓ પડે, એમ મોજ કરતો 'સંઘ ચાલ્યો જતો'
હતો. વખત જતાં ઇટાલા આપ્યું. તે ખડેવાં ચા કરી હતી, તેના
પ્યાણ રકાથી તપેવું ઇ. સરન્નમ એક ડાહ્યામાં બરીને એક પુ.
અને પુત્રવધુ નીચે બિનયાં. એમણે આનંદ કલ્પોલ કરતા ડાન
માંછ, ન માંછ, ત્યા તો ગાડી ઉપડી. યુગ્મ આંખો ફાટીને જોવું
માડી ચાલી ગઈ.

સારનાથનો અશોક સ્તંભ.

પગાન (બમી) નો વિખ્યાત પગોડા જેમા હિંદુ દેવીની મૂર્તિઓ બિરાજે છે

આ તો જાણે સમજ્યા, પણ ખરી પતોતી તે પછી બેઠી. વરરાજની ત્રણ દિવસની વધેલી હજમત, જાંઘરા જેવા વાળ, મેકું ઘેલું ખમીસ અને દૂકું પાટલુન, ઉઘાડા પગ અને તેમાં વળી બાઇ વાંસણ મોંજના હતાં, બ્યારે એમનાં વહુરાણી કાડીયાવાડી હોયે ધરણેગાંઠે સનેલાં, આરાં વસ્ત્ર પહેરેલાં અને તેજસ્વી. અહેરા મહોરાવાળાં હતાં. એટલે દેખાવ એવો થયો હતો, કે જાણે કોઇ વઢેલો બેવડા નોકર કોઇ આગરુદાર બાઇને નસાડી જતો હોય.

રોશન ઉપર સનસનાટી થઇ પડી. પોલીસ આવી પહોંચી. રોશન માસ્તર આવી લાગ્યો, ને લોક થઇ ગયું બેથું. તમાશાને તેડાંની શી ગરજ ? વરરાજને કોઇ ધમકાવવો લાગ્યું, તો કોઇ મારવા અને પોલીસને હવાલે કરવાની ધમકી આપવા માંડ્યું. એમણે બને તેટલી ધીરજથી ખુલાસો કર્યો, કે બાઇ મજકુર મારી પોતાની વડુ છે. એટલે લોકો પૂછવા લાગ્યા “ઇસકા સખૂત કયા ?”

એમ તેમ કરી લોકને સમજાવ્યાં, અને થોડા દસાક પછી બીજી ગાડી આવી તેમાં વરવડુ આગળ આપ્યાં.

એ જે ડાખમાં બેસા હતાં. તેમાં એક ગૂજરાતી ડોશીમા અને તેમનેા દિકરો હતાં. પેલા બે જાણુને જોઇને જમાનાનાં ખાદેલાં ડોશીમાને થયું, કે ચોક્કસ આ બદમાસ કોઇ ભોળા કન્યાને ભગાડી જાય છે, ને બાઇ લાગે છે પણ ગભરુ ગૂજરાતી જેવી. એણે પોતાના દિકરાને કહ્યું, “ અગ્યા એને જરા પૂછી તો જો કે કોણ છે. ”

“ જવા દે ને બા, હરો ગમે તે. આપણે એની શી પીડા ? ”

“ એમ તે હોય ? રોયો કોઇ ગિયારી ભોળા ગૂજરાતી છોડીને નસાડી જાય છે. કોણ છે, ને કોણ નહિ એમ પૂછવામાં શું જાય છે ? પૂછ પૂછ. ”

જમણ

૧

પેલા બાઈ આ બધું સાબળતા હતા, એ સ્વભાવે દીખળી હતા એટલે એમને ગમત પડી

છેવટે ડાઘીના દિશ્વરએ એમને પૂછ્યું, “ દિશ્વરસે આતા હે ? ”

“ જાનપુરસે ”

“ આપકા સાથમે બાઈ જોન હે ? ”

“ જોન હે કયા, અમારી સેકાની હે, ઉસકા મરદ મર ગયા, તો ઉસકો દન લે ચનતા હે ”

પછી શું કહે ?

થોડી વાર પછી પતિપત્ની નિરાતિ ગૂજરાતીમા વાતો કરવા બેસા, એ સાબળીને માણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા, અને એમનાથી બેસાઈ ગયું, “ આય, આ તો રાયો ગૂજરાતી જ છે ”

૭

એજ, દિલ્લી !

દિલ્લી બુધ્ધિવાર ઠેઘે અથડાયેલું. પહેલીવાર હું દિલ્લી ગયેલ ત્યારે કોઈ મિત્રે કહી રાખ્યું, હવે કે અમુક હોટેલમાં ઉતરજો. ત્યાં તમને ઠીક પડશે.

હું રોશને આઝાદીમાંથી ઉતરી કે તરત દસજાર હોટેલવાળા મને ઘેરી વળ્યા. પરંતુ નશીબ સંજોગે તેમાં પેલી બક્ષામણુ વાળી હોટેલનો માણસ નહોતો. અનુભવી મુસાફરના સ્વાખથી સામાન ઉપડાવીને હું બહાર નીકળ્યો, અને એક ટાંગો મેં ખોલાવ્યો.

એણે આવીને પૂછ્યું, “હું ક્યાં ચલેંગે ?”

“...હોટેલ ” મેં ઉત્તર આપ્યો.

“ બહુત અઘ્છા સાખ, તશરીફ રખિયેગા: ”

આપણે તો, ટાંગામાં તશરીફ રાખી, ને ટાંગો ઉપડ્યો. લગભગ એક કલાક સુધી એ વાહનનું સંચાલન ચાલુ રહ્યું, પરંતુ કેમે કયો મુકામ આવે જ નહિ. દેહલી દૂર અસ્ત તો અસ્ત, પણ એની હોટેલેય દૂર અસ્ત, બહુ દૂર અસ્ત, મને લાગ્યું કે રોશનથી

આટલે સાંધે અંતરે આવેલી હોટેલની બધામણ પેદા મિત્રે કરી, તેવું કંઈ ખાસ દારણ હોયું નોખ્યે ખરું.

છેવટે જેમ પ્રત્યેક વસ્તુનો અંત આવે છે, તેવું ટાંગાના સંબંધમાં પણ બન્યું. એ એક સ્થળે ઉભો રહ્યો, ને એના સંચાલકે શુભ મમાયાર આપ્યા, “યહ હુજુર કી હોટેલ.”

હુજુરે વટથી તરારી નીચે ઉતારી. બાડાતું પૂછતાં ટાંગાવાળાએ હોદ્દા રૂપિયો માંગ્યો. મેં ‘ફણબર તેના સાથું નોંધ ગીતે કદાક્ક માંગ્યો.

“અરે બાઈ, અગર માર્ગના હી હય તો સિફ ડેડ રૂપયા કયોં માંગને હો ? હાથી ધોડા બી માંગ લો, ઔર ચાહે તો હંમારા કપડા બી ઉતાર લો બાઈ. કયા આપ હમે ‘બિસફેર’ અંગળને નયે મયે મુસાફિર સમજ ગયે ? ”

“અંગળને કયએ હુજુર ? આપમે કયા છિયા હય ? આપ તો દિલ્લી કે પુરાને તજરબાદાર હય; ‘બિસફેર’ તો મેરી હુજુરસે યહ અર્જ હય.”

છેવટે રક્તક કરીને મેં એક રૂપિયે પતાવ્યું. દોઢેક કલાકની મહેનતના એ કંઈ વધારે પડતાં મૂલ્ય ન કહેવાય. મને લાગ્યું કે દિલ્લીના હગને હું બનાવી ગયો.

બપોર થતાં મેં વિચાર કર્યો, ‘કે સ્ટેશન ઉપર જઈને અમુક આંગણાડીઓના સંબંધ નોંધી આવું. બ્યવસ્થાપકના ખંડમાં જઈને મેં એને પૂછ્યું, કે સ્ટેશને પહોંચવાનો ટૂંકામાં ટૂંકો રસ્તો કયો છે. મેનેજર કશું બોલ્યા વિના મારા સાથું નોંધ રહ્યા. મેં ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો.

“દર અખીસ કરને હય ? ”

મેં એ સૂચનાનો ઇન્કાર કરીને એ બાંધને ખાતરી આપી કે આમાં મસ્કરીની વાત નથી, પરંતુ માહિતીની પ્રમાણિત ઇચ્છા છે. થોડા વધારે નિરીક્ષણ, પછી મારી નિઠાની એને ખાતરી થઈ.

એણે કહ્યું કે સ્ટેશન આ હોટેલની લગભગ સામે જ છે. ત્રણ મિનીટનોયે રસ્તો નથી. ઉપરની ગચ્છીમાંથી સ્ટેશન તેમજ આખો વાડ જોઈ શકાય છે.

કહો, દિલ્હી કેમ બૂઝાય ?

x

x

x

દિલ્હી ! અનેક સસ્તનનોનું એ સ્મશાન; એની ધરતીનો એક એક કણ, એની ઇમારતોનો એક એક પથર — એને જીભ હોય તો કેવા અર્જુન ઇતિહાસ એ ઉકેલે ?

એને નવી દિલ્હીની એ રોનક ! ભારત રૂપી જૂએ મરતા દંડ ઉપર લાદવામાં આવેલી એ સોનાની અંબાડી !' જૂની આલીશાન ઇમારતો બાંધાઈ, તે જમાનામાં ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ છલકાતી હતી. તે સમયમાં તાજ બાંધવા માટે પૂરતો અવકાશ હતો. રોજ પ્રભાતે યમુના મેયાનાં દર્શન કરીને જ અજ ગ્રહણ કરવાના પોતાની લાડકી કુંવરીનાં વ્રત અદ્વાયાસે પળાય તે માટે ગગનચુંબી મિનાર દોઢ દિલ્લીપતિ બાંધે, તેમાં એ સમયે રૈયતની કૂર મસ્કરીનો ભાસ નહોતો થતો. સમસ્ત જગત ભારતની ઉછળતી જલ્દોજલાલી ઉપર લોભતરશી આંખે મીટ માંડી રહ્યું હતું. એ મહાકવો, એ ઉપવનો, એ કીર્તિરત્નો — એ બધું તે જમાનાની સર્વસામાન્ય સંપત્તિને આજના કરતાં વધારે લાક્ષણિક હતું, વધારે ઉચિત હતું...

એની કેટલી ગે કતલો ને લૂટા થઈ, અને ગઈ, છતાં

દિલ્લીથી કાનખતુરાને એવા ફટાછવાયા પગ ખયાતું દુઃખ નહોતું. અવારનવાર એના અકરમાત 'ચાચે' ખરા...અનેક મહા મેનાઓના પમધમકારે દિલ્લીની ધરણી ધમધમી હતી, છતાં અતિ આગંતુકો બધા તેનાં જ સંતાને ચંકિત રહ્યા હતા. જે ન થયા, નહિ થાય, તેની...વાત જુદી છે.

પરંતુ નવી દિલ્લી થઈ, તે સમયે...પણ મથુર.

નવી દિલ્લી કે જૂની, એમાં મમે તેટલા ફેરફાર થયા હોય કે ન હોય, પરંતુ પેલા ટાંગાવાળાએ એક 'સલ્યનું' બાન મને કરાવ્યું, કે " દિલ્લીના હંગ " વાળા કહેવન અમલના વારામાં, દુર્યોધન અને શકુનિના સમયમાં જેટલી સાચી હતી, તેટલી જ મચોટપણે સાચી આજે ય છે. ખીજું બધું 'જામ' અને આવે, મોટાં માત્રાળયો ઉગે અને આથમે, પરંતુ દિલ્લી પોતાની તાત્કીર ન બદમે તે ન જ બદલે. દેહલી દૂર અસ્ત ! બલે એ દૂર અસ્તેથી જ રહે !

×

×

×

આ શહેરમાં વારંવાર મને અંવરજવરનો પ્રસંગ રહેતો હોવાને લીધે મારા મનમાં એવી ખુમારી આવી ગઈ હતી, કે દિલ્લીની આબોહવાને, હું પચાવી ગયો છું, ને, એની પ્રખ્યાત ટાડ મારા હિસાબમાં નથી.

×

છેલ્લીવારનો હું ઉતરતે શીયાળો એક મંવારે વહેયો. દિલ્લી પહોંચ્યો. ઝેરનેથી હું સીધો મુકામે ગયો, ને રોડથી નાણો. નાણોને કપડાં બદલી રહ્યો, ત્યાં ટાડ ચઢી ચઢી તે એવી ચઢી, કે મારે પક્ષ મમાં ખેતી જવું પડ્યું. જેટલો હતો તેટલો બધાં ગોઠડાં મેં ઓઢ્યાં, પણ એ કશું કામ ન આવ્યું. હું ટાડે હુલવાતો!

પડ્યો રહ્યો તે છેક સાંજે હાડકાંમાં કંઈક ગરમાવો આવ્યો. અને ત્યારેજ, પાસે હતાં તેટલાં બધાં ગરમ કપડાં હાડીને હું માંડ બહાર નીકળી શક્યો.

... એ તો ભાઈ દિલ્હી છે. કોઈ વાતે એનો ભરોસો કરાય નહિ. કોણે એનામાં વિશ્વાસ રાખ્યો, અને રાખીતે સફળતા મેળવી ? - પાંડવ કૌરવના સમયથી તે આજ સુધી ? સાં વળી આપણે કોણ માત્ર ? દિલ્હી કોઈની ચંપ નથી, ને ચરો નહિ.

x x x

દિલ્હીથી મને કાલકા મેધસનું અનુસંધાન વિનાવિલંબે મળી ગયું. ગાડી ઉપડી; અને પછી શરૂ થઈ એક એકથી અદકા ઐતિહાસિક મહત્વનાં શહેરોની હારમાળા.

ગાડીમાં સાથે રંગૂનરાત્રીઓ તો ધણી હતા. બીજા ઉત્તરમાં સાથે બોક્સવા ચાલવાની મારી હજી ઉપરથી એમણે, મને ઉત્તર ભારતીય ધારી લીધો હતો. મને એ ગોડવણ ચાલુ રાખવી તાત્કાલિક ઠીક લાગી. તેમાંના એક સજ્જને, ઉત્તારાઓની સામાન્ય ટેવ પ્રમાણે, 'મારી સાથે વાર્તાલાપ માંડ્યો.

“ આપ કિધર જાયગા ? ”

“ હાવડા. ”

● “ હાવડાજ, કે હાવડાકે પીછે આમે જાયગા ? ”

“ બિચાર તો હવે રંગૂનથી જહાઝ પકડનેકા. ”

■ એકા બૂદર, આ મિસ્ટર પણ રંગૂન જવાના છે... બાણ સાળ, હમલોકે બી રંગૂન જાયગા. ”

“ બહુત ખુશીકી આત. ”

“ સ્ત્રીમરમે મળ પડેમા. હમ કરતા કરતા આપા હે. જત્રા કરતા કરતા. સાથ મે બૈરાં હે — જોરત લોક, જોરત લોક. ઓ જોડેકા ડખામે જોડાયા હે. ઓ લોકકુ જી આરામ, જોર હમકે જી નિરાંત. હમારી સાથમે જોરત લોક હે ઉસમે થેડા નયાવાક્ષા હે. પહેલીજવાર આ તરફ આપા હે. ઉસકા વારતે ઓ લોકકુ જરા — જરા નયા નયા લગતા હે. ”

“ પરંતુ આપ તો સખ પુરાને અનુભવી યાત્રી હય ન ? કેણ પ્રકારકા કષ્ટ ઉન્હે નહીં પડના આવીએ. ” મેં હાવકી સમાહ આપી.

• કાનપુર આવ્યુ ત્યારે મને તરસ લાગી. મારો લોટા, જેની ચાવી હું જોવાઈ ગયેલી માનતો હતો એ પેગીમા કેહ હતો. તેથી જે શુદ્ધ મારી સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા તેમને જ મેં પૂછ્યુ, “ તમારા કૂળમાંથી થોડુ પાણી આપશો ? ”

એ સળંગન મારા સામુ તાકી જ રહ્યા.

મે ખુલાસો કર્યો, “ મારું પાણીનું વાસણ આ પેટીમાં છે, અને એની કૂચી જોવાઈ મઠ છે, એટલે આપને તકલીફ આપવી પડે છે. ”

એમણે મને પાણી આપ્યું. પરંતુ બધો સમય એમની આખો મારા ઉપર ત્રાટક માડી રહી હતી. એમાં મે મુજો ઠપકો દીડો, અને દર્જાપણુ ઘણું હતું.

પણ કાનપુર પછી રાત મોડી થાય છે, એટલે માત્ર ચૂપચાપ સહ જવાનું બાકી હતું, એટલું વળી હીક હતું.

પણુ આપણે અમરતા ના છેક દાનપુર મુધી અત્યારથી દેહી
 મયા. હજી વચમાં બંદુ બાકી છે. અસાધાગ્રાહ જેવા રથળને એમને
 એમ પડ્યું મુકીને આગળ પગલું કેમ ભરાય ? અસાધાગ્રાહ
 એટલે, એક સાવ અલગ અને ચિરઅમરણીય એવી હરિપુરાની
 યાત્રાની મુંદર રમરણસંદિના. દાલકા મેઘધને તેમજ સ્વયં દાગ
 ભગવાનને પણ ચંબારવાની ને ચક્તિ કલમમાં રહેલી છે, તેનો
 ઉપયોગ આપણે આ રથજે કરી લઈએ. હરિપુરા પ્રકરણ સમાપ્ત
 થયે દાલિકા મેઘધને ઉપડવા, તથા સમયને આગળ વહેવા દઈશું.
 ત્યાં મુધી, સારધાન !

કાલકા મેઢલ, સપુર !

રેગૂનથી અમારી મંડળી હરિપુરાની યાત્રાએ ઉપડી હતી. ૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં કલકત્તે પહોંચીને રાતની અનુકૂળ ગાડી પકડીને અમારી છડી સવારી આગળ ચાલી. અમારા આક્રમણના ક્રમમાં પ્રથમ હલ્લો કરવો ધાર્યો હતો. ગયાજી ઉપર

પરોઢીએ — જો એ સમયને પરોઢીયું કહી શકાય તો — ત્રણ વાગે ગયા આબ્દો. ધર્મશાળા સંબંધે પૂછપરછ કરતાં એક મજુરે નજીકમાં આવેલી ધર્મશાળા બતાવવાનું માથે લીધું, પરંતુ સાથે સાથે એણે એતવણી આપી દીધી કે કદાચ ત્યાં જગા નયે મળે.

એ જોખમ ખેડીને અમારો કાફલો પહોંચ્યો નિર્દિષ્ટ સ્થળે અંધારી રાત હતી, એટલે કશું સૂજણું નહોતું. એક સાંકડા બારણામાં થઈને સાંકડા એવા ચોક્કમાં જતાં, તેની સામી બાજુએ બહાર નીકળવાના બીજા દરવાજા જેવું દેખાયું. એ દરવાજા અને ચોક્કની વચમાં થોડી લીંપણવાળી જગા હતી. અમારી આસપાસ અમે દેખી શક્યા તે બધી જગ્યા મુસાફરોથી ભરાઈ મઈ હતી. ફક્ત ઉપર કહ્યો તે દરવાજા આગળનો માર્ગ ખાલી હતો.

અમને લાગ્યું કે ઝુંપડી જેવા આ સાંકડા અને કંગાળ સ્થળમાં અમારો સમાવેશ થઈ શકશે નહિ. દિવસ ઉઝ્યા પછી ખીચું કોઈ સ્થળ શોધી લેવાય ખરું, પરંતુ સવાર પડતા સુધી તો, અંઠે દારિકા.

શેતરંજીએ કાઢીને અમે બિછાવી, ને તેના ઉપર સાંકડમોઠડ કરીને મંડળી ગોઠવાઈ. સ્તવ સળખ્યા, આ પાણી થયાં, ચોટીયાત વાળા પાસેથી માગી લીધેલા ધુમાડીયા ફાનસની શંકા પડતી સહાયથી પતાંબાજી જમાવી, અને એમને એમ ત્રણ દલાક કાઢી નાખ્યા. શ્વાસ પલ્લું ન લઈ શકાય એવા આ સાંકડા સ્થળમાંથી નામી છૂટવા અમે સૌ અધીરાં થઈ ગયાં હતાં.

અંતે ત્રીસેક જેટલા લાગેલા ત્રણ દલાક પછી “પો દાટયો”, અને અમે બહાર નીસપાં.

આસપાસ જોયું તો, દરિયા જેવી વિશાળ ધર્મશાળા પથરાયેલી પડી હતી ! અમે સૌ બેઠા હતા તે સ્થળે તો ફક્ત પ્રવેશના દ્વાર આગળની ઓશરી હતી. જે દરવાજાને અમે મકાનનો છેડો માન્યો હતો તે વસ્તુતઃ એનો આરંભ હતો. જેમાં મુખે ફુટબોલ રમી શકાય એવું વિશાળ યોગાન, તેમાં બે મોટા ફૂવા, મોટી ન્યાતની વાડી જેવી એ યોગાનને ફરતી છાપરી જેમાં હજાર માણસ આરામથી જમવા બેસી શકે...સગવડ સાધનની ત્યાં કોઈ પ્રકારની મણા નહોતી.

અને જે દ્વાર આગળ અમે અફી જમાવ્યો હતો, ત્યાં પથ્થરની સીડી હતી. તે ચડતાં ઉપલો માળ આવ્યો. ત્યાં ચૂના પથ્થરના મોટા મોટા ખંડ અને અને અનંત શી અગાશીઓનો પાર નહોતો. મહેલ જેવી એ ધમારત હતી.

આ “પ્રપરીમાંથી” ‘અમારે સંકડાસ અને ભીડના ભયે નાંતી છૂટવું હતું ! આપું’ માનવજનન’ આવી ‘જ’ ભ્રમણાઓમાં નથી’ અટવાયેલું ?

આ પ્રદેશમાં સર્વત્ર હિંગતા દેખાય છે એટલાં સંરગવાનાં માડ મેં અન્ય ડોઈ રથને ‘જોયાં’ નથી. ચોતરફ શીંગોના ભારથી ઝૂકતા સરગવા, ‘લાગી પડ્યા હતા. અમારી મોડળામાં ઘણાં જ આનંદી’ એવાં સૂરત તરફનાં ચંદાબેન હતાં. મદ્રાસની જેમ, સુરતીને સેક્ટો અંતિ પ્રિય હોય છે. એમને મન પાતરાં પછી બીજે મંબરે પસંદગી’ સેક્ટોની આવે. ‘આ’ તો એટલે જો સેક્ટો જોઈને રાજી રાજી થઈ ગયાં. એમણે કહ્યું, “ સફરની સફર, ને સેક્ટોનો સેક્ટો, વાહ ભઈ ! ”

x

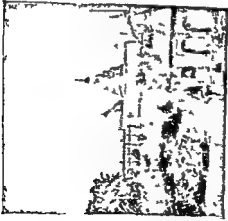
x

x

આ ગયાઈ, હિંદુઓનું શ્રેષ્ઠ શ્રાદ્ધતીર્થ. બૌદ્ધોનું પરમપૂજ્ય પતિતપાવન યાત્રાધામ બુદ્ધ ગયા, તે પશુ આજ. હિંદુઓ અને પરદેશી બૌદ્ધો વચ્ચે જેનાં સંબંધમાં જમાના થયાં હુંસાવુંસી ચાલે છે, એ આ જગપ્રસિદ્ધ સ્થાન.

ગયાળની જમિ એક સમયે સુસમૃદ્ધ અને હરિયાળી હશે. આપારે એની સૂકી લુપ્પી ધરતી કંગાળ વસતિને માંડ રોટલા-લેખા કરે છે; ‘અમર પૂછો તો, કરે છે ખરી ?...અયા એક સમયે વિપુલ સંપત્તિથી શોભતું મહાનગર હશે. હાલ એનાં છાણુમાટીનાં ખોરડાં, એનાં ટંબઘડાં વિનાના રસ્તાઓનાં વિપુલ ધૂળ દેશાં, અને એની દરિદ્રતા યાત્રીનું ધ્યાન ખેંચે છે.

ગયાળનું શ્રાદ્ધસ્થાન અને તેને અંગેનું મંદિર એક દાળે અવશ્ય હિંદુ જેવા વિરોધ અને સાધનસંપન્ન સમાજને શોભા આપે એવું જાન્યસ્થાન સ્થળ હશે. આપારે તો ત્યાં અતિશય

गपालघाट शिव तीर्थ
विष्णु मंदिर

भक्ति भवन : गेलुङ भूमा श्री. रामधुनी
आरसपुतली.

श्री. दक्षिणेश्वर (कल्कता) नुं काशीमंदिर.

દયનીય પતીયાં, બીખારીઓના મેળા અને કંગાળ પડતર ઝૂંપડાંની વચમાં દેખાતું મંદિરનું ખાસ પ્રતિભાસાળી નહિ એવું શિખર — એજ એના જે કહેો તે અવશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

હિંદુઓએ ગયાજીનું માહાત્મ્ય જાળવ્યું છે; પરંતુ સાચા અધ્યાત્મવાદીઓને જાણે તેવી રીતે, એમણે ગયાના તીર્થની દશા નિરંતરે કંગાલ થવા દીધી છે ! તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે ને, કે નામરૂપ નાશવંત છે, માટે તેનો મોહ જ્ઞાની ન રાખે, તત્ત્વનો નાશ કદાપિ નથી થવાનો, એ હકીકત માનવી સ્મરણમાં રાખે !

હિંદુ તીર્થોમાં તો જ્યાં ત્યાં ખંડેરા જ જોવાનાં રહે છે. ગયાજી તેમાં કોઈ પ્રકારે અપવાદ નથી. ત્યાં અમે ઘણાંય મંદિરો ઓછી વત્તી પડતર દશામાં જતાં અદ્વાજી લોકોથી ઉભરાતાં દીકાં.

પણ આંખને ઠારે, ચિત્તને ઉચ્ચ ભાવના પ્રત્યે આકર્ષે, અને મહાન ધર્મસ્થાનનાં દર્શન કર્યાનો સંતોષ આપે, એવું તો બુદ્ધ ગયાનું જીર્ણોદ્ધૃત મંદિર જ છે. બોંય ખોતરીને પુરાતત્ત્વવિદોએ એને ધરતીના ગર્ભમાંથી પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એના ઉન્નત શિખરની દારીગરી, એનું યોગાન, એની ભૂવ્ય ધ્રમીરત, અને મર્વથી અધિક ભૂવ્ય એવું ત્યાંનું વાતાવરણ...જગતના બૌદ્ધો મમરૂ થાય એવું એ સ્થળ છે. અને જગતભરના બૌદ્ધો ત્યાની — અને મારનાથની — યાત્રા કરીને કૃતકૃલ જને છે.

x

x

x

ગયાજી પછી અમારો બીજો “ સિકાર ” હતો બનારસ — વારાણસી — પરમપુનિત કાશીનગરી.

ત્યાં પહોંચીને અમે રેવાગાંધની ધર્મસાળામાં મુકામ નાખ્યો.

બનારસમાં “કેત ઉચ્ચર્ણ”ના ગુજરાતી હિંદુઓ માટે જ આ સ્થળ અનામત છે, અને ત્યાં ગુજરાતી હિંદુઓને મારફત આવે તેવી સર્વ પ્રકારની સોઇ કરેલી છે.

અનેક લાંબી યાત્રાઓ દરમ્યાન, અને વિશેષતઃ આ મુસાફરીમાં, ઠાઠાં ઠારાં તથા બજાર વસ્તુઓ ખાઈ ખાઈને મને કંટાળો આવ્યો હતો. અત્યાર પહેલાં અમારે કેટલાયે પર્વટનો ઘડાં હતાં; ખુદ આ કાશી નગરીમાં જ મારાં કેટલાયે વાર આવાગમન થઈ ગયાં હતાં; સાચું કહું તો, તે બધું મોટે ભાગે બજારને આશ્રયે જ થયેલું, એમ કહેવું પડે. આ બધા વિચાર આ વખતે મને આવ્યા, અને આપણા રાત્રે મનમાં નિર્ણય કરી નાખ્યો, કે આ પ્રસંગે તો દેવાખાઈની ધર્મશાળામાં મળી ચકતાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવા ચૂકવું નહિ; વાસણે તથા સીધું સામાન પ્રાપ્ત કરી લેવા. અને હાથે જ રસોઈ બનાવીને મોજથી જમવું.

કાશી અનેક વાર જોઈ નાખ્યું હતું; પણ શ્રી વિશ્વનાથજીના મંદિરનો અનુભવ એક વાર કયો તે કયો. શ્રી કાશીવિશ્વનાથજીને જે ગીચ, ગલીચ મંદકી, તથા અને કાશીના પ્રખ્યાત “ગલી, રાંડ, સાંડ, સન્યાસી”થી ઘેરાયેલા સ્થળમાં મુકામ આપવામાં આવ્યો છે, અને રુપિયાથી જડિત આરસની ફરસખથી ઉપર જે લાપસી જેની કાલની છારી રહે છે, ત્યાં ફરીથી દર્શને જવા મન ખાસ વલખાં નહોતું મારતું. શ્રી કાશીવિશ્વનાથ, સમગ્ર હિંદુ જાતિના ૪૪ દેવ; ત્રીસ કોટિ માનવીઓનાં મસ્તક જેનાં ચરણોમાં ઝૂકે છે; જેમની સામે અનેક લાવિકા કરવત મૂકાવતાં-જગતના સર્વથી પુરાતન અને ઉચ્ચતમ ધર્મનું, સર્વમાન્ય એ તીર્થ, એની મહત્તાને

અનુરૂપ સ્થળ જ્યારે વિશ્વનાથજીને એમના બકતો પુનઃ જ્યારે આપશે, ત્યારેજ હિંદુ ધર્મનું કંઈક ગૌરવ થશે.

અસારે તો મહાન ધર્મોનાં કેન્દ્રોમાં, શ્રી, કાશીવિશ્વેશ્વરના મંદિરને નામે પ્રસિદ્ધ એવું આ સ્થાન બીડ, ગંદકી, અને સંઘડા-મણુનાં લક્ષણો વિષયે અદ્વિતીય છે.

બાજુમાં ઉભેલા જૂના નન્દીના કંઠ, તથા અસલની મૂર્તિને રથઢે બંધાયેલી ખસીદની પાછળ અઘાપિ પર્યન્ત ઉભેલા જલજરમાન પાછલા દરવાજાની ભાંગીવટ્ટી પણ રોનક ઉપરથી મૂળ મંદિરની જાહોજલાલીનો કેંઈ ખ્યાલ જોનારને આવી શકે છે. જ્યારે એ સાગર સમી વિશાળ ઇમારતમાં હિંદુઓના આરાધ્ય દેવ વિરાજતા હતા, ત્યારે હિંદુઓમાં પણ કંઈક તેજ હતું ખરું. હવે જેવા ઇષ્ટના હાથ તેવા અનુયાયીઓના ! એ તો શ્રી કાશીવિશ્વેશ્વરને યોગ્ય મંદિર રચવાની માળવીજીની સ્વપ્નસૃષ્ટિ સજીવ થાય, ત્યારની વાત ત્યારે... અને ન થાય તો ચે શું ? સમગ્ર સૃષ્ટિ એનું જ કીર્તિમંદિર નથી ? અને એથી વધારે સુંદર મંદિર આપણે ક્યાંથી રચવાના ?

અને ગંગાસ્નાન વિશે તો એવું છે ને, કે કાશીના રહેવાસી કૂવે નહાય.

હિંદુઓના પૂજ્યતમ મણિકર્ણિકા ઘાટ ઉપર રમશાન છે. ત્યાં મૃતદેહોની સતત હારાદોર રહે છે. ચિતાઓ માટેની જગા સાંકડી છે. અને બધા હિંદુઓને લાંજ બાળવા તથા બળવાના કોડ હોય એ વસ્તુરિચિતિ સ્વાભાવિક પણ છે. પરિણામે, જ્યારે ચિતાઓની ટાટી થાય, ત્યારે ઉસરડીને નદીમાં પધરાવવામાં આવતા રોષમાં રાખોડી ઉપરાંત માનવદેહોનાં નાનાવિધ અંગોના ઓછાવત્તા અવ-સ્થો પધરાવાય છે. વળી ઘણા બાવિધોની ઇચ્છાને વશ વર્તીને

તેમનાં સંગાંસબધીએ એમનાં શબ્દોને એમનાં એમ પણ ગંગાજીના પ્રવાહમાં પધરાવે છે.

અનુષ્ઠાન ઉપરાંત અન્ય પ્રાણીઓનાં શબ્દો પણ ગંગાના પાવન-કારી પ્રવાહમાં તરતાં નથી જોવામાં આવતાં, એવું ક્યંત પણ વાસ્તવિક નથી.

દૂંકામાં, ગંગાસ્નાનનો સહાવો એક વખત મેં દશાશ્વમેધ માટે ખૂબ ખૂબ લૂંટ્યો હતો. અને તે પછી ગંગાજીના દર્શનમાત્રથી, અને બહુ બહુ તો તેના વક્ષ ઉપર નૌકાવિહારથી જ સંતોષ માનવા હું તત્પર રહેતો.

અવશ્ય, ગંગામાં છતવાળી નૌકા ઉપર સવાર મંદિર માટોની હારમાળા નીરખવી એ એક સહાવો છે. પણ સ્નાન...એ શુદ્ધ વસ્તુ છે.

x

x

x

બનારસના પ્રખ્યાત કચોડી બજારની મબલખ પાલવાનીઓના બંડારનાં દર્શન પણ મને હાથે રાધેલા દાળ ચોખ્ખા જમવાના નિશ્ચયમાંથી ડગાવી શક્યાં નહિ. મારા સાથીઓમાંના કેટલાક આ સ્વયંપાકના સાહસમાં સંગાથી થયા. પરંતુ ખીજ જે ટાંકાશીલ હતા, તેમને કચોડી બજારના શરણમાં સલામતી દેખાઈ. મેં પણ વિચાર કર્યો, કે એ અહાલીનેને બતાવી આપવું.

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે વહેલા છુટીને આ...ને અપાટબંધ દાળ, બાત, ચેટલી ને શાક બનાવી નાખતાં કેટલી વાર ?

ધર્મશાળાના સેરક પાસેથી જરૂરી વાસણો મેં મંગાવી લીધાં.

પછી-બજારમાંથી લાવીને મસાલા, શાક, લોટ, ઘી, તેલ, આદિ વસ્તુઓ ભેગી કરી.

મેં સવારમાં વહેલા સ્ટવ સળગાવીને દાળનું આંધણ મૂક્યું. પાણી ચતાં વાડકી ભરીને અડદની દાળ એમાં ઝોરી. પછી તપેલી ઠાંકી ને હું છાપું વાંચવા બેઠો. થોડી વારમાં મોટો હમકારો સંભળાયો, અને તે સાથે સ્ટવનો ધુધવટો બંધ થઈ રેલ્વે એન્જીનના બરાળમોચન જેવો સુસવાટ મારે કાને પડ્યો. દોડતો જઈને જોઉં છું તો દાળ ઉભરાઈ ગઈ હતી, ને તેણે સ્ટવને જીરવી દીધો હતો.

એ દાળને જલ્દી ઉતારવા મેં સાણસી તરફ હાથ લંબાવ્યો. પણ એ ત્યાં નહોતી. રસોઈ કરનારને વળી દાઝવાનું કેવું ? ઝટ એ હાથે કાનો પકડીને મેં તપેલી નીચે ઉતારી - પણ એવો દાઝવો, કે નીચે મૂકતાં પહેલાં જ તપેલીને હાથમાંથી છોડી દેવી પડી. તેની છાલક વાગી, તેથી મારું પહેરણુ ધોતીકું છંટાઈ ગયાં, અને પગ ઉપર ઉઠળતા છાંટા પડ્યા, તે જુદા.

ઝડપથી દિવાસળી લેવા ઉઠ્યો, તો સાણસી મારી નીચેથી જ નીકળી.

દિવાસળી લઈને સ્ટવને લગાડતાં ધામલેટ નીકળવાનું શરૂ થઈ ગયેલું હોવાથી બપ ધઈને બડકો થયો. મારી ભગ્નરના થોડા વાળ ચચરી ગયા ઉપરાંત બીજી આસ પરિણામ એનું કશું ન આવ્યું. અને પ્રભુ કૃપાથી મારી બરાવદાર ભગ્નરને એટલો ભોગ આપવો પોસાય તેમ હતું.

દાળ મેં પાછી સ્ટવ ઉપર ચઢાવી, ને આ વખતે તપેલીને ખુલ્લી જ રાખી. એમાં કોકમ તથા મસાલો નાખીને હું શાક સમારવા બેઠો. દાળ થઈ ગઈ એવું લાગ્યું, એટલે તપેલી નીચે

હિતારીને શાક વધારવા મેં બીજી તપેલી લીધી. બીંડા સમારીને ખૂબ ઘોષ નાખ્યા હતા. તેલનો વધાર મૂકીને તેમાં શાક નાખવા જઈ છું, તો બીંડા ચીકણા લાટ થઈ ગયેલા હતા. જેમ તેમ કરીને એને તપેલીમાં નાખ્યા, ને મીઠું, હળદર આદિ તે ઉપર ભજરાવ્યું.

થોડી વાર પછી શાક હલાવવાનું હતું. તવેતાથી બહુ હલાવતાં શાક ભાગીને લોચો થઈ જાય છે, તેથી તેને ખરું જોતાં અછળાવવું જોઈએ, એવી મારી “ ચિયરી ” હતી. તેથી મેં સાણસીથી તપેલી પકડીને અછળાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ ચીકણા બીંડાને થઈ ગયેલો ગૂઠો પહેલા એક બે ઉછાળાને ગાંઠે એમ નહોતું. એટલે મેં ત્રીજી વાર જોરથી ઉછાળો માર્યો.

અને તેની સાથે આખો બીંડાનો સડસડતો લખાચો ઉછળીને પડ્યો. મારા ખોળામાં...**धम्यास्तदग रजसा मलिनीभवन्ति !**

શાક અગર એનું જે થયું તે, તૈયાર થયું, એટલે એ તપેલીમાં બનેલું બનેલું ચોંટેલું હતું તે રહેવા દઈને બાકી જે બચ્યા જેવું લાગતું હતું તે ખીન્ન વાસણમાં ઠાઠી લીધું.

પછી ભાત ચઢાવ્યો, ને વિસામો ખાવા તથા પત્રાળાં લઈ આવવા બહાર નીકળ્યો.

એ કામ પરવારીને હું પાછો આવ્યો ત્યારે આખો ઝોરડો અસહ્ય ત્રાસ મારતા ધૂમાડાથી ભરાઈ ગયો હતો. એ મેઘાડંબરની મધ્યમાં આછો આછો બડકો દેખાતો હતો. મારે પાછા આવતાં જરા વાર થઈ ગઈ હતી, કે સ્ટપ વધારે પડતો તેજ રહી ગયો હતો, તે ભાત સહેજ ઠાઠી ગયો હતો. વિશેષ કશું નહોતું થયું.

સમવસ્યકતાથી ડોલમાંના પાણીની છાલક મારીને તપેલીમાં

થયેલો ભડકો મેં ઝોલવી નાંખ્યો, અને ભાત સહિત બળી ગયેલી તપેલી તથા તેના કાયલા જેવા થયેલા દેખાતા ઢાંકણાને બાબુએ મૂક્યાં. 'કે થયું, જે થયું' તે. ચોખ્ખા બહુ સારી ખાદ્ય વસ્તુ નથી. વાયુ રે છે. એનો આહાર ઝોછો તેટલો સારો. એટલે ભાત વિના જ જમવાનું નક્કી કર્યું.

તે પછી રોટલી કરવા માટે મેં કણક બાંધી. કણકમાં પાણી ચાંચી કરતાં વિશેષ પડી ગયું, તેથી એ બહુ ઢીલી થઈ ગઈ. વળી અટામણુ માટે લોટ રાખવો પણ હું જૂલી ગયો હતો. પરંતુ તેથી છું ? મુશ્કેલીઓ છૂટવા માટે સર્જાય છે ને !

તેવો જેવો રૂપ છપર ચડાવ્યો કે તરત રૂપે જવાળા સફારી; એમાં ઘાસલેટ થઈ રહ્યું હતું.....

પછી મેં રોટલી કરી. હું તો એ વસ્તુને રોટલી કહીશ.

આ પ્રમાણે રસોઈ તૈયાર થઈ; મારાં સાથીઓને મેં જમવા બોલાવ્યાં, અને બેસાડ્યાં.

કરછીથી દાળ કાઢતાં, ચીકણી તાંત બંધાઈ.

ચાળીઓ સુંદર રીતે પીરસાઈ.

અને પછી કચોડી બજારમાં માણસ મોકલીને ત્યાંથી ખાવાનું મંગાવીને અમે ખાતે કરીને ખાધું.

હું તો હમેશાં કહેતો જ આવ્યો છું કે બનતા સુધી બજાર વસ્તુઓથી વેગળા રહીને મુસાફરીમાં પણ હાથે રાંધીને સ્વયંપાક જમવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. તો જ તબિયત જળવાઈ રહે, અને રસોઈનો મહાવરો મળે એ જીદો.

સારનાથ, અશોક રોડેના જૂનો પ્રચંડ સ્તૂપ; એના શિલાલેખ સ્તંભ; પુરાતન વિહારોના વિશાળ વિસ્તારમાં પથરાયેલા વિરમપદારક ખંડેરો; નવો મનોહર વિહાર - જેનું વાતાવરણ ચિત્તને હરે છે, જેની રચનામાં દેશવિદેશના બૌદ્ધોનો સહકાર છે, જેને જાપાનની સરકારે ઉત્તમ દલાકારો મોકલીને શુદ્ધના જીવનના દીવાલચિત્રોથી શોભાવ્યો છે એ મૂલ્યમંદુર વિહાર; અમે એ બધું જોયું. સહસ્રાવધિ ખંડિત મૂર્તિઓ તથા ખોદી કાઢેલી પુરાતન વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન પણ અમે નીરખ્યું. એની બાજુમાં જૈન તીર્થ પણ છે.

અને દાશીના ભારતમાતાના મંદિરની તે થી વાત કરીએ...

સાચે જ, આ દાશી નગરી અસૌકિક છે. બૌદ્ધ, જૈન અને હિંદુ જેવા અનેક કોટિ માનવીઓથી અનુસરાતા સહોદર સંપ્રદાયોનું અદ્વિતીય તીર્થ હોવાનું એનું સદ્ભાગ્ય છે.

અમારી છડી સવારી બનારસથી ઉપડવાની હતી અલાહાબાદ તરફ; રાષ્ટ્રીય મહાસભાની એ કેન્દ્રકચેરી. પ્રયાગરાજને નામે જેનો ત્રિવેણીસંગમ હિંદુઓમાં પતિતપાવન મનાય છે, અને નહેરૂ આન્દાને જેની કીર્તિને આપ ચલાવ્યો છે, એવું અલાહાબાદ તે દિવસ હતો પૂર્ણિમાનો, અને મોટી યાત્રાનો. એટલે પ્રાતઃકાળે ત્યાં ભરાનાર મેળો અને તેની સુંદર વ્યવસ્થા જોવાની અમારા બધાની ઇચ્છા હતી.

અલાહાબાદ જવા માટે, બનારસથી મુગલસરાઈ જઈને ત્યાંથી આગળની ગાડી પકડવી પડે છે. પરંતુ, અમે સાહેબો અને સત્રારીઓ બનારસ સ્ટેશને પહોંચ્યાં, ત્યારે ગાડી ઉપડી ગઈ હતી. રાતના નવ વાગી ગયા હતા વાહનના સાધન વિશે પૂછપરછ કરતાં ખબર પડી, કે મોટરખસો અલાહાબાદ જઈ શકે છે, ને જાય પણ છે.

એક બસ બાંડે કરીને અમે ઉપડ્યા અલાહાબાદ તરફ. રસ્તામાં

ઠંડી કહે મારું કામ બહાર, સદગત નરસિંહરાવના આત્માને અત્યંત આનંદ આપીને એમને પળે પળે નવું કાવ્ય સ્કુરાવે એવી ચંદા સોળે કલાએ ખીલી હતી; પરંતુ ટાઢના પ્રતાપે કરીને મોં પડાની બહાર કઢાય એમ નહોતું, એટલે એ બધી નગી સુંદરતા વણુ-માણીજ વેરાઈ ગઈ. આ પ્રકારે બાર વાગ્યા, અને તે સાથે એંશી મોઢલની સડકનો અંત પણ આવી ગયો.

અને અમારા તો સાથે જ બાર વાગ્યા.

મધરાતે શહેરમાં ઉતરવું ક્યાં ? એ સમયનું 'અલાહાબાદ' એટલે વિશાળ અને નિર્જન સડકોનું સંગ્રહસ્થાન. અમે એક ધર્મશાળા પાસે બસ લઈ ગયા, પરંતુ તેના રક્ષકે દાર ખોલવાની ધસીને ના પાડી, સામ, દામ, દંડ કે ભેદ, કશાથી પણ એ ચળ્યો નહિ. સર્વ દલીલોનો એની પાસે એક જ ઉત્તર હતો— “દસ બજે કે બાદ ખોલને” કા હુકમ નાહી. ફરજમેં છે બજે આગે.” સો તારી રામદુહાઈ, ને એક મારું ઉકું !

મરશહેર વચ્ચે અમે નિરાધાર હો્યાં. સામે તપાસ કરતાં શહેર મહાસભા સમિતિનું દ્વિતર બેવામાં આવ્યું. એટલી મોડી રાતે પણ હ્યાં કામ ચાલતું હતું. કચેરીને હરિપુરા લઈ જવાની તૈયારીમાં બધા કાર્યવાહકો મશ્ગુલ હતા. અમારી મંડળીમાંના અડધાને એ કચેરીનો આશ્રય મળ્યો, અને બાકીના ગયા રેલવે સ્ટેશને. અમારા ખિસ્તરા પણ તેમની સાથે જ ગયા. પૂરો શીયાળો પોતાનો પ્રભાવ બતાવતો હતો. પગી રાતના તો જે થઈ, તે થઈ. સવારે વહેલી ગાડીમાં તો અમારે હરિપુરાને માર્ગે રવાના થઈ જવાનું હતું.

હ્યો, અલાહાબાદની અમે સહેલ કરી...અને એણે પાદ કરાવ્યું ચોદાદ.

૯

‘ફિન્ટિયર મેઇલ !

ચાંદોદના નામથી ગુજરાત કાંઈ અપરિચિત હોય શકે
 ‘અર’ ? નર્મદાના ભાવબીના તટે વિરાજતું અને કરનાલી સાથે
 જેના નામની ખેલડી રોળે છે તેવું ચાંદોદ ગુજરાતનાં યાત્રાધામોમાં
 પોતાનો એકડો નોંધવે છે. ત્યાં પંચાય પરિષદ બરાવાની હતી.
 એ પરિષદનું ઉદ્ઘાટન કરવા શ્રી. રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈને
 નોતરું હતું, અને શ્રી. રમણુલાલે તેનો સ્વીકાર પણ કર્યો હતો.
 પરિષદ રવિવાર તા. ૧૨મી એ ૧૯૪૦ની સાંજે ચાર વાગે રાખી
 હતી. ઉદ્ઘાટનકારની સાથે મારે પણ ત્યાં જવાનું હતું. શ્રી.
 રમણુલાલ લમગાળામાં કલ્લોલ કરવા પોતાને વતન કાલોલ ગયા
 હતા ત્યાંથી તેઓ વડોદરા સ્ટેશને તા. ૧૨મીની સવારે આવી
 પહોંચે, ત્યાં હું તેમને મળું, અને દસની કાસ્ટમાં અમારે સાથે
 રવાના થઈ, વિશ્વામિત્રીથી ગાડી બદલી ગાયકવાડ સરકારના
 “લોહમાગ” વાટે ચાંદોદ જવું, એવી આ સંબંધમાં વ્યવસ્થા
 યોજાઈ હતી. -

કચેરીના કામકાજના અસુક જરૂરી કામો લઈને સંવારના

૪ વાગે મારે ઘેર આવવાની મેં પટાવાળાને સૂચના આપી રાખી હતી. સાડાનવ મુધી એ સળંગ આવ્યા નહિ. દસ વાગે તો ફાર્ટ ઉપડે. એટલે ગરુડને બદલે સાયકલે ચઢીને હું એમની શોધમાં નીકળ્યો. કચેરીમાં જ પોણાદસ વાગે એ મહાશયની મને પ્રાપ્તિ થઈ. માર કમાલ કરતાં અમે રોશને પહોંચ્યા; મોડા પહોંચ્યા, પણ જેને રામ રાખે.....ગાડી રાણી પણ મોડાં હતાં. એણે લાજ રાખી. “નવાબ” ગોધરાથી આગલી ગાડીમાં આવી પહોંચ્યા હતા.

અહીં કહી દઉં કે શ્રી. રમણલાલને તેમના અંગત મિત્રો—અન્ય નહિ—તેમના સ્વભાવની અમુક ખાસ ખૂબીઓને લક્ષમાં રાખીને “નવાબ” કહે છે, અને તેમનાં બાળકો, તથા બીજાં આસળનો તેમને “બઈ સાહેબ”ના હુલામણા નામે સંબોધે છે. તેમની સાથે તેમના પુત્ર અક્ષયકુમાર, અને એક ભાણેજ સરોજકુમાર હતા.

પણ “બઈ સાહેબ” મૂંઝવણમાં હતા. કાશીથી તાર આવ્યો હતો કે એમના ભાણેજોમાંનો એક બહુ બિમાર હતો. પરિપક્વ ઉધાડવાનું વચન પાળવા સીધા ચાંદોદ જવું, કે પછી આ માંદગી અંગેની વ્યવસ્થા કરવા વડોદરે રોકાઈ જવું ? આ દ્વિવિધ સમસ્યા તેમની આગળ આવી પડી હતી. ખૂબ ગડમથકને અંતે એમણે એવું ઠરાવ્યું કે પંચાલ પરિપક્વ બોધવી તો ખરી; એ અણુઉઘડી ન જ રહે. એ પ્રસંગે વાંચવાનું ભાષણ પણ છપાઈ ગયું હતું. અને તેની નકલોના થોડકા મારી સાથે જ હતા. એમાં જૂલોનો પાર નડોતો, તો પણ એ છપાયું તો હતું જ. એટલે એમ નક્કી થયું, કે ‘બઈ સાહેબ’ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવા ચાંદોદ જ જવું, અને તેમના પુત્ર તથા માતાજીએ રાતના ત્રણના સુમારે વડોદરાથી ઉપડના ક્રિસ્ટિયન મેઈલમાં કાશી તરફ ઉપડી જવું.

ચાંદોદયી સાંજે પાંચ વાગે ઉપડતી ગાડીમાં બધા સાહેબ પાછા ફરે, તો માતૃશ્રીને જાતે ક્રાન્તિચર મેઘધ્રુવ ઉપર વળાવવા વખતસર નડોદરે પહોંચી શકે એવું હોવાથી, તેમણે મનમાં જાહે વાળી કે ચાર વાગે પરિષદ ઉઘાડીને પાંચની ગાડીમાં ચાંદોદયી નીકળવું, તે નીકળવું જ. એમાં મીનમેષ ન થાય. પણ અમે બૂલી ગયા, કે ધારું તો ધરણીધરનું જ થાય.

મોડી મોડી પણ “ દસની ” ફાસ્ટ ” આવી, ઉપડી, અને વિશ્વામિત્રી સ્ટેશને પહોંચી. ત્યાંથી ઉડીને અમે ગાયકવાડ સરકારની ગાડીમાં મુકામ નાખ્યો. ખરું જોતાં હવે પછી રેલવેનો રેલવે નહિ પરંતુ ‘લોહમાર્ગ’, ટ્રેનનો ટ્રેન પહિં પરંતુ આગમોડી, અને રેલવે સ્ટેશનનો એ નામે નેહિ પણ લોહમાર્ગમથક, એવી રીતે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. પરંતુ પડેલી ટેવવાળા કહેવતને લક્ષમાં રાખીને આપણે અહીં યાવતી ભાષાની છતાં જૂની અને જાણીતી નામાવસિને જ ‘વળગી રહીશું’.

અમે નાની ગાડીએ પહોંચ્યા, ત્યાં ખજર પડી, કે અમારી સાથેના અનુચર મહોદય મોટી ગાડીમાં — “ બીબી ”માં—પાછાવું પાત્ર બૂલી આવ્યા હતા. એઓશ્રીને અમે તરત પરત દોડાવ્યા. સહભાગ્યે “ બીબી ”માં ઉપડી મયાં નડોતાં એટલે વાંધો આવ્યો નહિ. આ નાનકડી ઘટનાએ અમારી સહેલમાહેને જે વળાંક આપ્યો, તે છેક સુધી કાયમ રહ્યો.

પુરતકલેખનનું કામ રમણલાલની પાછળ આફ્રુ ખાઈની પડ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. છાપખાના તરફથી વધારે “ કાપી ”ની માગણી એમનો ફેડો બાજ્યે જ છેડે છે. આ વખતે પ એ દબાણની ડિમી ધણી જ હતી હતી. તેથી અમે વિચાર કયે

કે, ચાંદોદથી પાંચ વાગે પાછા વળાએ, તો ડોહા જંકશને બે કલાક મળે; તે સમયનો ઉપયોગ વેપારિય રૂમમાં બેસીને એક પ્રકરણુ જેથી કાઢવામાં લેખક શ્રી કરે, અને હું મારામાં જઈને મારું કામ આટોપી આવું. બે કલાક નેટલો સમય, એટલે નાસ્તાપાણી પણ થઈ શકે; પછી નિરાતે પહોંચતાં મલા થળે નવ-કાશીથી તાર આવ્યા પહેલાં અમારો એવો વિચાર હતો કે ચાંદોદ રાત રહી જવું, અને સવારે નર્મદાના સ્નાનનો લાઠાવો લઈને પાછા ફરવું. પરંતુ પલટાયેલી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે, ચાંદોદમાં ઉતારા, ભોજન તથા વાહન, ત્રણેની વ્યવસ્થા અમે ચીવડાઈ રાખીને વેળાસર રદ કરાવી. આ પ્રમાણે નદી ઓળંગીને નાવડીને અમે બાળી મૂકી.

ડોહા જંકશન યયાસમય આવ્યું. ત્યાં સ્ટેશન ઉપર ફરતા કેાઈ સળંગને મળ્યા પ્રમાણે અમે ચાંદોદની માડીમાં બેઠા, અને આરામથી બેસાય તે માટે બિસ્તરો છોડીને બિછાવ્યો, ત્યાં પોટરે આવીને શુભ સમાચાર સંભળાવ્યા કે “ આ ડોહા તો સાહેબ કેપાઈ જવાનો છે. ” લગભગ ઉપાડીને અમે ચાંદોદના ડબ્બામાં ફેરબદલી કરી

ગાદી પોણા કલાક મોડી પણ ધારેલે સ્ટેશને પહોંચી ખરી. સ્ટેશને કવિ મુંદરમ અને પંચાલ પરિષદના બીજા કેટલાક તંત્ર-આલોકો શ્રી રમણલાલને લેવા આવ્યા હતા. એમણે અમને ખુશીખબર આપ્યા કે સાહેબ આપણે કરી ઉતાવળ નથી! પરિષદ ચાર ને બદલે પાંચ વાગે શરૂ કરવાની છે, કેમ કે જાહેર કરેલા સમય પછી એટલી છૂટ તો લોકોને આપવી જ જોઈએ. નહિ તો શિરસ્તો તૂટે ને પ્રજાલોકોનો ભંગ થાય. એ બાઈએને વસ્તુસ્થિતિની

અમે શક્ય તેટલી ખીરજથી સમજ પાડી. છેવટે ક્યવાંતે મને પરંતુ મહેમાનની મુશ્કેલી લક્ષમાં લઈને એ ભાઈઓએ અમારી સામે અમદાવાદની રીતે કડદો કર્યો — સુંદરમ અમદાવાદમાં જ વસે છે ને ! — કે પરિપક્વ ઉદ્ઘાટન પાંચે નહિ પરંતુ સાડા ચારે કરવું. સ્થાનિક મુશ્કી અમલદારનો માણસ ગાડી લઈને ઉતારે બોલાવવા આવ્યો હતો, તેને અમે રૂબરૂ તથા દંડ નિશ્ચયથી કહી દીધું કે ગાડીનું કામ નથી. અંતે ઉતારાની જરૂર નથી. માંડવા સંસ્થાનના ઠાકોર સાહેબનો માણસ આવ્યો હતો એને પણ એવું જ રોકકું પરખાવી દીધું. શેઠ જગન્નાથભાઈની ચિઠ્ઠી આવી કે આ પાણી લેવા પધારશો, તેમને પણ વિવેક પુરઃસર પરંતુ સાવ છેવટની ના લખી દીધી. હવે અમારે બાંજરાની એકે હોડી બાંધી રહી નહિ ! પછી પરિપક્વો સમય ચવાની રાહ જોતા રોસન ઉપર અમે ધામા નાખ્યા.

સાડાત્રણ વાગે સાંજ સંજીને અમે પચાસ અમણીઓને મળવા ગામ તરફ નિકળ્યા. “ચોપટલાસની ધર્મશાળા”ને નામે જોળખાતા સ્થળે પચાસ ન્યાતના મોવડીઓ તથા કાર્મકરોનો અમને મેળાપ થયો. સંમેલનમાં જતા પહેલાં ચાર વાગે અમારે આ નાસ્તો લેવાનો હો એવું અમને કહેવામાં આવ્યું હતું. અંતે એ કથન મને વારંવાર યાદ આવતું હતું — “નવાખ” કલોસથી વહેલી સવારનાં નીકળેલા એટલે નિરાહાર અને તેથી નિરાપાર હતા, અંતે કું તો નહિ તોયે એ ટાકમે બૂખ્યો હોઈ જ, તેથી. પરંતુ સાડા-ચાર પાર ચવા તોયે એ બાબતમાં કાંઈ “કશું” બોલ્યું નહિ, ને સંમેલન તરફ જવાના વરઘોડાના સાજનમાજનન માટેની તૈયારીઓ થતી અમે દીઠી. સરખસને મોખરે રમણલાસને બોલાવ્યા, અંતે આગળ હાજર થઈ મધુ “નાનખટાઈ” જેન્ડ. જેન્ડનું એવું વર્ણન કરતાં

વળી પાછી એ સમયની જૂન અત્યારે પણ તાજ થાય છે ! ચાલતે વરઘોડે છેવટે કશું “મેં બણી” કરાવવાનું વચન આપનાર પેલા ભાઈને પૂછ્યા વિના મારાથી ન રહેવાયું. પણ તેમણે તરત સમ-ભાવથી મને નચિંતવો કરી મૂક્યો. “કંઈ નહિ, કંઈ નહિ, સાહેબ, આપની ખાતર આ પાણી વાળું માંડી વાળ્યું છે. બે ફિકર રહેજો ! ” છે બસાઈ કોઈના બાપની ? આપણા રામે મનજીભાઈને મનાવ્યા કે ચલો બધું; એસા હી સહી. આગે બટો !

વખત જતાં સરઘસ સંમેલનને રથજે પહોંચ્યું. અમને સંમેલનના મંડપની બાજુના એક ખંડમાં બેસાડ્યા. ત્યાંથી આ આવી, — એટલે કે અમને આપેલા ખાદ્યાને તળાંબે બૂખરા રંગના છટાછવાયા ડાખા દેખાતા હતા તેને અમારા યજમાનો આ કહેતા હશે. એ તો એ, એ પણ અમે ચાટી ગયા. બામતી જૂતકી ચોટી તો ચોટી સહી. નવાબને મેં હળવેથી ગુન્જરિશ કરી કે આટલી બધી આ ક્યા પેટમાં સમાવશે ? જરા રોડીયાઓને દહો તો ખરા, કે આટલું બધું દબાણ ન કરે; આપણું તે પેટ છે કે પાંધર ! એના ઉત્તરમાં નવાબ સાહેબે કહ્યું; “ You Gharekbans ! ” ચલો એ પણ ઠીક.

પછી સંમેલનના વરાયેલા પ્રજુખ સાહેબે પોતાની ડબીમાંથી પાન કાઢીને અમને બન્નેને આપ્યાં. મેં પાન ચાખ્યું. મારા મનથી કે આટલું પાંદું પણ હોજરીને પાચનનું કંઈક તો કામ આપશે. પણ રસનો એક ઘૂંટ મળે ઉતર્યો, ત્યાં એ રમઘૂંટ બારે પડી ગયો.

મારા પાનમાં તમાકુ ખૂબ હતી. મને સખત હેડકી ઉપડી. મને તેમ કરીને, દાવકે મુખડે, કાઢીને બખર ન પકે તેમ એકવાર તો હું બહાર થૂંકી આવ્યો. પણ તમાકુ હાડોહાડ વ્યાપી ગયું

હતી. કોઈ પણ સંજોગમાં ઉઘડી તો ન જ થવા દેવી, 'એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. ત્યારથી મને જે બેચેની' થઈ ગઈ, તે રાત સુધી રહી-વળી બૂખ્યા પેટમાં તમાકુમે કાવટ પણ દીક આવી ! પરસેવાના કુવારા શરીરે બધો વખત ફૂટતા રહ્યા. ખોરાક પેટમાં હતો જે નહિ; અને પાંચી કામામાં 'જેટલું' હશે તે બધું 'તમાકુએ' પરસેવા રૂપે નિયોવી કાઢ્યું. તમાકુના અપાટાનું વિગેષ વધુન કરવાની જરૂર હોય ખરી ? એક અગર 'ખીજ પ્રસંગે' એના અનુભવ ન થયો હોય એવું અરસિક માનવી, હિંદુસ્તાનમાં, કોઈ હશે ખરું ? રાત સુધીમાં જે ઘટનાઓ બની તેના તમાકુની, અસર નીચે માત્ર ભયાનક સ્વપ્ન જેવો આછો ખ્યાલ મને રહ્યો છે. . . .

રેશનથી નીકળતે માસ્તરને અમે કહી રાખ્યું હતું કે અમે તેમ થાય તો 'પણ અમારે પાંચની ગાડીમાં જવું' જ છે, માટે અમે મોડા થઈએ તો દસ મિનીટ ગાડી રોકાણે, પણ અમને મૂકાને ઉપાડ્યો નહિ. રેશન માસ્તરે આ વિનંતિ પ્રતીક્ષી કલુષ રાખી હતી રમણલાલનું નામ એમને અંગણનું નહોતું. ન જ હોય ને. કેને છે ? પંચાય પરિપક્વના પૂર્વરંગમાં જ ચાર ઉપર પંચાસ મિનીટ થઈ ગઈ. પછી ઉદ્ઘાટનકાર દસ મિનીટ સમજાને ચોક્ક મિનીટ બોલ્યા ત્યાંથી 'અમે અપટ્ટી મૂકી રેશન તરફ રેશન પહોંચ્યા ત્યાં તેના અધિકારતા દેવે અમને ખબર આપ્યા " ગાડી એ મિનીટ પહેલાં ઉપાડી મૂકી છે. આપના પટાવાળાએ મને પાંચ વાગે કહ્યું કે સાહેબ હજી બાણુ કરે છે, અને રાત રહી જરો, એટલે મેં ગાડી ઉપાડી મૂકી. "

અમારો વાણોતર કહેવતની-પત રાખીને અમારું કરતાં ઘણું વધારે ડાહ્યો નીકળ્યો. . . .

નવાખનું, મોં તો લાલ લાલ થઈ ગયું. વેષ્ટિન રમના કાચ ઉપર એમણે ટોપી પછાડી. તે ઉછળાને નીચે ભોંપ ઉપર પડી. એટલે ક્રોધમાં પાછી ઉપાડીને બીજી વાર પછાડી. પણ તે ફરીથી ઉછળાને નીચે ન પડે એમ સંભાળીને પછાડી. “ હું ચાલતો ચાલતો ડબોઈ જઈશ, દોડતો દોડતો ડબોઈ જઈશ, પણ જઈશ, જઈશ ને જઈશ ” એવી ધમકીઓનો ધોધમાર વરસાદ વરસ્યો. એમણે જેને જે કહેવા યોગ્ય હતું તે કહ્યું: એવું નહોતું તેવું પણ કંઈક કહ્યું, પણ એ જુદી વાત છે. સર્વ પ્રકારની પ્રકૃતિનાં બધાં માનવીઓ એ સંભોગોમાં મોટળે અને જે કહેવા ચાહે, સામાન્ય પ્રકૃતિના માણસો તેમાંનું જે કહી પણ શકે, તે કહેતાં રા. રમણુલાલની સહજ વિવેકી પ્રકૃતિ તેમને રોકતી હતી, એ આ પ્રસંગની મને એકંદર ઠરણુતા લાગી. ખેર, દૂંઢમાં માણુશ્રી અને અશુ ક્રેન્ટિયર મેધલમાં જતાં હોવાથી કાંઈ પણ ભોંજે રાતોરાત વડોદરે પહોંચ્યું છે, એ નિશ્ચય બધસાહેબે દ્વિગુણિત દલ્તાથી જાહેર કર્યો, અને એ રીતે ફિરમત સામે ધોરણુસરની હોડ બાંધી.

પછી આ નિશ્ચયની અમલજનવણી અમે વિગતે અને પદ્ધતિ-પુરઃસર શરૂ કરી. રોશન માસ્તરની સલાહથી રા. રમણુલાલે આંડવાના દરબારશ્રીને અમને ડબોઈ સુધી પહોંચાડવા પોતાની મોટરગાડીઓમાંની એકનો ઉપયોગ કરવા દેવાની વિનંતિની ચિઠ્ઠી લખી. પણ ત્યાંથી વિનાવિલંબે ઉત્તર ફરી વળ્યો કે દરબારશ્રીની ત્રણ ગાડીઓમાંની એક વડોદરે ગઈ છે, એક બગડી છે, ને એક ચાલતી જ નથી.

એક હંતો નહો, નહો રાજ; તેજુ વાસ્તાં ત્રણ મામ; બે ઉત્તરડ ને એક વમે જ નહિ તેમાં વાસ્તા ગ્જુ બાબલુ; બે ઉપવામી; ને એક જમે જ નહિ....!!

આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર અમારી સલાહસમિતિમાં વિવિધ પ્રકારે શોચ યાજતો હતો, ત્યાં કોઈએ કહ્યું કે ઇનામદાર પંડ્યા સાહેબના પુત્રના જનોઈ માટે વડોદરાથી બેન્ડ વાજું આવ્યું છે, અને એમની બસ રાતોરાત વડોદરા - પાંછી જવાની છે, કેમકે બીજો દિવસે સવારે બેન્ડને બાદરણ મામે વગાડવા પહોંચી જવાનું છે. સાખો નિરાશામાં છુપાયેલી અમર આશા ચમકી, અને એ ચમકારાથી ઉત્તેજિત થઈને અમારું હાઉસન - જાઉસન ઉપડ્યું જનોઈના સ્થળે. રસ્તે જતાં એ જ વાજવાળો વરઘોડો સામે મળ્યો. ઇનામદાર ભાઈએ પોતે કાંજણ રાખીને એવી ગોઠવણ કરવાનું મોઢે લીધું કે રાતના નવેક વાગે વાજવાળાની બસ વડોદરાની વાટ પાંછી પૂણે ત્યારે અંમને રોકેશનેથી જરૂર લેતી જાય.

એ તો રાતના નવની વાત થઈ, અને હજી છ પણ નકોતિ વાગ્યા. મોટરબસ નવરી પડી હતી, અને વાજવાળા પરવારે તે પહેલાં અમને કબોઈ પહોંચાડીને વેળાસર પાંછી આવવા એને માટે પૂરતો સમય હતો. પણ જમીનદાર બંધુનો આમહ હતો કે રમણલાલે વરઘોડામાં ફરવું, એમનું ઘર પાવન કરવું, કેમકે એમનાં પગલાં એમને ઘેર ક્યાંથી, ઇ. ઇ. વળી નવાળ પોતે પણ ઇનામદાર રહ્યા, એટલે સરખે સરખાને ના પણ કેમ પડાય ? અને તે પણ પાંછી પડોરાની ઇનામદારીઓ હતી, પછી કંઈ ચાલે ? તેથી સર્વ સંમતિથી એવું નક્કી થયું કે કબોઈ - કબોઈ કંઈ નહિ, સીધા વડોદરા સુધી એ બસમાં જ અમારે પહોંચી જવું.

બસના હાંદેડૂએ આ તબક્કે ટાપશી પૂરી: “ અરે સાહેબ, વડોદરા આ ત્રીસ મીલના કાસલા પર છે. તમારે બેફિકર રહેવું. આ તણ કાસાકમાં ઉડાવીને વડોદરા નાખી દઈશ. નવ વાગે

નીકળ્યા, તે બાર વાગે વડોદરા. ” અમે તો ખુશખુશ, અને એની સલાહ અનુસાર બેફિકર પણ, ચંદ્ર ગયા.

ઇનામદાર સાહેબે મેમાનની ખૂબ સરભરા કરી; હારતોરા ક્યો; તમારાં પગલાં અમારે ત્યાં ક્યાંથી વગેરે વગેરે શિષ્ટાચાર થયા. એરેટેડ પાણી અમને બહુ ભાવતાં હશે. એમ માનીને એ ઉમંગી ભાઈએ લેમેનેડના પ્યાલા આપ્યા જે અમે પીવાના ચાળાને વિવેક કરીને પાછા મૂકી દીધાં. ઇનામદાર ભાઈએ જમાડવાને બહુ આગ્રહ કર્યો, અને નવાજ સાહેબે વિવેકમાં ના પણ કહી. પણ હું જાણતો હતો કે મિયાં ખરેખર ખૂબ ભૂખ્યા થયા હતા, એટલે મેં તોડ દાઢ્યો કે શુકનની કાંકરી સાંકર આપો એટલે પહોંચ્યું સમજીશું. એના ઉત્તરમાં રકાબીમાં કંઈક નાસ્તો આવ્યો. બધાં સાહેબ જે ઝનૂનથી એના ઉપર તૂટી પડ્યા તે જોઈને મને લાગ્યું કે મેં ક્યું તે ઠીક જ ક્યું. મારી દાયા ઉપર તો પેલી તમાકુનો પ્રભાવ ચાલુ જ હતો, એટલે નાસ્તામાં બે લવિંગથી વધારે કશું લઈ શક્યો નહિ.

હજી સમય પુષ્કળ હતો, તેથી અમે મંદિરોના તથા નદીના દર્શને ઉપડ્યા. શ્રી શેષશામીના મંદિરમાં અમે બે આના મૂક્યા, તે ત્યાં પ્રસાદ મળ્યો આક આના જેટલો. નકાનું આવકું મોહું માર્જિન રમણલાલના અંતર્યામીથી સહન નહિ થવાથી તેમણે ખીજ બે આના મૂક્યા, અને અમે આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં ખીજ એક મિત્રના આઈસક્રીમ, દૂધ ઇ. ના આગ્રહને પણ વિવેકથી છતાં નિશ્ચયપૂર્વક નકારીને રોડને જઈ અમે બસની રાહ જોતા બેઠા.

બસ નવ વાગે આવવાની હતી. નવના સાડાનવ ને દસ પણ થયા, પરંતુ બસ ન ગળે. મારી તમાકુ હવે ઉતરી ગઈ હતી અને

તેનું સ્થાન જૂએ લીધું હતું. પરંતુ તેની તુષિતું સાધન ક્યાંથી હોય ? ઉપસબંધ હતાં તેમાંનું એક પણ અમે રહેવા દીધું નહોતું. રાતના દસ વાગે અને તે પણ ચઢાઈના બળરમાં મળે પણ શું ? છેવટે પટાવાળાને દોડાળીને બે પૈસાનો જોરો ચેવડો અને અડધો શેર ગળપણુ વિનાનું ગરમ દૂધ મંજાળીને તેના ઉપર અમે તાગડ-ધિત્તા ક્યાં. બસા રોશન માસ્તરના દિલમાં પણ રામ વસ્ત્રો હશે તે અમણે પોતાને ઘેરથી ચા કરાવી મંજાળીને આ વણુનોતમાં એમા-નોને પાઈ. કણે કણે જસના બણુકારા વાગતા હતા. એમ કરતાં પોણા અગિયાર મયા. છેવટે હતાશ યધને શ્રી રમણુલાલે નક્કી કર્યું કે અગિયાર મુધીમાં બસ ન આવે તો મીલ બોલી જવું, અને બાગ્યને યશ' યધને ત્યાં જ રાત કાઢી નાખવી. આ મંત્રણા ચાલતી હતી ત્યાં રોશનના વિજળીના પાવર હાઉસવાળા સબળને આવીને નોટિસ આપી દીધી કે બત્તી હવે બંધ થશે. પાટા ઉપર ઉભેલી ખાલી ગાડીના ઉપલા વર્મના ડબ્બામાં રાતવાસો કરવાની સલાહ આપીને રોશન માસ્તર પણ પોતાને ઘેર ચાલ્યા મયા. પત્નપૂર્વકે મગજ ઉપરથી બોળે ફેડી દધને હાશ. કરીને અમે સુવાની તૈયારી કરી, ત્યાં જસનો બેકારો સંબળાયો.

હજી અગિયાર પૂરા નહોતા વાગ્યા, તેથી મન સાથે કરેલી કંટાળટ પાળવો જ રહ્યો એટલે અમે કર્તવ્યપાલન માટે કમર કસીને ઉભા થયા. બાર બજુ બેસે એવડી બસમાં અદાર વાળવાળા અને બીજા ચાર મિત્રો'મળીને કુલ બાવીસ મૂર્તિઓ જાગી પડી હતી, તેમાં ઉમેરાયા અમે. હાકેડૂની એક બાજુ કક્ષીનર, અને બીજી બાજુ રમણુનામભાઈ તથા હું, એમ ચારનો સમાવેશ આમળ કર્યો. એક બાઈ "અગાશી"માં બેઠા, અને બે મુસાફરો બારીઓ પકડીને અમારી બે બાજુએ બહારનાં પગપાટીયાં ઉપર

આરંભ થયા. અને પછી સંધ ઉપડ્યો. ક્રિસ્ટિયન મેઘલના સમય પહેલાં પહેાંચી જવાની આશા એમ છોડાય તેમ નહોતું.

અનેક ચીલા ખૂંદતા, ગામને પાદરે આટલા બધા ચીલા હોય છે તેની ખેદ પૂર્વક નોંધ કરતા, ચાંદોદયી લગભગ બે માઇલ દૂર આવેલા તેન તળાવે તો અમે પહોંચ્યા. “તણુ કલાકમાં ઉઠાવીને વડાદરે નાખી દઇશ” કહેનાર હાંકેડૂને સાંથી આગળની વાટની ખખર નહોતી. અમે તળાવ પાસે એક ઝાડ નીચે થોડાં ગધેડાં બાંધેલાં દીઠાં, એટલે “અબે ગધેવાલે, એક ગધેવાલે” કરીને હાંકેડૂએ હાંકી મારી. કૂતરાં ભસ્પાં, ગધેડાં ભડક્યાં, ને ગધેડાનો સ્વામી સમજ્યો કે ધાડ પડી, કે પછી દટંતર આવ્યું. એને માંડ સ્વસ્થ કરીને સમજાવીને આગળનો માર્ગ પૂછ્યો, ત્યારે એણે ડાબે હાથ હવામાં વર્તુલાકારે ફેરવીને કહ્યું કે આ રસ્તે ચાલ્યા જાઓ એટલે વડોદરા આવશો. આ બધું અંધારામાં જ થતું હતું.

એ માર્ગદર્શનનો જે થઇ શક્યો તે અર્થ કરીને તે પ્રમાણે બસ વાળી. ચીલા જેવું દેખાતું હતું, તેનો આશરો લેતાં ખટારો ખેતરોમાં ચડી ગયો. તાજાં ખેડેલાં ખેતરોમાં નજર પહોંચે ત્યાં સુધી ચાસતી લંબાયેલી હારોમાં ચીલા ખોવાઇ ગયો. પછી અમે ઓછામાં ઓછા એક કલાક સુધી અનેક આકૃતિઓ અને કદનાં ખેતરોમાં ટાયરોની નિશાનીઓની અવનવી ભાતો પાડતા ચીલા-સુંદરીની શોધમાં ભટક્યા. - કૃષ્ણપક્ષીની રાતના બેકેઆઉટે આ ખોળામાં કરેલી સહાય કેમ બૂલાય ?

એમ કરતાં સાડા બારેકનો સુમાર થયો, ત્યાં દુરથી કોઇ ગામના દીવા ટમટમતા દેખાયા અમે ઉછળતા પછડાતા બસને આમ ફેરવી, તેમ ફેરવી, ને ત્યાં પહોંચ્યા, ને ગામમાં પેડા.

વિરાટ ઝાડુના ઝપાટાની જેમ સાફ સફાવટ કરી, નાખ્યું. છાપરા ઉપર વાળની પેટીઓ ખડકેલી હતી, અને એક મિત્ર મચ્છીની મોજ માણતા હતા, એ બાઇ લુછાઈને આંખના પલકારામાં બોંયભેગા થઈ અમા પડધમ ફાટી ગઈ. વાળની પતરાંની સોળ પેટીઓનો તેમાં જતનથી જળવેલાં, વાલોસહિત ધુટો વળી ગયો.

વાળવાળા અરાદ હતા, અને તેમાંના પ્રયેકે પોતાના થયેલા તુકશાન, હાંફેડૂની રસ્તાની માહિતીની શોખી, રાતે એકંદર બનેલી થતનાઓ, ગુજરાનનું સાધન જવાથી ડાટ' કચેરીના લેવાના રાક, હાંફેડૂ તેમજ બસના માલિકની સત્તર. પેટી મુધીની, ખાસ કરીને તેના સ્ત્રી પક્ષના ઉલ્લેખવાળા, વંશાવળા ઈત્યાદિનું સટિક વધુન વિખતે અને એવી મુદિયાણી જખાનમાં મુણાવ્યું, કે વૈખરીની શક્તિના એ પ્રખળ દિગ્દર્શનમાં અમે મુગ્ધ થઈને અમાડું કુખ વિસરી ગયા. અથવા કહો કે બોલવાની ઈચ્છા હતા જે અમારાથી ન બોલી શકાયું તે આવી સુંદર રીતે બોલાવેલું સાબળાને અમાડું મન હળવું થયું.

બરાબર ત્રણ કલાકનો પાર વમરનો પરિશ્રમ, છતાં ગામતી બાગોળ હાથ ન લાગી તે ન જ લાગી. એટલે છેવટે મરણિયા થઈને અમે આંધળિયાં ક્યાં. સામે પહેલો દેખાયો તે ચીલો પકડીને અમે ખટારો મારી મૂક્યો. કરેજે યા મરેજે ! અને બન્યું પશુ એવું, કે સુકિતઓ ન ફાવી ત્યાં ફેસરીયાં કામ લાગ્યા, ને એક મામ અડક્ટે ચડ્યું. ક્યું તે કાણુ જાણે.

પાદરે ખટારો ઉઠો રાખીને અમારા જાડુગર ચા હાંફેડૂને આગળના માર્ગની બાળ દાઢવા ગામમાં મોકલ્યો. ચોડીવારે હીરા-બાઇ ઘોયે જઈ આવ્યા. એણે પોતાનાં પ્રયત્નોનું એવી મતવજબ

નિવેદન સાદર કયું કે આ ગામમાં તો બધાં જૈરાં જ છે, અને તે માત્ર એટલો જવાબ દે છે કે અહીં તમે આવ્યા જ શા માટે, તમારું અહીં મધરાતે શું દાટયું છે વગેરે વગેરે. રસ્તો બતાવવાનો તો પ્રશ્ન જ અસ્થાને થઈ પડ્યો હતો.

બઈ વાહ ! અંતાર સુધીમાં બે ગામ દીકાં; એક બહેરું મૂંચું ને બીજામાં એકલાં જૈરાં જ જૈરાં. ખરું તલેરમાતી ખાતું !

આ મહિલાપુર છોડીને અમે નીકળ્યા, તે કાણુ જાણે કેમ પણ ચક્કર મારીને અમે પેલા ગામ આગળ આવીને ઉભા; કયા ગામ આગળ ? જેના દીવા દેખીને તેનું પાદર પકડવા અમે કલાકો સુધી અશ્વજ, મહેનત કરી હતી તે ! યા નસીબ ! ન માગે દોડતું આવે.....

અમે ખટારો ગામમાં યાકોમ ઝુકાવ્યો. બહાર ખાટલા નાખીને ધણીય લોકો સૂતા હતા, પણ બોલે તે બે ખાપ ! વસ્તીથી ઉભરાતા આ વેરાનને નાખલાજો છોડીને અમે કાંઈ પણ જીવતું જાગતું માણસ મળવાની આશા છોડીને બહાર નીકળ્યા, ત્યાં સામેથી એક નહિ, બે નહિ, ને એક સો માનવીઓનું ટોળું આવતું મળ્યું. એ લોકો રામલીલામાંથી પાછા વળતા હતા. પેલા એકલાં જૈરાંના જ વસવાટવાળા ગામનો બેદ આમ પકડાયો. આમ પાસના ગામોનો ઘણો ખરો યુરુષવર્ગ રામલીલા જોવા આવ્યો મળેલો, ને અમારા લાભાર્થે સ્ત્રીસમાજને એમણે પાછળ રાખેલો. અમને કાંઈ ગમે દાદ ન મળે તેમાં નવાઈ શી ? આ સહેલાણીઓએ અમને કહ્યું કે આજ ગામ સાડોદ. એમનામાંનો એક પરગણુ બાઈ કમાણીની કમાણી અને વળી વડોદરાની મહત મુસાફરીનો અલબ્ધ યોગ સાધીને રસ્તો બતાવવા અમારી સાથે

અહ ગયે. એક રૂપિયો આપવાનું. રા. રમણલાલે એને વચન આપ્યું. સંધ હાલીહણી કરતો આગળ માથો. તે પછીના એક ઠલાકમાં બસ ત્રણ જ વાર ખોટકાઈ, હાંધી વળતાં બે જ વાર બચી અને ઝાડનાં ડાળાંએ એના છાપરા ઉપર ઝાડુ મારીને માત્ર એક જ વખત વાંળવાળાંઓની પેટીઓના અવશેષોની આકૃતિઓમાં નવા ઘાટધટ પૂંચો. આટલી સરળ મળસે 'અમને બીલુપુર લાવી મૂક્યા. ડબોઈના દીવા અમે પોણા ઠલાકથી નિહાળતા હતા, અને ડાબી તરફ જાયે અમારા માનમાં ચોળખ હોય તેવી આતશબાજીના ગુબારા ક્યાંક ઉડતા દેખાતા હતા.

બીલુપુર ગામે “પશુમાં પડી એક તકરાર”. ભોમિયો જે વાટે થઈને જવા છમ્મતો હતો તે બહુ ખરાબ છે એમ હાંધીને એ રસ્તે જવાની અમારા હાંદિડૂએ ના પાડી. એણે તો કહ્યું કે અહીંથી ફેંકેલા જવાનો રસ્તો ફું જે નાહું છું, તેજ રસ્તે જઈશ. એની રસ્તાઓ વિષેની માહિતીની પરિપૂર્ણતા હજી આટલા અનુભવેય પરવારી નહોતી !

પરંતુ સત્તા આગળ ચાણાપણુ શા કામનું ? હાંદિડૂએ પોતે આનેલા સારે રસ્તે ખટારો લીધો, અને તેના વિનાશના અમે તેટલા પ્રયત્ન છતાં માત્ર ચાર જ વખત એને ખોટકાવી શક્યો. એક રસમદ પ્રસંગે બે ચીલા વચ્ચેના ટેકરા ઉપર ખટારો અદ્ધર થઈ ગયો, અને એનાં ચક્કાં ઝનૂનથી હવામાં ધુમરી ખાતાં રહી ગયાં. પેલા ભોમિયાના દાતરડાથી બસની નીચે પેસીને અમારામાંના ટેકલાક સ્વયંવસેવકેએ બસને જૂડે હાલે અદ્ધર ઝીલી રાખતા ટેકાને ખોતરી કાઢ્યો, ને ચકોને માંડ ભોંપ ભેગાં કર્યાં. આટલું થયું, એટલે બાકીનું સહેલું હતું; એન્જિને સ્ટાર્ટ લેવાની સાફ ના પાડી.

આમ કરતાં લગભગ પાંચ વાગે અમારો સંઘ કુઢેલા પહોંચ્યો. ખરો ત્યાંથી અમારા હાંકેદૂરાન ધનીઆવી જવા નીકળ્યા, ને પાછા જૂલા પડવાનો ધળ એમણે છેવટ સુધી ન છોડ્યો. ખરો ટેકીયો વીર. પૂર્વવત આગળ પાછળ આંટા મારતાં, કોઈ બેળતેજ ગામે અમે જઈ ચઢ્યા. ત્યાંની સરકારી કચેરીનો વડોદરે જવા નીકળેલો એક પટાવાળો ત્યાં અમને અચાનક મળી ગયો; એ વડોદરાનો રસ્તો બતાવવા સાથે આવ્યો, ને ગાડી સુસવાટ કરતી રસ્તે પડી.

ધનીઆવી બે ત્રણ ખેતરવા આધું હશે. બળભાંખળું થયું-હળું. બાવીસેય માનવીની કાયાઓ કહ્યું નહોતી કરતી. છેવટે જીવતા ધરભેગા થઈ જવા પામશું, એવી પ્રબળ આસાએ તેમનાં મુખો ઉપર થાક્યાં પાક્યાં પથુ સ્મિતની દયામણી રેખાઓ પ્રકટાવી હતી:

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ મિષિષ્યતિ સુપ્રમાતપ્
ભાસ્વાનુદેશ્યતિ હસિષ્યતિ ચકચાલમ્ ।
एवं विचिन्तयति कोशगते क्षिरेफे-

ત્યાં એકાએક હા દગ્ત દગ્ત નહિર્મીં ગજ હક્કદાર ! એક ખેતરની વચમાં મોટો નિસાસો નાખીને ખટારાના એન્જિને પ્રાણુ છોડ્યા. હાંકેદૂરે તેની ચાવી બંધ કરી, અદબ વાળીને ફતેહમંદ અદાથી જાહેર કયું: “ પેટ્રોલ ખલાસ હો ગયા ! ”

કુખતાં હાડકાં ઉઠાવીને યંત્રવત્ અમે ખટારો છોડ્યો, સરસામાન બહાર કાઢ્યો, ને પેલા પટાવાળાને આગળ ધરીને ધનીઆવી પ્રતિ પગ ઉપાડ્યા. બે ડગલાં નહિ ચાલ્યા હોઈએ ત્યાં સાપ જમણેથી ડાબો ઉતર્યો. પથુ બહુરણિયાને રણુ ઠાં, ને બહુ દબિયાને દખ ઠાં ? સાપોળીયાના આ રાતને અંતે શા બાર ?

એ પણ એનાથી ઘાય તે બધે ફરી લે; સગીરે ઝોણું ન ઉતરે !
આવી જવ '...એ સ્થિતિ અમારી હતી. અમે ધનીઆવી પહોંચ્યા.
પણ ત્યાં પટેલ, વરતણિયો, કે ગાડુ, કે સામાન ઉપાડવા મજૂર,
કશું જ નહિ. અમારી સામેના કાવતરાની પરિપૂર્ણતા સામે જ
પરિપૂર્ણ હતી ।।’

મકરપુરા ત્યાંથી ચાર માઇલ દૂર, ને ચડતો તડકો; એ ચાર
માઇલના પગ પ્રવાસે આ સહેલગાહને માથે શોભે તેવી રાગ ચઢાવી !
એ પ્રકરણ ઉપર તો પડેલ જ બલે રહે.

પણ આ કાળા વાદળને રૂપેરી કિનારી હતી કહું ?

મકરપુરા ઢોય ઢોય કરતા અમે પહોંચ્યા. ત્યાંથી વડોદરા
ધાય ખીજ ચાર માઇલ. ત્યાં વાહનનું નામ નિશાન શેનું હોય ?
ખૂન તપાસ કરતાં એક બાડાની ગાડી ઉભેલી દેખાઈ. ત્યાં પૂછ-
પરછ કરતા ગાડીવાળાએ કશું કે “બે સવારી ખાલી છે, ને બે
સવારી છૂપીતાવમાં લઈ જવાની છે. મરજી હોય તો બેઠી જાઓ”
ગાડીવાનના ખીજ નોતરાની અમે રાહ ભેઠ હશે ખરી ?

આની આગળ

હજી વધારે સખુર

અલાહાબાદનાં દર્શન તે પછી કેટલીય વાર મેં ક્યાં, ને એ શહેરને ખૂબ ખૂંણું. એ બધું કદાચ વહેણું મોડું વિસારે પડે તો નવાઈ નહિ, પરંતુ તેના પ્રથમ પરિચયનું વિસ્મરણ સહેજે માય તેમ નથી.

એમ તો અમે સવારમાં દોડતી મોટરે પણ આનંદભવન, સ્વરાજભવન, ત્રિવેણીસંગમ આગળ ઉભરાતાં યાત્રાળુઓમાં કટકટળ ધ. જોવાનું ચૂક્યાં નહોતાં.

એક જૂના સમયના જગીરદારનો મહેલ જોવા અમે ખાસ રોકાયાં હતાં. બલબલા રાજ મહારાજની સાલ્મળી જેની આગળ ઝાંખી પડે, એવી જહોજલાલીનો પરમો એ મહાસય આપતો હતો. પરંતુ સાથે સાથે અમે જાણ્યું, કે એ જગીરના વારસોમાં ટૂંકા પડતાં મામલો અદાલતે ગયો હતો; આ જમીનદારોએ

અદામત ગમે તે બોલે પણ પોતાના જ મહેસમાં બેમે એવી દહીં લીધી, અને તે પૂરી પણ પાડી. એનાં મૂલ્ય - પચાસ લાખ રૂપીયાનાં પાણી, અને આ માણેતુઝર મિશ્કતની મંપૂલ 'સત્યાનાશી' !

એ મનોહર પ્રાસાદના એક એક ખંડમાં અમુક વસ્તુઓ ભરી હતી. દારીગરીના નમૂનાનો ત્યાં પાર નહોતો. ન માની શકાય એવી મોજશોખની સામગ્રીના બંડાર ત્યાં બરેલા હતા.

‘ એક ખંડમાં એકે જેન ઉપર સાપ - નોળાયાની લડાઈ હતી - મસાલો પૂરેલાં એ જનનરોનાં ગોડવેલાં ખોખાં હતાં.

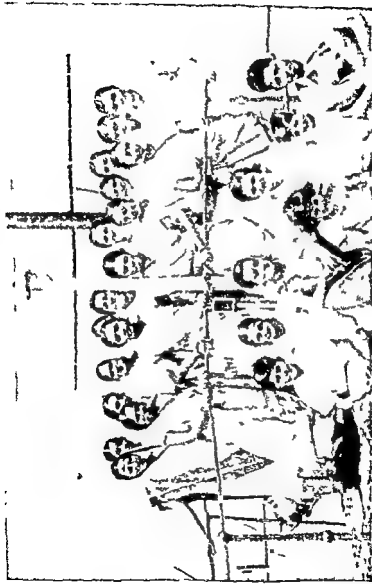
ત્યાંથી થોડે દૂર મુન્દર પોપટલાઈડી ઉપર કાકાકૌવો હતો.

અમારી મંડળીના એક બાઈને પ્રાણીવિજ્ઞાનના યાનનો ખુદ શિક્ષક હતો. એમણે પોતાનાં જાડાં ચશ્માંમાંથી ધારીધારીને કાકાકૌવાને જોયો, ને નાપસંદગીથી ડોકું હસાવ્યું. ’

“ મેલા સાપ-નોળાયા જાણે આબેહૂખ હોવતાં હોય એવા છે ખરા, પણ આ કાકાકૌવો ‘સાવ ખોટો છે. ” એમણે ચૂકારો વગરમાળે મુછાવી દીધા.

“ એવું તમે શા ઉપરથી કહો છો ? ”

“ શા ઉપરથી મું. આ કાકાકૌવાના ચામડાને સ્પર્શ કરનાર કોઈ હજામ દરો હજામ. જુઓ તો ખરા, કોઈ પણ કાકાકૌવો આવી રીતે પગ રાખીને બિંભો રહે ખરો ? અને એની પોઠની રેખાતું ચે ક્યાં ઠેકાણું છે ? ડોકું પણ આટલું વિચિત્ર રીતે ટેડું હોઈ શકે જ નહિ. આ હજામે કુદરતનું ખૂન ક્યું છે. કોઈ પણ કાકાકૌવો આવો હોઈ શકે નહિ. ”

“જાવહરલાલ” માં ૨ ગૌરવ મળ્યા જીવનકાળ ગુજરાતી સાહિત્યકાદમી (૧૯૭૬)

કેરોમાન્ડન કિનારે સ્ત્રીમરોમા ઉતારઓની આવી રીતે
ચડફિતર થાય છે । (૧૯૭૬)

“ અમને તો ભાઈ એમાં કશું ખાસ વિચિત્ર નથી લાગતું.”

“ ન લાગે ન લાગે. સમજ નહિ ને, તેથી. એ તો કરતા હો સો કિછો, ને અવર ન કીજો દામ. એ સમજવાની તકલીફ ન લેશો. પ્રાણીવિજ્ઞાન એવું રસ્તામાં કંઈ રહેું નથી પડ્યું, કે જે આવે. તે બણી ભય. ખૂબ અભ્યાસ અને પુષ્ટિ અનુભવના આધારે જ હું કહી શકું છું કે આ કાકાકૌવો સાવ બનાવટી છે, અને એની ગોઠવણ - સ્ટ્રેન્સ - તદ્દન અકુદરતી રીતે કરેલી છે. અરે, આ તે કાકાકૌવો કે કૃતરું. ”

અને તેજ પળે કાકાકૌવાએ એક રાત્રી આંખ ઉઘી કરી, પેલા પ્રાણી શાસ્ત્રી તરફ એરી નજર ઠેરવી, ને કાન ફાડી નાખે એવી ચીચીયારી પાડી.

એણે બધું ઉદાર ચિત્તે ખમી ખાધું હશે; પરંતુ શિશુપાળની એકસો ને એકમી માળ જેવું પેલા પ્રાણીશાસ્ત્રીનું છેલ્લું વાક્ય એનાથી ન સહેવાયું.

x

x

x

અમે અલાહાબાદથી ઉપડ્યા જમ્મુપુર, ને સાંધી મોટરબસ ભાડે કરીને હાંડી મૂક્યું અજંટાની ગુફાઓ તરફ.

અજંટાની ગુફાઓનો ખાલ દેખાવ બતાવતાં જે ચિત્રો તેને લગતા પુસ્તકમાં અમારા ત્રેવામાં આવ્યાં હતાં, તે ઉપરથી અમને એવું લાગ્યું હતું, કે એ ગુફાઓનાં દાર જમીનની સપાટીને સમ-તલ અગર તો તેનાથી સહેજ ઉંચાં હશે પરંતુ ત્યાં પહોંચતાં અમે વસ્તુરિયતિ સાવ જુની જ દેખી.

આ ગુફાઓ ખાસસા ઉંચા ટેકરાની ટોચને લાગતી, ધસ ઉપર ફાતરેલી છે. ત્યાં પહોંચવા માટે પારં વખરનાં - અમને તો

તે વખતે એવાં લાગ્યાં — પગથીયાં ચઢવાનાં રહે છે, અને તે પછી એક પછી એક ગુફાઓ આવે છે. અજંટાની સહેલ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર આ હકીકતને પહેલી ચેતવણી તરીકે નોંધે.

જેની ધસ ઉપર ગુફાઓ કાતરી છે તે કુંગર ખીજના ચંદ્રના પાટ છે. એ ચંદ્રાંકની અંદરની કીનારીએ ગુફાઓનાં દાર છે. એ દારને લગની ફેડી, અને તે પછી સીધી ઉંડી ખાઈ છે. અર્ધ-જાળની વચમાંની આ ખીણમાં જળઝરણું છે.

“ અજંટા સંખ્યાની ” કાળિદાસ તત્ત્વજ્ઞાન ઇતિહાસ “ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે:—

૧. ગુફાઓ ધરતીને સમતલ નહિ પરંતુ ઉચા ટેકરા ઉપર હોવા વિશેની ઉપર્યુક્ત ખાબત.

૨. આ સ્થળ સ્ટેશનથી પાંત્રીસ માઈલ દૂર છે, અને ત્યાં પગથીયાંની તળેટીએ એક નાનકડી ઇસ્લામી હોટેલ શિવાય ખીણ કશું ખાવા પીવાનું સાધન નથી — તે વખતે નહોતું; અદે પૂછપરછ ઉપરથી સાંભળેલી વાત ખરી હોય, તો સામાન્ય રીતે નથી જ હોતું.

૩. ગુફાઓમાં એવું મોર અંધાર છે, કે ગમે તેટલી તેજદાર હાથ બત્તીઓ પણ તેની પ્રચંડ તીવ્રતા, અને ઉત્તત છત ઉપર એ વિશાળ ખંડોમાં, ફીકાં, દયાજનક, ભગેતપાદક કુંડાળાં પાડવા ઉપરાંત કશા કામમાં આવતી નથી. અજંટાનાં ચિત્રો અંકેક કરીને એક ખીજથી સ્વતંત્ર અલગ અલગ જોવાનાં નથી. એની ચિત્રાવલિએ “ ક્રમાનુસાર જોવાની ખરી ખૂબી છે. ” ધનવાને માટે ત્યાં રોશનીતું સાધન છે ખરું — એટલે કે કલા જોવી નફા નહિ

આપનારી વસ્તુને જોવા ખાતર મુકી ભરીને રૂપિયા નાખી દેવાની વૃત્તિ' જોનામાં હોય, તેવા ધનવાનો માટે.

અજંટાનાં કે એ ઐતિહાસિક સ્થળનાં નીચામ સરદારના રક્ષકો તરફથી 'રહેતી વ્યવસ્થાનાં ગુણગાન અહીં અનાવસ્થક છે, એ કાર્ય માટે નોખાં પુસ્તકો લખવાં પડે. પરંતુ જે અન્ય સ્થળે ઉપલબ્ધ નથી તેવી ઉપર લખી ચેતવણીઓનો અનાદર જે દોષ અધન યાત્રી કરશે, તે નીરાંતે પસ્તાશે.

અજંટાનું સુદર “ અર્ધચંદ્રપ્રદાન ” પ્રાપ્ત કરીને અમારી મંડળીએ સીધું વહેતું મુક્યું હરિપુરા તરફ.

હરિપુરાના નામ માથે લખનૌનાં રમરણો જાગે છે. વ્યવસ્થા અને શિસ્તની હરિપુરાની “ સરદારશાહી ” ના સુખદ અનુભવ પછી તેને આગળે વર્ષે જ અનુભવવામાં આવેલી લખનવી નવાબશાહીની યાદ તાજી થાય, એમાં શું આશ્ચર્ય ?

લખનૌમાં છેક વિપયસમિતિની મંત્રણાનો આરંભ થતા મુઘી પણ તે માટેનો મંડપ અધૂરો રહ્યો હતો. અને ખુદ્દા અધિવેશનને તે માટેની તૈયારીઓ પૂરી નહિ થઈ શકેલી હોવાને કારણે, મોકું કરવું પડ્યું હતું.

ધૂળના કોટ - આંધી - દિવસમાં પાંચ સાત વાર આવે જ આવે. કુદરતનો એવો એક વણુનોનયો ફિરસ્તો અમારી સાદડીની કુટિનું આખું છાપરું ઉઠાવીને એક શુભ સાયંકાળે રકુચકર થઈ ગયો. ધૂળની આંધી અને અમ સા પરાણા વચ્ચે કશું પણ અંતર રહે, ઉભયના રનેહ અર્થાત ધૂળથી ભર્યા સમ્પર્કમાં કશી કચારા રહી

અમણ

જય, એ સ્થિતિ એ વટોળને અસહ્ય લાગી હશે. આ સત્કાર તરીકે પછીથી અમારી પથારીઓ ઉપર કપડાં જોવી ધૂળના જે થી ત્રણ આંગળ જેટલા જાડા થરનાં ઓઝાડ નિરંતર ધવાયેલા રહેતા હતા.

મહાસભાની છાવણીમાંથી અમે વખતોવખત મરાઠુર વાનિદ-અલીશાહનું લખનૌ જોવા નીકળી પડ્યા હતા.

એક સાંજે અમે ત્યાંના પ્રખ્યાત ઇમામખાનું જોવાનો વિચાર કર્યો. પ્રાચીન ઇમારતો, આગળ નાની મોટી ચિત્રવિચિત્ર વસ્તુઓ વેચનારા ઘણા લોકો દહે છે. લખનૌથી માહિતગાર એવા એક મિત્રે અમને એક વાર ચેતવણી આપી, કે એવા માણસોથી ઇમાનું નહિ.

એમણે કહ્યું, “ જો કે એમ તો ત્યાં કેટલીક નાની જાતે મસ્તી છતાં સાચે જ સુંદર વસ્તુઓ મળી જાય છે ખરી તે લેવા ચૂકવું નહિ દાખલા તરીકે, જેમાં સીગરેટ મૂકીને પી શકાય એવી, આબેદુલ હુકકા ઘાટની પરંતુ નાનૂક અને ખુશ સુરત લાપડાની ટાઈફા - અરે જૂથો, પાપડાની લાઈફા - અરે નહિ, હું કહેના માંડુ છું, કે ડાકલાના પાઈફા..... ”

એમના જોડીદાર હસ્યાં, અને ખુલાસા રૂપે એમણે, “પણ અહ્યાં, જોનાવાનો આટલો જલ્દી રથવાટ શા માટે કરવો પડે ? વખત ક્યા વહી જાય છે ? ગાડીનો ટાઈમ એણે જ જતો રહે છે ? ” અમને મળેલીને - “આ બાઈ ક્યારનો એમ કહેવા માગે છે કે ઇમામખાનું આગળ નાનકડી સુંદર, હુકકા ઘાટની, ટાકડાની લાઈફો મળે છે ”

પરંતુ અમે તો ઇમામખાનું જોવા ગયા ત્યાંથી ફક્ત હુકકા ઘાટની, નાનૂક, લાકડાની પાઈફો ખરીદીને જ સતોષ માન્યો !

લખનૌનો વિવેક તેમજ લખનવી હિંદુસ્તાની સાથે જ વિરમય-
કારક છે. લખનવી બિરાદર સાથે વાત કરવી, એટલે કાચાપોચા
માણસને પૂરો ત્રાસ. એ ગાંધીશાહી હિંદુસ્તાની ન હોય.

એવા સો ટકા લખનવીઓના બે ચાર અનુભવ - પછી
કોઠીયાવાડ તરફના એક ગૂંજરાતી બાઈને મેં એક દક્ષિણ ભારતીય
મદ્રાસી મહાસર્જાનન આગળ કંઠગાટ કરતા સાંભળ્યા હતા -
“ઓહ્યા લેંધાવાળા, માળા વગર કારણે ક્યારેકા હિંદુસ્તાની
બાપાકા પત્તર હાણ્યતા હે...”.

લખનૌ, એટલે “વાઝિદઅલીશાહ કા ઇલાકા”. પ્રત્યેક લખનવી
પોતાને નોખો ને નિરાળો નવાળ જ સમજે. સમય જેવી તુચ્છ
વસ્તુની હરગીઝ કનવાર ન કરે - અરે એની હસ્તી જ ન કણુલે.
અને કોઈ પણ જાતની તકલીફ લેવી પડે તો - મારાશ્લા !

અધિવેશન માટે સત્કારસમિતિએ ઉતાવળે જ્યાં ત્યાંથી ભેગા
કરેલા x “બહાલેન્દીયરો” તો સાચે જ અણુમોધુ રત્ન હતા.

■ ઉત્તર હિંદવાસીઓ અંગ્રેજ શાખેના ઉચ્ચારોની આવી હરા-
શા માટે કરતા હરો, એ મને કદી નથી સમજાયું, જ્યે તેવો વિદ્વાન પણ
ઉત્તર ભારતીય આ ખૂનામરકી કરવાનું ચૂકતો નથી, એ સનાતન સત્ય
જેવી બીના છે.

લખાણમાં ફેસીલન્ટ, જોઈન્ટ, વાઈસરોય, લેન્ડ ઇ. ને એ રેજીસ્ટ્રાર
નવાઈસ્ટ, બહાયસરાય, લેજી - એમજ લખે યુ. પી. વાળા અને પંજાબી
સટેશન અને સકુલજ બોલે છે, અને સ્થિરને અતિવર તથા રેકાઉટને
ઇસકાઉટ, ઇ. જ કહે છે. અડધો સ રબહારભે તે બાલીજ નથી શકતા.

અને મરાઠીના ગીરમામ બ્યોહ ફેડ, બહાયસરાય, નોબેન્બર,
બર્થાંક, ઇ. થી આપણે ક્યાં અનુપયા છીએ ? મદ્રાસીને imaginaryની.

એક વાર અમે બહાર ગયા ત્યારે અમુક “સેવક”ને કુંપડી સાચવવાનું કામ તેના ઉપરીએ સોંપ્યું હતું. રાતના અમે કામ પરવારીને પાછા ફર્યા, ત્યારે એક ખાટલો બહાર એ ચી દાની, તેના ઉપર મન્યાં તેટલાં અમારાં ગોદડાં બિછાવી, પગ લાંબા કરીને એ ચોખીદાર બાઈ આરામથી તેના ઉપર પોતી ગયા હતા.

અમારામાંના, એક જણે એમને જગાડીને બંધુબાવથી સલાહ આપી, કે દોસ્ત, મહાસમિતિના ઉતારે આવી રીતે ચોખી ન થાય. સેવકે તો ખડે પગે પહેરેા બરેલા ઘટે.

સ્વમંસેવકે એ બોલનાર તરફ એક તીરે-નજર ફેંકી. એમાં તિરસ્કાર બરેલો હતો. એણે વહાવેલો સુધિયાણી વાણિનો, પ્રવાહ આ કલમથી ત્રીકાય તેવો નથી, કેમકે કલમ, તેમજ આ કામળ અગ્નિગૃધ્રે એરબેરેટોસનાં બનેલાં નથી પરંતુ દુઃકામાં એનો સાર એટલો ઘટાવી શકાય, કે તમે તે ક્યા ક્યાણા મુલકના ક્યાણા બ્રાહ્મણીક થઈ ગયા, કે તમારે દરવાજે અમે ખડે પગે દરવાની કરીએ ?

પેતાં મિત્રને મળા પડી. એમણે વળી પૂછ્યું, કે એ વાત ‘સાચી, પણ આમ સૂઝ જવાય ખરું ?

ઉત્તરનો સાર: સૂવાય નહિ, તો શું ઉધે માથે ઉભા રહેવાય ?

એને વધારે સમજાવવા જતાં ઉત્તર એટલો જ સાંપડ્યો, કે એવા પહેરા બરનારા જુદા. એ તમને લખનીમાં નહિ જડે. આ

એડણી પૂછ્યો, તો તે દહેરી — “અઈ — ચમ — ચે — છ — અઈ — ચન — ચે — ઓર — વઈ”. એના બધા ઉચ્ચાર એ ધોરણે થાય છે. છેલ્લો બંજન તો એ સરફતની જેમ, માયામા પાગે તેવો આગોળ આલવાના. અને છેલ્લો “ર” આવે, તો તેનો ઉચ્ચાર “ર” જેવો દરવાના.

સત્તરવાર ગરજ હોય, અને ચોક્કી કરાવવી હોય, તો તમે જોયું તેવી, તમારા ખાટલા અને ગોદડાંના હિસાબે ને જોખમે થશે. અને એ પસંદ ન હોય, તો તમારી ફલાણી ફલાણી દરવાની તમારી ફલાણી ફલાણી મેળેજ કરી લેવી.

એક સ્વયંસેવકને તેના ઉપરીએ સ્વાગત માટેની, કચેરી આગળ ઉભા રાખ્યા હતા. એ બહુ જવાબદારીનું કામ ગણાય. અડધો'ક કલાક મુધી તો એ ભાઈ ત્યાં ઉભા રહ્યા. પછી અંદરથી એક ખુરસી ખેંચી લાવીને તેના ઉપર એ વિરાળ્યા. ફસેક મિનીટ પછી નવરાશના માર્યા એણે “કોપરાં જોખવા” માંડ્યાં. થોડી વારે એમના ઉપરી અમલદારે એમને જોલાવી અંગાળ્યા. એ યુગલની વાનગિતનો સાર આ રહ્યો:

“વોલ્ફટીયર, જરાં અહીં આવો તો.”

“આપ જ અહીં તશરીફ લાવો, તો શું ધસાઈ જશે?”

“ખુરશી ઉપરથી ઉભા થવા પૂરતી પથુ તમીઝ કે શિસ્ત તમારામાં નથી?”

“શા માટે ઉભા થઈએ? આઠ આઠ કલાકના અખંડ પહેરાની કડી મજુરી કરીએ તો કરીએ, ને તેમાં પાછા વાતે ને વાતે ઉભા થઈએ, અને જોલાવો ત્યારે દુમ હલાવતા દોડતા આવીએ, એમ ને? નહિ જનાબ, અમે તમારા વેચાણુ ગુલામ નથી. એવી ગુલામી અમારાથી નહિ ચાય. અમે વોલ્ફટીયર છીએ, કોઈના બાપના નોકર નહિ. અને તે ન પોસાય તો “યહ લિજીએ આપકી બ્લાલેન્ટીયરી” કહેતાં'ક ને લાડી પછાડીને આ આઝાદ-તબીયત લખનવી સેવકે ચાલતી પકડી, અને તેમની સાથે મહાસભાને ખરચે કરાવેલો ખાકી પોળાક પથુ ચાલતો થયે.

લખનો એટલે શોખીન અને લહેરી શહેર. ત્યાં ખાવે પીવે શું કુઝ હોય ? પરંતુ ગદાના પદોથી 'આચ્છાદિત એવા અમને છાવણીવાસીઓને એ વિષયમાં જે અનુભવ થયો, તે વિશે ન બોલ્યામાં જ માલ છે

મનુષ્યના જીવનમાં ખોરાક કેટલો મહત્વનો ભાગ બજાવે છે, એ પૂરવાર કરવાની જરૂર સામાન્ય રીતે ભાગ્યે જ હોય. પરંતુ મુસાફરીમાં એ “ રાટીકા સવાલ ”નું સ્વરૂપ સવિશેષ અટપડું થઈ પડે છે. એ તો “ કાઈ ” અનુભવી જાણે રે, અવરથી ન જાય કહ્યું. ”

મુંબાઈ - કલકત્તાની પરબારી લોહસડક ઉપર ખાલ અને પેપ વસ્તુઓ સંબંધે પ્રમાણમાં ઓછી સવડ કહેવાય. પરંતુ દિલ્હીને રસ્તે એની મજા છે. દૂધ, ખુરચક, રબડી, દહીંવડા, ઈ. અનેક પ્રકારના પદાર્થો મળ્યામળ્યા મળે છે. સામાન્ય રીતે, દૂધ શિવાય અન્ય વસ્તુઓનો આશ્રય લેવાનો પ્રસંગ મુસાફરી દરમ્યાન મને ઓછો જ પડતો હતો. પરંતુ પેલી દોજખમાં જવા સળચેલી આપત્તિએ ઓઢાડેલા અધારપિછોડાની મોંઢકાણુને લીધે, આ છેલ્લા પર્વટન દરમ્યાન વસ્તુસ્થિતિએ જરા પક્ષટો ખાધો હતો, અને તેને લીધે, જુદી જુદી રેઈલ્વે લાઘનેા ઉપર મળતી ખાવા પીવાની વસ્તુઓની સરખામણીનો ખ્યાલ મને આવવા પામ્યો હતો. અશુભમાયી શુભ સાંપડે છે, તે આનું નામ

અને એ સરખામણીના વિચાર સાથે મને લાહોરના “ કુલકા ”નું તત્કાળ સ્મરણ થયું.

૧૯૩૧ ની સાલમાં મહાસબાના કરાચીવાળા અધિવેશનમાં લાજરી આપવા હું નીકળ્યો હતો. કલકત્તાથી દિલ્હી, અને

દિલ્લીથી લાહોર, એમ ભરતખાંડને આડે ધાંએ ચીરતા અમે .
ચાલ્યા. બંગાળા, બિહાર, યુક્તપ્રાંતો, દિલ્લી, પંજાબની
દેશી રિવાસતો 'ધ. ને પાર' કરતા અમે પહોંચ્યા એક મંગળ પ્રભાતે
પંજાબના પાટનગરના સ્ટેશને.

ત્યાં એક ફેરિયાએ આવીને અદબથી પૂછ્યું, “ બ્રાહ્મસાંબ,
કુલકા બ્રાહ્મોએ શું ? ગરમાગરમ, બડા અચ્છા બનાયા હે, જી. ”

મને જૂખ લાગી હતી; અને એ ક્ષુધાતુર અવસ્થામાં ગરમા-
ગરમ કુલકાનું સાંભળ્યું. વળી પૂછતાં જાણ્યું, કે તેની સાથે
ત્રાજણાક મફત મળતાં હતાં. એટલે તરત આપણે હા પાડી દીધી.
શુધાસુરાણાં.....

“ કિતના લાઈ, જી ? ”

આપણે ધરની સાધારણ રોટલી પાંચ સાત, સહેજે ચડાવી
જમ્યો; અને મળના આછા પાતળા કુલકા હોય, તો જે ચાર
વધારે પણ સમાઈ જાય. છતાં આપણે વિચાર્યું, કે મુસાફરીમાં
મને તેટલો મિતાહાર સારો, તેથી મેં કહ્યું, “ચાર પાંચ લાઈયે.”

તરત એ યાળીમાં પાંચ કુલકા મૂકીને લાખ્યો.

આ નાનૂક ચીજો આંગળી જેટલી જડી, અને ગ્રામોફોનની
બાર ઇન્ચી રેકોર્ડ જેટલા ક્ષેત્રફળની હતી. કુલકા ખરા, પાત્ર
પંજાબના !

મારી સાથેના ઉતારુઓએ મારી ભાવનાઓની છબી મારા
મેા ઉપર જોઈ હશે, તે હસવા લાગ્યા. મેં વિચાર કર્યો, કે એમના
મનમાં એ લોક શું સમજતા હશે. એમનેય ખતાવી દઉં,
ગૂજરાતનું પાણી.

એ જુરસામાં મેં દુમતો શરૂ કર્યો. પણ અડધે કુલો પડેંચતાં સાંધા દીધા થઈ ગયા...હેંડેડે ઠે.

અને પછી સસ્તી જેવામાં આવી. હાથગાડી ઉપર મૂકતાં મોટાં માટલાં, તેમાં ઘાતું પાણી, અને એમાં તરતાં બરફનાં મોટાં ચોસલાં. સસ્તી બે પ્રકારની હોય છે; એક સહેજ મીઠાશ-વાળું દુધ-પાણી, અને બીજી જડી મઠા જેવી હાથ. હાથ પણ બે પ્રકારની મળે છે. પંજાબના લોક બચ્ચંદર હિનાબામાં આ પીણું ઉપર આમ જીવન દેશવે છે એમ, કહી શકાય. દલકતાના રસગુસ્સા, બનારસની કચોડી, દિલ્લીની આલુ ટિકિયાં, મદ્રાસની ધડલી-દોશી, કાઠિયાવાડના ગાંડીયા, અને પંજાબની સસ્તી, અને હિંદના, વિવિધ પ્રદેશોની વિશિષ્ટતાઓમાંની કેટલીક કહી શકાય.

લાહોરથી આગમગાડીએ પૂરપાટ દોડ. મૂંઝી, કરાચી તરફ મુક્તતાન પસાર થયું, અને ચીનાબના, તથા તે પછી સિંધુના પૂર્વતટની સમાન્તરે અમે આગળ વધ્યા. મોહનજો ધડોનાં ખોરડાં દ્વરથી જ કોઈએ બતાવ્યાં, તે ઉપરથી મોહનજો ધડો જઈને જોઈ આખ્યાનો સંતોષ અમે માન્યો.

અમારા વાળી ગાડીમાં જ 'ગાંધીજી' અને બીજા કેટલાક રાષ્ટ્રીય અગ્રેસરો પણ સુસાધરી કરતા હતા, એટલે રેલને રેલને દર્શનાતુર માનવમેદનીઓનાં ધમસાણુ થયા કરતાં હતાં. કરાચી આવતા પહેલાં ડ્રીંગ રોડ રેલને ગાંધીજી ઉતરવાના હતા, ત્યાં કાળાવાવટાધારી જુવાનોની એક ટોળી અપશુકનિયાળ પોકારો ગજવની આવી, અને લાકડીઓ, હિમતી ગાંધીજી ઉપર પ્રહાર કરવાની એટા દેરતી ધપી પડી.

ગાડીમાંથી નીચે ઉતરતાં ગાંધીજીને રોકવાનો પ્રયત્ન તેમના

સાથીઓમાંથી ફેટલાકોએ કર્યો અને એમને રક્ષણવર્તુલમાં ઘેરી લઈને રોશન બહાર વાહને પહોંચતા કરવા સ્વયંસેવકો તૈયાર થયા. માંધીજીએ કડક મુખમુદ્રા કરીને એમને કપકો આપ્યા.

“ મુજે કિસીકા બી રક્ષણ કી આવશ્યકતા નહિ છે. મેરી હિફાજત મેં કરે સકતા હું. વહ મેરે બચ્ચે હૈં; વહ કબી કોધમેં આ કરે હાયાપાઇ બી કરે લે, તો કયા ઉસસે પિતા પિતા મિટ જાતા, ઓર બાલક બાલક નહીં રહતા ? મેરી ઓર મેરે બચ્ચોં કે બીચ આનેકી ધૂષ્ટતા કોઇ ન કરે. ” એમ કહેતા ડોસા તરત નીચે ઉતરી પડ્યા.

કોધથી લાલ મુખવાળા શ્યામંધ્વજધારીઓ એમને ઘેરી વળ્યા. જોનારા સૌના જીવ તાળવે ચોંટી જવા પરંતુ ગાંધીજીના મુખ ઉપર મુક્ત હાસ્ય હતું. એની આંખો પણ હસતી હતી; એતું કંવેકંવું પ્રસન્ન હતું. એમણે આ જીવાન ટોળી સાથે પાંચેક મિનીટ વાતોલાપ કર્યો હતો. અને પછી ?

એજ મુવકો એમના અંમરદાક બન્યા; તાલીમબદ્ધ સ્ત્રીઓ માંધીને એમણે ગાંધીજીને સલામી આપી, અને મોટરમાં બેસાડીને પોતે જ એમનો જમજમકાર ગજવતા એમને મહાસબાનગર સુધી પહોંચતા કરી દીધા.

x

x

x

રંગૂનથી કલકત્તા ૬૦૦ માઈલ, કલકત્તાથી દિલ્લી તેટલું જ; દિલ્લીથી લાહોર ૩૦૦ માઈલ; અને લાહોરથી દરમ્યા ૭૫૦ માઈલ. કુલ ૨૮૫૦ માઈલ, એક સળંગ મુસાફરીમાં. આ પ્રમાણે અમે એ સફરમાં કાપ્યા હતા.

ધૂમટો અને ધર્મશાળા

આપણી આંતર્યા પાન ૬૬ ઉપર ચોભી મહેસો કાલકા મેઈસ, હવે બસે આગળ વધીને હાવડા તરફ ચાલોમ ધસે. આપણે રોકેલી કાળની ગતિ હવે બસે પુનઃ આમળ આવે. હવે એને કોણ રોકનાર છે ?

કલકત્તે પહોંચતાં પહેલાં વચમાં એક રોડને વળી નવું જ કોતક થયું હતું. મારાવાળા ડાબામાં એક ગૂંજરાતી મંડળી હતી, એ વાત આગળ પણ આપણે કરી ગયા છીએ. એ મંડળીમાં એક બાઈ અને તેનું બાળક હતાં. એ બાળકને “ છી ” કરવાનો સમય થઈ ગયો હતો, પરંતુ કોઈ પણ રીતે એ બાઈ પાપરેલા કાગળ ઉપર કે સંડાસમાં બેસે નહિ. બહુ માચાફેડ અને વિચાર-શક્તિના વ્યયને અંતે બહેમતીથી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું, કે બાઈનું રોડન આગે ત્યાં સદર બાળરાજની બાએ નીચે ઉતરીને એને પ્લેટફોર્મ ઉપર બેસાડવા પ્રયત્ન કરવો.

યથાસમય સ્ટેશન આવ્યું, અને મંડળી સાથેના પુરુષો, અર્થાત સ્ત્રીધણના “ સ્ત્રીવાળો ” પ્લેટફોર્મ ઉપર જરા પગ છૂટો કરવા ઉતર્યા. પેલી બાઈને કોણુ જાણે શો વિચાર આવ્યો હશે, તે એ નીચે ઉતરવાને બદલે સંડાસમાં ચાલી ગઈ. ઉતારુઓની ચડઉતરની ધમાનમાં એ તરફ દોષ્ટનું ધ્યાન ન રહ્યું.

સમય થતાં ગાડની સીટી વાગી, અને ગાડી ઉપડી. મંડળીના સરદાર લટારને સમેટીને અંદર આવ્યા, ત્યાં સ્ત્રીવર્ગ કંકળી ઉઠ્યો, કે ક્ષણાં બેન “ જગાને છી ” કરાવવા નીચે ઉતર્યાં છે, તે હજી આવ્યાં નથી.

ગાડી એટલી વારમાં પ્લેટફોર્મની બહાર નીકળી ગઈ હતી. પેલા બાઈએ ઝટ સાંકળ ખેંચી, ને ગાડી ઉભી રહી. બરાબર તે જ પળે પેલો બચ્ચુ અને તેની બા પોતાનું કામ પરવારીને સંડાસમાંથી બહાર નીસર્યાં !

ગાડ અડધો ગુસ્સામાં અને અડધો ગભરાટમાં દોડતો આવ્યો. સાંકળ ખેંચનાર બાઈ મુંઝવણમાં પડ્યા. એણે પોતાની આસપાસ નજર કરી, તો એક ભીખારી છોકરો વગર ટિકિટ મુસાફરી કરવાની દાનતથી આરણી આથમાં ઉભો હતો. મુંઝાવેલા બાઈએ સમયસૂચકતા વાપરીને એને ઝાંચ્યો, બહાર કાઢ્યો, અને ત્રીસથી એવો ધણો માર્યો કે એ નીચે પડી ગયો.

ગાડ દોડતા આવીને પૂછ્યું, “ કેન રસી ખીંચા ? ”

“ હમ ખીંચા ”

“ કાય કુ ? ”

“ મહ છોકરા ગાડીમેંમે નીચે કિચવ પડા ઉસ વાસતે. ”

એક તો બિચારો બીખારી, અને મદત મુસાફરી કરવા
ડબામાં ધુમેલો, તેનાથી કશું જે કમ બોલાય ? ગાંડું સાહેબ
એટલું બખડતા ચાલ્યા ગયા, કે એણે રાઈટ, પણ હવેથી
આવા બીખારીઓ પડી જવા જેવા નજવા કારણસર સાંકળ
ખેંચશે નહિ !

મુસાફરીમાં કાઠિયાવાડી ધુમરો પણ પોતાનો ભાગ બજવતો
રહ્યો છે, બજવે છે, અને કાઠિયાવાડી સંસ્કૃતિ જીવંત છે ત્યાં સુધી
બજવતો રહેશે. હિંદુસ્થાની પર્દાપોશીના મોટા ગોટાળાની વાત
બાળુ મૂઢીએ; પરંતુ એ ઘણાખરા મુસાફરોના અનુભવની વાત છે,
કે મૂળરાત્રી સ્ત્રીઓ હજી આ જમાનામાં, અને પરદેશની રખડ-
પટ્ટીઓમાં પણ ઘરડે ઘડપણે લાગુલાડીવેડાના વેશ કાઢવામાં
બીજકુલ પાછી પડતી નથી.

અમારી સાથેની કાઠિયાવાડી મંડળીમાં કેટલીક એવી જુનવાણી
મહિલાઓ હતી. તેમાંનાં એક જેનું કંઠકરો રહી જવાનાં હતાં.

આ ટોળીમાંનાં એક સન્નારીને કાયા સાથે લેણદેણી કીક
દેખાતી હતી. જે માણસની જગામાં એ એકલાં મંડમાં સમાય
એવી એમની સ્થિતિ હતી. રાતનો સમય થતાં બીજા ઉતારિયોએ
આધાપાછા થઈને એમને સુવા માટે બાંકડા ઉપર જગા કરી આપી
અને જેમ તેમ કરીને એ આડ પડખે થવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી
શક્યાં પણ ખરાં. પરંતુ દ્રેષ્ટનનો સહેજ વધારે આંચકો આવતાં,
મોટા ઘડાકા સમેત પાટીયાં ઉપરથી એ આવ્યાં નીચે.

બિચારાં ધુમટાળાં, તે ખૂબ ચરમાયાં, પણ પાછાં ઉઠીને
પૂર્વવત ગોઠવાયાં. પરંતુ વળી પાછું ધતિહાસનું પુનરાવર્તન થયું-
જે વળુ વાર એનો એ કમ પુન પુન થવા પામ્યો એટલે તેમની

સાથેની બીજી બાજુએ વિચાર કર્યો, કે હવે તો બેઠક સાથે એમને બાંધી લેવાં. પરંતુ તે પછી એમણે સૂવાનો પ્રયાસ જ માંડી વાળ્યો.

પરંતુ આ આડ કથાની સમાપ્તિ અત્રે નથી થતી હાવડા રોડે અને એ મંડળીએ એ વાહનો બાડે કર્યો, એક ટેકસી અને એક ઘોડાગાડી. કલકત્તામાં રહી જવાની જેમની ધમ્મ હતી તે યુગલે માડીનો ઉપયોગ કરવો, અને રંગુન જનારાએ ટેકસી લઈ જવી, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

પરંતુ મનુષ્યની સુક્તિઓ ધૂમટાની આંટીઘૂંટીને ક્યારે સફળ રીતે પાર કરી શકે છે ? ઘોડાગાડી ઉપડ્યા પછી તેમાં બિરાજેલા મહોદયે જોયું, કે તેમની પડખે બેઠાં હતાં તે એમના પોતાનાં અર્ધાન્ગના ન હોતાં. એ બાઈ ક્યારનાં એ જાણતા હતાં, પરંતુ શરમના માર્યા કેમ બોલાય. અને તેવી જ રીતે ટેકસી લેનારા બાઈએ એમની સાથે ચડી બેઠેલાં બાલુને કહ્યું, કે તમારે તો ઘોડાગાડીમાં જવાનું હતું, કેમકે તમે એ બાઈનાં વહુ છો, મારાં નહિ.

પરંતુ એટલી વારમાં ટેકસી ઘોડાગાડીની બહુ આગળ નીકળી ગઈ હતી.

મોડેથી, કલકત્તાવાળા સન્ન જન પારકી મત્તાને લઈને ધર્મશાળામાં ગયા, અને ત્યાં ધૂમટાળા “દાગીના”ની પાછી અદલા બદલી કરી લીધી.

આ ધૂમટાના સંબંધમાં આર્થસમાજના પ્રચારકો બહુ અંમત કરે છે. પદ્મપોથીના રિવાજ સામેના પ્રચાર દરમ્યાન એ લોકો અનેક પ્રકારના તુક્કા ઉરાડે છે. તેમાંનો એક એવો છે, કે રોહતક રોડે અને એક ઉત્તર હિંદુસ્તાની પોતાનો સામાન અને સાથે

“મમલુ”

‘લુગાઈ’ લખને આગમણીમાંથી નીચે ઉતર્યો, અને સામાન ઉપાડવા એણે મજુર, કચો, પેલી ‘બાઈ’, ઘૂંટણ સુધી ધૂમટા તાણી, ઢોકડું વળાને સામાન પાસે બેસી ગઈ હતી. પ્રચારકના કથન પ્રમાણે, મજુરો બેગા થયા અને સામાન ઉપાડ્યો, તેમાં પેલી-ઢૂંટીયું, વાળાને બેઠેલી બાઈને પણ પોટલું સમજીને એ લોઢા બિપાડી ગયા !

x

x

x

શનીવારના પ્રાતઃકાળે માડાઆડ વાગે, ભારતીય અંગ્રેજ સરકારની છંડાયેલી રાણી, અગર કહો બ્રિટિશ હકુમત નીચેના ભારતનું ત્યક્ત પોંટનગર કલકત્તા, એમાં અમારો પ્રવેશ થયો હતો.

લગભગ દોઢ દાયકા પહેલાં એજ નગરમાં થયેલું મારું પ્રથમ આગમન એ પ્રસંગે મને સહેજે સાંભલું. ૧૮૨૫ ની સાલના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૬ મી તારીખે હું પ્રથમવાર હાંવડા સ્ટેશને ઉતર્યો હતો. મને કેમ્બ્રી બ્રાજબાણ કે બલામણુ નહોતી. તેથી એક “સુઠીયા” (મજુર) ને માથે સામાન ચઢાવીને એને મેં કંઈ કે બાઢીયા બાણુલોક (- ત્યાં ગુજરાતીને બધા બાઢીયા કહે છે -) ની પટ્ટી (લતા) માં લઈ બા. અમે હાંવડા પુલ ઉપરથી હેરિસન રોડ ઉપર નીકળી, કનિન્ગ સ્ટ્રીટમાં દાખલ થઈને ઇન્ડિયન સ્ટ્રીટમાં પ્રવેશ કર્યો.

અમારો વરઘોડો જે તરફનાં મકાનો તથા વટેમાર્ગીઓનું નિરીક્ષણ કરતો કરતો ધીમે ધીમે આગળ વધતો હતો, તેવાંમાં કોઈએ ટહુકો કર્યો : “ રમેશભાઈ ! ”

મેં એ અવાજની દિશા તરફ જોયું, તો પૂનમચંદ નામના ગુજરાતી સુવક, બારીમાં દેખાયા.

ઝાહો હેલ તમે ક્યાંથી ?”

સીધો વડોદરેથી ”

“ ક્યાં જિતારો રાખ્યો છે ? ”

“ તમે પૂછ્યું, એટલે; પેલા ગુરુજીની જોમ, તેરે હી

‘ ધર ધામા ! ”

એ બાઈ હરયા; “ અરે, જરૂર જરૂર. ”

એ સમયે કલકત્તાની પ્રખ્યાત નાતાલની ધમાલ પૂરખહારમાં હતી, અને એકંદરે, ત્યાં ચોડા દિવસ રોકાઈને એ નગરને તેની પૂરી સજલવટમાં નીરખ્યું હતું.

એ ફેરે તો હું અજાણ્યો કહેવાઈ. પરંતુ આ વખતે એવું ઝાણું જ હતું ?

x

x

x

જૂના અનુભવીની અદાથી એ આગગાડીમાંથી મારો સામાન ઉતરાવ્યો, ડાબાની બીડમાં અડતાલીસ કલાંક દુધાઈ ચંપાઈને બેસી રહેતાં અકડાઈ ગયેલાં પગને છુટા કરવા મજૂરને મથિ સામાન મૂકાવીને હું પગપાળો નીકળી પડ્યો, હૈરિસન રોડવાળી ધર્મશાળા તરફ.

અને ત્યાં મોટી પચાત થઈ પડી. આ ધર્મશાળાનું નામ મજૂરને કહેવા હું તેના તરફ ફર્યો, અને તેજ પળે હાથતાળી આપીને એ નામ મારા સ્મરણમાંથી સટકી ગયું.

“ અરે દેખો, હૈરિસન રોડમે, કયા કિસકા નામ, એ ધરમ-સાલા દે ન, વદા જાના હૈ ”

“ ઝાનસી ધરમસાલા હુરુર ? એક જોન ધરમસાલા દે વહા ”

“ અરે ના બાઈ, વહ નહીં. લેકાન દુસરી દે ન, વો અરે કપા નામ હિસકા, કોઈ મારવાડી સેકને બંધવાઈ હે. ”

“ મે તો નહીં જાનતા, ફીચર. ”

“ પર્વો નહીં, તુમ ચલો હમ જતાયેગે. ”

સડે ચાવતાં ચાલતાં એ નામ યાદ લાવવાની મે ખૂબ મહેનત કરી. પરંતુ યાદદાસ્ત પણ, બીજી બધી ખરી વસ્તુએ અને વ્યક્તિની જેમ, આપણી ગરબે જીંદે ચડે છે.

આપણે કોઈ વાર ખાસ-જરૂર પડતાં, વાતચિત કરતાં, કોઈ સ્થળનું નામ કહેવા અસંત આતુર હોઈએ, ત્યાં પ્રગરનોટિસે જે નામ બોલતે બોલતે રમરણમાંથી એકાએક અલોપ થઈ જાય છે. એ સંભારવાની જેમ વધારે મહેનત કરો, તેમ એ વધારે સરમાય છે સહેજ અધકચરું યાદ આવે, ને વળી પાછું ઉડી જાય. એમ જ ખીજવનારી સંતાકુકડી રમે છે વાત કનનાર અંતરીક્ષમાં અણુ ફેંપતી આખે ત્રાટક મારે, અને તેની તર્જની હવામાં અદ્ધર રઈ જાય; યાદ કરવાની એવી મહેનત પડે, કે માથાના વાળ કાળા હોય તે, ઘાળા ચંદ્ર જરો એવું લાગે જાણે જીવનમરણનો આધાર એ નામ યાદ આવવા ઉપર ટકી રહેલો હોય એવી તીવ્ર આતુરતાથી તમે એ નામ સંભારવા માટે જીવ પટકી નાખો, પરંતુ યાદશક્તિ મિથ્યક ન આપે તે ન જ આવે.

છેવટે મને તેમ લોચા વાળાને તમે જાનને સમેટી લ્યો; પળી રાતના હિંમમાંથી જખજીને સહસા એ નામ પોકારતા તમે જાગી ઉઠો. જ્યારે એની કોઈ પણ જાનની જરૂર ન રહે, અને તેના ઉપર તમે એટલી હદ સુધી ખીજાઈ મયા હો, કે હવે તો એ નામ યાદ આવે તો મે-એનું મો કાળું કરવું છે, અને આ જાણે કે

ધૂમટો અને ધર્મશાળા

પરભવે એનો પાસ પણ મને ન લેખ્યો' એવી બીપણુ પ્રતિજ્ઞા તમે લીધી હોય, એ વિસ્મરણને કારણે ઘરમાં પણ કંકાસના રોજ યર્ધ ચૂક્યા હોય, ત્યારે ઝટ લઈને મોટા ઓરડા જેવા અક્ષરે મધરાતે એ તમારી સામે લખાઈને ઉભું રહે, અને તમારા મોંઘાં ઉપર પાંત્રિક હથોડાની જેમ ઠોકાયા કરે.

કલકત્તાના સંબંધમાં જ આ પ્રકારનો અનુભવ મને યર્ધ ચૂક્યો હતો. પહેલી વાર હું ત્યાં ગયો ત્યારે ત્યાંનો હું સાવ અજાણ્યો હતો, એ ઉપર નોંધાર્ધ ચૂક્યું. છે. એ અજાતપણાનું કારણ એવું જ કંઈક હતું.

મારા કલકત્તે જવાના ઇરાદાની ખબર પડતાં એક બાઇ મને ખામ મળવા આવ્યા હતા.

“ સ્યો ત્યારે તમે તો ઉછળીને બારન માતાના પાલવની કીનારે પહોંચવાના ” એમણે ધડ દઈને કહી નાખ્યું.

મેં અપરાધ દ્રષ્ટ્યો.

“ ત્યારે તમારે એવી ફિકરખિંતા ન રાખવી. હું તમને ખામ એ જ કહેવા આવ્યો છું. ત્યાં તો આપણે ‘સાઈ’ ઓળખાણ છે. તમારે દિલ્લીથી ત્યાં નાર કરવો. એટલે એ બાઈ તમને લેવા સાંઘા સ્ટેશને આવશે. ”

“ એવી તરદી શા માટે ? મને જ નામ હામ આપો, એટલે હું એમને ગોધી લઈશ. એ ક્યાં રહે છે ? ”

“ રહે છે...આપણે અરે પેનું શું નામ, જે કહીએ તે... .. એસ્તો, પેનું, ગૂજરાતી પદ્મીમા...અરે તારીની, પણ કંઈ વાઘો નહિ. સ્ટેશનેથી મને તેને કહેશો, એટલે તરત બાટીયા બાથુનો લત્તો ખતાવશે. ”

એમણુ :

“ અરે કશી ચિંતા નહિ રે; એ તો જુ' શોધી લાઇય. ”

એમને કપાળે પરસેવો ફૂટી નીકળ્યો હતો. દિલ્લું હસીને એ બોલ્યા, “ હાસ્તો, જુઓને, જ્યારે જોઈએ ત્યારે સાળું યાદ ન આવે. ”

“ પણ એ બાઈનું નામ શું ? ”

“ હા, એમનું નામ, હાસ્તો, એમનું નામ...એમનું ના...મ” લમણે આગળી દઈ ડોકું નીચું ધાલી, કપાળે ભૂવસ્તીઓનું આખું જગમગ ચક્રાવીને વળી એમણે બેજુ' કહ્યું. “ એમનું નામ, એસ્તો આપણે. આ અહિં—” ગળા ઉપર ઝનુનથી આંગળી બોકતા— “ અહિં છે, ને હોઠે નથી આવતું. અરે પેલું...બહુ જાણીતું નામ છે રે. “ ૨ ” ઉપર છે. ૩ પછી કદાચ “ ૪ ” ઉપર ૪ હોય ત્યાં બહુ પ્રખ્યાત છે. રસ્તે નાનાં છોકરો પૂછીએ તો પણ બતાવે. ”

“ કમકમામાં જૂજરાતી લતામાં જઈ, થોડા નાનાં છોકરાં શોધી કાઢીને એમને જરૂર પૂછી લાઇય. પરંતુ સવાસ એટલો જ છે, ૩ પૂછવું શું. ”

“ અરે હાસ્તો, એ બાઈનું નામ...આપણે પેલું...નામ સરસ છે, નવી હવતુ ”

“ રસેન્દ્ર ? નામેન્દ્ર ? ”

“ ના બાઈ ના ”

“ ત્યારે મન્મથ, ક્ષિતિજ્ઞમોહન, ચક્રવર્તી, અક્ષયકુમાર...”

“ તમે ૪ શું ચાર. મને હમણું યાદ આવશે, એમનું નામ ”

મને એમની દયા આવી.

“ અરે, હજી ગઈ કાલે રાતે જ ઘરમાં વાત નીકળી, ને કહ્યું કે દલાણા બાઈને દહેજે કે કલકતામાં કોઈ વાતે મુંઝાવાની જરૂર નથી, આપણા-દલાણા બાઈ ત્યાં જ છે ને. મને શું ખબર કે ખાસ સંભારીને રાખેલું નામ આમ બૂલી જવાશે ? ”

“ એ તો બૂલી જવાય. એમાં શું. ”

“ પણ શેનું બૂલી જવાય. અમારા સગાંમાંથી જ છે. મારા સાદુબાઈ થાય. ”

“ તો પછી ક્યાંથી યાદ આવે ? ”

“ ના ના, મરદારીની વાત નથી. તમે તમારે કલકતામાં કાઢીને ય પૂછજો ને, કે...”

“ શું ? કે અમારા વડોદરાવાળા મનહરબાઈના સાદુબાઈ ક્યાં રહે છે, એમ ? ”

છેવટે કલકતામાં, જેનું નામ યાદ નથી આવતું એ સડક ઉપર, જેમનું નામ જાયે છે પણ હોડે નથી પહોંચતું એ બાઈને મારે દિલ્લીથી તાર કરીને ખબર આપવી, અને કલકત્તે જઈને નાનાં છોકરાંનો પતો મેળવી, ને એમને શોધી કાઢવા, એવો ક્રમ કરવો હતો.

આ જે નામ યાદ કરવાની ગ્રામદાયક મહેનતની એ પાંચ મિનીટ દરમિયાન એ બાઈની વય મારી નજર સામે દસ વરસ જેટલી વધી ગઈ; અને મારા અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું, કે મારા વડોદરાથી રવાના થઈ ગયા પછી વિના કારણે અને સાત મરજી વિરુદ્ધ એ નામો યાદ કરવાની ભેગની ગડમથલે એમનો આખો દિવસ ધૂળ કરી નાખ્યો હતો.

અને નહિ તોયે જૂવી જવાના કિસ્સાઓનો ક્યા તોટા છે ?
 હા તા, મારા સાંજળરામા એક એવો "કિસ્સો આવ્યો હતો કે
 એક શાફ્ટકાર બહુ જૂથકણા હતો તેથી તેમણે એવો માણસ
 રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો, કે જે કોઈ માણસ અગર વસ્તુનું નામ
 જૂને નહિ

એક હુશીયાર છાકરાને નોકરીએ રાખીને એમણે એની
 અમરણશક્તિ ખીને તે માટે પુખ્ત તાલીમ આપીને અને માત્રાએ
 ખવડાવી, પછી જ્યારે એમની ખાતરી થઈ કે હવે તો આ માણસ
 કોઈ પણ વસ્તુ જૂને તેમ નથી, ત્યારે જ એક દિવસ એને ઘોડાની
 લગામ હાથમા આપીને કહ્યું, કે આને પાછા આવ

અમરણશક્તિવાર જીવાન લગામ પકડીને તળાવે ગયો ત્યા
 અચાનક એ સથી બડકીને ઘોડો માથેથી લગામ છટકાવીને નાઠો
 ખાઈપીના હાથમા એકલી લગામ રહી ગય

એણે આસપાસ જોયું, તો એ બરવાડને દીઠો. એને પાસે
 ઓનાવીને, પોતાના મોંને સદિશો પકોચ્યાના યાદદારતના એ ઉસ્તાદ
 નીએ પ્રમાણે ખુવાસાવાર આપ્યા

“અમે એ, જીસકે ધરમે મે નોખરી કરતા હુ, ઉમે મહના,
 કી જે વૃમ હાથમે દીરા વો રહ ગયા, ઓર લેડા મરનેવાના
 નામ ગયા ”

સ્મૃતિઅવતો, જોઈએ ત્યારે યાદ ન આવવાની કુદરતની
 મરજનજૂની અવગત ડાહ શિવાય ખીજ કોઈ નિયમ કે ધોરણને
 અનુસરતા નથી મનુષ્યને હુ મી જરવા શિવાય એમનો ખીત્તે હોય
 હોતો નથી

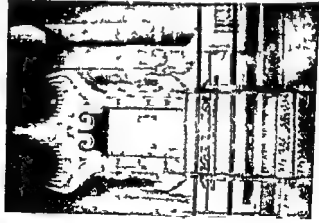
જામોને છેલ્લા રામરામ-રંગીનથી
ફનકતા હતી “આમા” ઉપરથી
(૧૯૩૯ની નવેમ્બરની ૨૬ મી: સ્ટીમર
ની હોડી સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે તે સમયે).

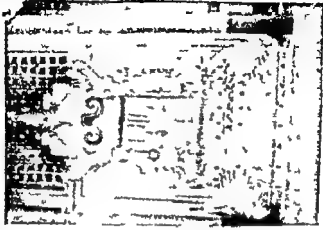
જનારસ : શ્રી કાશી વિશ્વેશ્વરના
ખંડિત પ્રાચીન મંદિરનો પોલીથો.
એના દૈદ ઉપરથી અસલ મંદિરના
કંટો ખ્યાલ આવે છે

અવા મહાવિદ્યા ને ખાખ થવા છે તે મર્મીના રાખ્યાસિને.

અમણ

“ મધુરાસન ”

“ હ સાસન ”

૧૨

કપ્પ ડાટા ? કલ ડાટા

અંગાળા હું અને પાછળ મજુર, એમ અમે કથકતામાં ઉભી વાટ ચાલ્યા જતા હતા. છેવટે મેં વિચાર કર્યો કે કેટલે પૂછી લેવું. ડાગી તરફ એક બારણામાં એક દરવાજા ઉભો હતો. એને મેં પૂછ્યું : “ અરે બાપ, યહાં, કયા ઉસકા નામ...વેા ધરમસાલા હૈ ન, વેા કહાં હય ? ”

“ કાનસી ધરમસાલા ? ”

“ એક મારવાડી સેને બંધવાઈ હૈરે...કયા ઉસકા નામ, તાં, ચમડીયા એક છી ધરમસાલા હૈ ? ”

“ હમકો માધુમ નાહી. થોડા આગે જાને પર એક દો નૈન ધરમસાલા હૈ, અગર આપ ઉસકો ખોજતે હો તો. ”

“ અરે નહીં રે, ચમડીયા નામ કે સેને બંધવાઈ...”

“ હમ નાહીં જનતા, આમે પૂછા ” અણુ કટાગાન
ટુંકે પતાવ્યું.

ત્યાં મગ્ગુર એકાએક વચમાં પુરાયો, “ લેકીન બાબુસાબ,
યહ બી તો ધરમસાલા દે. યહ નહીં ચલેગી ? ”

મેં ભોંત તરફ જોયું. નાનું છું પિત્તળનું પાટીયું ત્યાં
ચોંટાડેલું હતું : “ અમ્રવાસ-ધર્મસાગલ ”

“ અરે મુડીયા ફહીંકા, દેખતા હૈ તો કબીમે બોલતા કયું
નહીં ? યહી ધરમસાલા તો હમ તૂંકતે હૈ. ”

હલકતાનું ઝોળખાણ કરાવવા પછું હોય ખરું ? તોયે એની
એક બે વિશિષ્ટતાઓ અહીં નોંધી લઉં.

હલકતામાં ગૂંજરાતીઓના ઠામકાજ અને વસવા-
દનો સતો એટલે મુખ્યત્વે ઇમરા રફીટ, પોનાક
રફીટ, કુનિંગ રફીટ, અમરતલા, અને તેની આસપાસની
અનેક ગલીઓ તથા બજારોનું જૂથ; તે ઉપરાંત છૂટાછવાયા
ગૂંજરાતીઓ તો આખા શહેરમાં વેરાતા પડ્યા છે. રંગૂનમાં
ગૂંજરાતીઓને જેમ “ બોમ્બેવાલા ” કહે છે, તેમ હલકતામાં
એમનું ખાસ નામ “ બાટીયા બાણુ ” છે. કચ્છીથી માંડીને
સુરતી સુધીના બધા ગૂંજરાતી હિંદુઓ જંગાળાને મન બાટીયા જ
છે. કચ્છી બાટીયાઓએ એવી માયા ફેલાવી છે !

હલકતાની ખાસ “ ખુંખી ”, તે વિકટોરીયા મેમોરીયલને
નામે ઝોળખાણું ભારતનું શરમગૃહ, તથા સામ્રાજ્યવાદ જૂડ અને
બેધમાનીની કેટલી હદ સુધી પહોંચી શકે છે તેની સાહેદી આપતું
“ બ્લેક હોલ ”ના પર્તીગનું સ્મારક. (તા. ક. એ તો હવે છેવટે
નીકળી ગયું છે.)

બાકી કલકતામાં ભેંસાગાડીથી બધું જ છે. વીસ વીસ ફીટ લાંબી જાડી વળીઓના છ ફીટ પહોળા ત્રાંપા બે પૈડાં ઉપર ગોઠવેલા, અને તેને જોડેલા બે પાડા, જેની પીઠ ઉપર સાટકાના સપાટા નિરંતર પડ્યા જ કરે છે, અને જેના સાડીનબાણું ટકા મુસલમાન હાંફેલો ઠંડે કલેજે ગમે તેવા વેગીલા વાહન વહેવારની વચમાં એમના ગોકળગાયની પૂરપાટ ઝડપે ધમધમાટ ધસતા પાડાને ઝુકાવવાની ટેવવાળા છે - કલકતાની એ સર્વવ્યાપક ભેંસાગાડી.

મોટી સડકો ઉપર, અનેક ગુણે અગર ગાંસડીઓના બોજથી ક્યડ ક્યડ થતાં, જીવતા જીવત દોજખ ભોગવતા હાંફતા પાડાથી માંડ ખેંચાતાં આ જમીનજહાજ અપ - ટુ - ડેટ આલીશાન લીમુસીન મોટરો, રિક્ષા, બસ, ટ્રામ અને જેમુમાર પગ યાત્રીઓની ભીડમાં, જાણે સમય તેમને માટે સદૈવ વાટ જોતો બેસી જ રહેતો હોય તેવી બે ફિકર અદાથી, આ બધી ઉતાવળીયા ધમાસથી અસિમ જળકમળવત, પોતાની જ કલાકના અડધા માર્કેટની જોખમ ભરી ઝડપે ચાલવાની અન્ય સર્વ વાહનોને ફરજ પાડતાં દુનિયાની સંખ્યામાં આત્મા જાય છે.

અને ગલીઓમાં, વખારો તથા દુકાનો આગળની એમની સંગળ જૂની લાગતી છતાં નિત્ય નવિન બીડલીલા...એનું વર્ણન શક્ય નથી. પાડા પોતાની પગની મંદ ગતિનું સાદું વાળતા હોય તેમ પૂછતા વીંજવાની ઝડપ વીજળીવેગી રાખે છે. એની હાથભરી ઝપટ કે પૈડાંની ધરીની મળી તમારા વચ્ચેના સંસર્ગ માટે નિરંતર આતુર રહેતી. મળાના સમાગમની હાથ લીધા વિના કલકતાનો “મદાઓ” વાળો ગલીઓમાંથી કોઈ પણ નવો વટેમાર્ગ સહીસલામત પસાર થઈ શકે, તો એવો શખ્સ નવાઈની વસ્તુ તરીકે સંપ્રદરશનમાં રથાન પામવાને યોગ્ય લેખવો ઘટે.

પડોંગી ગયે. ત્યાં મકાનના દરવાને, મને . ખબર આપી કે એ રોડ સ્થાનફેર કરીને સામી “ કાડી ” માં ગયા છે. ત્યાં જઈને મેં પૂછ્યું તો જ્વાના પહેરેગીરે સમાચાર આપ્યા, કે એ બાણ પાંચમે મળેલે બિરાજે છે. આ બિર્જવાજા નિરાયાસે કરવાના હેતુથી કું સિદ્ધ પાસે ગયો, તો સિદ્ધવાળાએ નવા જૂની સંભળાવી, કે સિદ્ધ બગડી ગઈ છે.

પગ ઠોકતો પાંચ-કુ દસ દાદરા ચઢીને કું ઉપર પડોંગે. વજુબાઈ મળ્યા. મને હાંકતો જોઈને એમણે કારણ જાણવા માગ્યું, કારણ કે કારણ વિના કાર્ય સંભવતું નથી.

મેં ઉત્તર આપ્યો : “ કારણ એ, કે આ મકાનનો સિદ્ધ બગડી ગઈ છે ”

“ કાણે કલું ૨ ”

“ તમારા નાટકોની જેમ આકાશવાણીથી એ હકીકત નહોતી જાણી પામર સિદ્ધવાળાના કહેવાથી મને ખબર પડી શકી ”

“ એક સિદ્ધ બગડી ગઈ છે એ વાત સાવ માચી. પણ તેની પડખે બીજી છે તે તો ધમધોકાર ચાલુ છે. ”

આ દિવાસાએ મને ઘટતો શાંતિ આપી જ હરો ને !

એ - પાંચ મિનીટ ગરખાં માર્યા, હા એમને એમના “ સાફેબ ” પાસે જવાનું ચલુ. એ ગયા, એટલે મેં તેમની પાસેની બેઠકવાળા બાઈને પૂછી જોયું, કે બપોરે જમવા વજુબાઈ કેટલા વાગે જાય છે.

“ જમવા ? એા હો, એ તો જૂની વાત થઈ ગઈ. હવે તો

સવારે દસ વાગે જમીને આવવાનું, તે બધા વાગેને સાંજના પાંચ. ઓફીશિયલ ટાઈમ. "

" સારે તો જમીને જ આવ્યા હશે. " મેં ઓસરતા

ઉત્સાહથી કહ્યું.

" ના રે ના. એમને ખપેરે જમવાની જૂની ટેવ, એટલે ખારેક વાગે એમનું બાણું ઘેરથી અહિંજ આવે છે.

મારી આશાનો પારો પાછો ચડ્યો. મારા મનથી, કે ફિકર નહિ, બાણામાં ભાગ પડાવીશુ. મિત્રનો અધિકાર છે ને. સાંઘે પેલા બધુએ માહિતીદાન ચાલુ રાખ્યું.

" પણ આજે શનીવાર છે, એટલે બાણું નથી આવવાનું. સાંજે ઘેર જઈને જ જમજે. "

સંસારના ચક્રનેમિક્કમ જેવો ક્રમ મારી ભોજન - અપેક્ષાનો થયો, અને ખાતી પેટમાં અન્નને બદલે નાસીપાસીનું તેવ રેડાયું. ચાલ જવડા, પડ્યું પાનું સુધારો લે. પાંચ વાગે તો પાંચ વાગે. એ પણ ગનીમત પરંતુ કોણ જાણે બાઈ, પાંચ વાગે ભોજન પ્રાપ્તવાની પણ ખાતરી કરી લેવી સારી જો !

" પાંચ વાગે તો અહિંથી રવાના થઈ જશે ને ? " મેં પૂછ્યું.

" પાંચનો ટાઈમ તો એકંદર ઓફીમનો. પણ વજુબાર્થ સાત-સાડાસાત પહેલા છૂટા થઈ શકતા જ નથી કોઈ વાર આઠ ને નવ પણ થઈ જાય. આજકાલ લગાર્થના મામલાને લીધે એર મેઈલનું એવું બધું અનિશ્ચિત રહે છે કે..."

" પણ આજે, શનીવારે..."

એક જમાનામાં કલકત્તામાં બેંસાગાડી વાળાઓનું રાજ્ય અગાધિત નિષ્કંટક પ્રવર્તતું હતું, એમની દાદાગીરી આગળ પોલીસ પણ લાજવાન હતી, પરંતુ શ્રીજી દાયકાના અંતમાં પોલીસે પોતાની સઘળી હિંમત એકત્ર કરીને એ બેંસાગાડીની નાગચૂડમાંથી છટકાના પ્રયત્નરૂપે, તેની દિલચાહ તથા અમુક સડકે ઉપરની અવરજવર પરત્વે અંકુશ જાહેર કર્યો. બેંસાગાડીવાળાઓએ વ્યાપક હડતાલ પાડી, ને સડકેમાં આડાં ગાડાં નાખીને ચહેરોના વહેવાર અટકાવી દીધો. તે પ્રસંગે પોલીસે એવો નિર્દય કપારો ચલાવ્યો, કે (અંગ્રેજ શૈલીમાં ગુજરાતી ક્ષમીએ તો, બેંસાગાડીવાળાઓની દાદાગીરીનો “બરડો તૂટી ગયો.” તે પછી પોલીસના પગમાં જોર આવ્યું, ને એણે વિના શોષ્ટોક કરવા હતા તે નિયમો કર્યા, ગલીઓમાં “એકમાર્ગી” વહેવાર ગોઠવ્યો, ને એકંદરે ચહેરોને એમની અળખામણી મરજોરીથી કંઈક અંશે મુક્ત કર્યું.

હતાં હજી બેંસાગાડીનું સામાન્ય “સિમિટેડ મૉનર્કી”ના કપમાં પણ ખુશહાલ પ્રવર્તે છે, અને તેમની આથ વિના દેશી વેપારીથી વેપાર થઈ જ ન શકે એવું “હોસ્પિટેલિટી હોમ્સ”-અમલાયતા વ્યાપ્ત માનસ-પૂર્વવત દેખાય છે.

અને તેથી ખીજો નંબર આવે કલકત્તાની ગાયો અને માંદાં, એ હજીપુટ જનાવરો કલકત્તાની ગલીઓ તેમજ મોટી સડકે ઉપર પણ તેમના પિતાશ્રીઓનું રાજ ચાલતું હોય તેમ યથેચ વિચરે છે. રથો રથો જાયુગલો, અગર પોતાના પૂરા જનાનાસહિત વિચરતા ગો - નવાળો, અને ઘણીવાર અઢલા અડુલા વાંદાવેવલા સાંદ મહાશયો દષ્ટિગોચર થાય છે. તમારી અડક્ટમાં એ આવે, કે એની અડક્ટમાં તમે આવો, તો ખસનારો

ખંદા એ નહિ; તમારે ગરજ હોય તો તમારો માર્ગ કરી લ્યો. અને ગાય હોય, તો એટલું મુખ, કે ધીમે રહીને પ્રયંત્ર ડોકાથી તમને આધા ખસેડીને ડોકાંતી ચાલી જાય; પણ સાંઢનો બરોસો રખે દોષ કરતા !

સડકોની બાજુ ઉપર અને ખાસ કરીને આહુ પુરી કચેરી. તથા ચા દૂધની હિંદુસ્થાનીઓની દુકાનો આગળ ફૂટેલાં ચા-દૂધનાં માટીનાં પાત્રો, પડીયા, પત્રાળાં છ. ના ગંદવાડાનાં મ્યુનીસીપાલિટીની કચરાપેટીઓ પાસે તેમજ અન્યત્ર થતા ઢગલાઓમાં નાસ્તાપાણી શોધના આખલાની માયા અજળ છે ! કદાચ સાંઢ માટે વિખ્યાત કાશીની પણ કલકતા હરિદ્રાષ કરી જાય, તો આશ્ચર્ય નહિ.

એનું નામ તે કલકતા. બાકી બધું સમજ્યા.

ધર્મશાળામાં સામાન મૂકી, નહાઈ, પરવારીને હું મારા મિત્ર વજુભાઈની શોધમાં નીકળ્યો. કલકતામાં બીનધંધાદારી કલા-શોખીન નટોની મંડળી ઉભી કરી, ગૂંચરાતી નાટકો બજવીને અનેક લોકોપયોગી સંસ્થાઓને વરસો થયાં દ્રવ્યદાન આપનાર એ બંધુને શોધી કાઢવાનું કાર્ય વિકટ તો નહોતું જ. પેલા વડોદરાવાળા મિત્રે પોતાના જે મિત્રની બાળ આપી હતી, તેમની ખોજ કરતાં તો નિદાન વજુભાઈની ખોજ વધારે સહેલી હોય, એ સાબીત કરવા માટે અદાવતી પુરાવાની આવશ્યકતા બાગ્યે જ રહે. હું જાણુતો હતો કે એ બાઈ ઓફીસમાંથી બપોરના બાર વાગે ઉદરપૂર્તિ અર્થે ઘેર જાય છે. મેં વિચાર કર્યો, કે એ સમય સાધીશું તો સાથે સાથે આપણો ઘાટ ખેતી જવાનો.

કલાષ્ટ સ્ટ્રીટમાં એમની ઓફીસ મેં જોઈ હતી ત્યાં હું

" રાની ને બની, એમને સરખું જ; " એમણે મારી કુખાતું ઉઠાવું બવિધ્ય બાખ્યું.

રાતના છેવટે ઘરના રાધેયાં અન્નને પ્રાપ્ત કરીને મેં વસ્તુબાધને વાત કરી, કે મુસાફરીને લીધે પેટમા બરાબર નથી રહેતું. મનુષ્ય વસ્તુભાગી પણ સલાહ આપનાર પ્રાણી છે, અને મેં તેા એ હાથે કરીને માગી લીધી હતી. એમણે વિના વિચળે અને વિના સંકેતે કહ્યું, કે સ્ત્રીમરમાં ચડતા પહેલાં હરડે ફાડીને ફરાગાત થઈ જવું સાર.

મેં પૂછ્યું, " કઈ જાતની હરડે લઈશું ? "

" કઈ જાતની કેમ ? એમા વળા જાત શું ને જાત શું. "

" વાહ, એમ તે હોય ? હરડે અનેક પ્રકારની હોય છે "

" એ કેવી રીતે ? "

" ક્યો ત્યારે સાબળો. "

૧૩

હરડે

એક હતા મિયાં સાહેબ. એક દિવસ એમના મિત્ર એમની મુલાકાતે આવ્યા. મેમાનની ખાતરખરદારત તો કરવી જ જોઈએ. એટલે ઘરમાલિકે એમને વિવેક કર્યો, “ ક્યોંજી, કુછ ચાર્જ - વાર્જ પીયોગે ? ”

“ અ જી ચાર્જ કયા પીવે ? પેટમેં ચોડી બદહઝમી માલુમ પડતી હૈ. ચાર્જ પીનેકા દિલ હી નહીં હોતા. ”

“ બદહઝમી ? હિસમેં કયા બડી બાત બનાબ ! ચોડીસી હરડે શક હી, કે બસ...આ...ને દુસરે દિન પેટ સાફ, ઝોર તબિયત ફસફિલાસ. ”

“ હાં થહ બી ઠીક હૈ. હરડે બડી ફાયદેમંદ ચીઝ હૈ. મેરી પાસ ઐસી અઘડી હરડે થી, કી ઝરા સી ફાકી હી, ઝોર દુસરે દિન માનો, બિલકુલ આરામ. ”

“ અજી વાહ, ઉસમે કયા મહના કરડે તખીયતકી કિશાજત કરનેવાલી આવા ચીજ હૈ મેરે વાવીદ સહાગ એક દશ મુઝે કરમા રહે ચે, કિ આપ કે પાસ બી એક એસી કરડેથી . લેકીન જાને દીજયે વહ બાત ”

“ અજી એસા કબી હો સકતા ? મેરી કસમ આપ મુઝર સુનાઈએ કહીએ વો કરડે કેસી થી ”

“ કોઈ ખાસ કહેને કે લાયક બાત નહીં હૈ . જી . લેકિન આપકી ખ્વાહીશ હૈ તો સુન વિજયે કોઈ સખ્સ - હમારે ઘરમે ચલા આતા, જોર પેટ કે બારે મે સિફાયત કરતા, તો હમારે વાસિદ સહાગ એક ડોટી સી સદ્ક લાતે, ઉસકો આહિરના ખોનતે, જોર મરી-સે કહતે, કિ ઇસમે હાથ ડાલો, જોર જો ચીજ જાઓ, ઉસકો, હો મીનટ હાથમે પકડ રખો . લેકિન હા, હો મીનટસે કમાદા નહીં હોના , નહીં તો , ખીલ કસુર હમારી નહીં રહેગી. ”

। “ ઇસે કદર ? ”

“ સિહાજ કરમાઈએ હો મીનટ કરડે હાથમે પકડ રખી, કિ ઇસ સીધા રાસતા પમડના હોના પૈખાનેડા કોઈ કમખખત અગર કમાદા દેર તકે પકડ રખતા, તો દિરે કયા કહુ ? ઉસકો જુલાખ બધ કરનેમા ઇલાજ કરના પડતા ”

“ ખૂબ, ખૂબ મુશીદ ચીજ કી સુનાઈ આપને તો, દોસ્ત, કયા ઉસકી તારીફ કી જાય . એસે તો હમારે દાદા બી એક મામુલી સી ચીજ રખતે ચે સુની સુનાઈ બાત હૈ કસુર કાનેકી ” કાનપડીતે બે હાથ અરાડીને-“લેકિન બિનકુત માની કુછ બાત હૈ ”

“ ઉસમે કયા રોક . અજી સુનાઈએ તો સહી, ઉસકી કયા તાસીર થી ? ”

“ અંરે મિયાં સહાબ, ઉસમેં કોઇ ખાસ તાજુખીકી બાત નહીં. લેકિન જાને દિજીયે. સુમકીન હૈ, સુનને પર બી આપકો ઇતખાર નહીં હોગા. ”

“ તોખાહ તોખાહ, ઐસા કબી હો સકતા ? કસમ ખુદાકી, આપકો કહના હી પડેગા. ઔર ઇતખારકા તો મૈ અવ્વલસે ઇકરાર કરતા હું, ફરમાધ્યે. ”

“ ખૈર, સુનીયે. હમારે દાદાકે બગૈચેમેં એક દરખ્ત થા. ઉસ દરખ્તકો એક હી ફલ લગા હુવાં થા, માનો કુદું જૈસા બડા. ”

“ કુદું જૈસા ? સુર કોઇ ગઝબકી ચીઝ હોગી. ”

“ અજી ઐસી હી, મામુલી. કોઇ ખીમાર આદમી આ પેહૂંચતા, તો હમારે દાદા ઉન્હે કહ દેતે, કિ બછ, બગૈચે મેં જાઓ, ઉમકે ખીચ જો પેડ ખડા હૈ ઉસકો લગા હુવા ફલ કી ઔર દેખો. આધ મિનિટસે ઝયાદા મત દેખના. નહીં તો, જીન્મે-વારી હમારી નહીં. ઔર દેખને કેબાદ, યહાં આનેકી ઝરૂરત નહીં, સીધા અપને ઘરમેં ચલે જાના. દર મત લગાધ્યે. નહીં, તો, કપડે કી અગર ખરાબી હો, તો મુઝે કુછ મત કહના. ”

“ ઐસી હરડે ? ”

“ જનાબ કી ખિદમતમેં, વહ તો થી હરડે, જીસકો દેખતે હી બસ.....ગામલા તમામ મુદ. ”

“ શાબાશ, ખૂબ દરો. ”

“ ઇનાયત આપકી ”

“ હમારે પરદાદા ચે. રૂહ બડે ઇસમી માને જાતે ચે. ”

“ માને જાતે ચે ક્યો ? વાઘઈ ઇલમી હોગે. આપકે પરદાં દે ઇલમ દે બારેમે’ શુબહ દયા. હમને બી આપકી તારીફ સુન થી દહીયે, આપકે ઇલમકી મોઢ ખાસ ખૂબી.....”

“ ઇલમ તો...લેકીન છોડીયે જાત. આપકો યકીન નહીં હોગા.”

“ અજી મિયાં સહોગ, ઐસા કબી હો સકતા ? આપકે હરએક લખ્જમે’ મેરા યકીન પૂરા માન લિજીયે. આપકે પરદાદાકી તારીફ બગેર સુને મે’ યહાંમે નહીં જાઉંગા. ”

“ ખેર, તો સુનિયે. ” પછી જનાને આંદીને વાત કહી આ રહ્યો તેનો સાર.

અમારા પરદાદા, એક નબાળ સાહેબનો ઉમરાવ હતો. એક દિવસ દિલ્હીના બાદશાહ સલામતે રક્ષો મોકલ્યો; તેમાં દરમાબુદ હતું, કે બાદશાહ સલામતને એક લાખ અશ્વરદીની દરકાર છે, તો એ રકમ તરત કાસદ સાથે મોકલી આપજો. નબાળ સાહેબે એવી ઝોટી રકમ આપવાની પોતાની અશક્તિ બદલ લાચારી જાહેર કરી. બસ, થોડા દિવસમાં સાહી ફોજ આવીને બાગેજ સામે નાખ્યો પડાવ. નબાળ સાહેબ તંગ આવી ગયા. દરબાર બરીને એમણે બધાની સલાહ માંગી.

આવી મોટી સાહી ફોજ આમળ નબાળની નખ જેવડી સવારીયા પલટણું ગળું શું ? બધાએ હાથ જોડીને કહી દીધું કે ચૂપચાપ હુકમને તાબે થઈ જવું, ને રાત્રીય ધરાણે મૂકીને પણ રકમ ભરી દેવી, એ ડહાપણનો રસ્તો છે. સર સલામત, તો પગડી બદોતેરી.

પછી નબાળે અમારા પરદાદાને પૂછ્યું, “ આપકી કૃપા રાય દે ખાં સાહેબ ? આપ ક્યો ચૂપ બેઠે હે ? ”

અમારા પરદાદાએ ઉત્તર આપ્યા: “ ગુસ્તાખા માઆફ, લેડીન હુજુર, મેરી રાય વહ કૈ કિ થોડે દિનાંકી આપ મેહતસ માંગ લીજ્યેગા. ”

“ ઉસસે કયા કાયદા ? ”

“ મુજે ઉમ્મીદ દૈ કિ હમ અંદ દિનાંમેં સારી શાહી ફાજલે પરસ્ત કર સકેગે. ”

“ હે ” કહેતોક ને આપો દરબાર ચોંકી ઉઠ્યો. આ કેવી વાહીયાત વાત ! દરિયા સાથે દુશ્મની ? એમને લાગ્યું કે ખાં સાહેબનું કાતરીયું ગેપ થઇ ગયું છે.

નવ્વાબે જરા ખીજાધને પૂછ્યું, “ આપ જાનતે હૈં, આપ કયા ફરમા રહે હૈ ? ”

“ મૈ ખૂબ જાનતા હું, જહાંપનાહ. ”

“ લેડીન શાહી હોજસે મુકાબલા કરેગા કોન ? ”

“ હુજુર કા ફક્રમ હો, તો અંદા તૈયાર હૈ. ”

“ આપ ? ચૌર અફસે ? ”

અમારા પરદાદાએ તસલીમ કરી. એમણે નવ્વાબને અરજ કરી, કે મને ફક્ત ત્રણ દિવસનો સમય આપો, ને પછી મજા નેઇ સ્થો. આમે ય શરણે જવાનું જ હોય, તો ત્રણ દિવસમાં શું-ખીડું મોણું થઇ જવાનું હતું ?

રકઝક કરતાં છેવટે નવ્વાબે શાહી દુશ્મના અમલ માટે ત્રણ દિવસની મહેતસ માંગવાની હા પાડી.

અમારા પરદાદા મીધા પોતાને ઘેર ગયા. ઘેર જઈને એમણે પેટીમાંથી પોતાની દરડે મળી. એને એ છોટી કાપી. અંદરથી

ખોતરી ખોતરીને એને પોલી કરી નાખી, પછી એની બે તરફ એમણે ડબ્બર પાસે ચઢાવરાવ્યા આમડાં.

અમારા પરદાદાએ ગળામાં ઢોલ બેરવ્યો, ખીસામાં પુકળ રૂબરૂ, તે પછી પોતે ચાલ્યા શાહી ફેજ તરફ એકલા. છાવણીને નાકે સંગ્રીએ એમને રોક્યા, ને કામ પૂછ્યું. અમારા પરદાદાએ ક્ષણભંગી જવાબ દીધો, કે અમારે ખુદ સીપેહસાહાર સાહેબ સાથે ફાત કરવાની છે, ને અમારા નવાબ સાહેબે મને તે માટે મોકલ્યો છે.

સંગ્રી એમને સીપેહસાહાર પાસે લઇ ગયો, એમણે પૂછ્યું, “કહીયે, નવાબ સહાબકી ક્યા ખવાહીશ હૈ ?”

“હમારે નવાબ સહાબ ચાહતે હૈ કિ જગે મૈદાનમેં પરાસ્ત હોને કે પેશતર હી આપ મહાંસે તથરીક હો લે જાય.”

“હે.. એસી શુસ્તાખી !”

સીપેહસાહાર છોડાઇ પડ્યા સાથે સાથે, હાથી સાથે હોડ બઢતા આ મજતરાની મૂરખાઇ ઉપર એમને હસવું પણ આવ્યું. એમણે મજાકમાં સવાલ કર્યો, “અગર હમ ન જાયે ?”

“તો ઉસકા નતીબ જૂરા હોગા.”

“એસા ? અરે કોઇ હૈ ?”

અમારા પરદાદાને પરહેજ કરવા સીપાઇઓ પાસે આવવાની તબલીબમાં પડ્યા, ત્યાં એમણે કાનમાં રૂનાં પુમડાં ખૂબ ઠાંસી ઠાંસીને બપો. ને પછી જનાબે લીમક લીમક લગ, લીમક લીમક લગ, લીમક લીમક લગ કર્યો.

ગાંધીજી અવાજ કાને પડતાની સાથે જ સીપાઇઓ તેમજ

તેમના સરદાર ચૂંબી ગયા. બીજી કણે, બધા બે હાથે પેટ દબાવતા જાય નાહા.

પછી અમારા પરદાદા ખાલી ચયેલો તંબુ છોડીને, નીકળ્યા બહાર અને પડ્યા મેદાને. જનાબ છાવણીમાં ફરતા જાય, ને ઢોલ બજાવતા જાય. આરે તરફે ધમાલ થઇ પડી. માણસો, ઘોડા, હાથી, ઉંટ—અરે આસપાસનાં ઝાડ ઉપર બેઠેલાં અને હિડતાં પંખી પણ અસહ્ય પેટપીડાને રોડી શક્યાં નહિ.

આ તબેકે મેમાનથી વચમાં બોલાઇ ગયું. “ વાકઇ ? ”

“ તો ક્યા આપ મજાક સમજ ગયે ? એસાં હો તો... ”

“ અજ નહીંજી, બેઅદબી મુઆફ કરીયે જા, આપ ઔર મજાક ? ખુદા ખેર કરે. ખાત આગે ચલાઈએ. ”

મિયાં સાહેબે વાત આગળ ચલાવી.

જેતજેતામાં આખી શાહી છાવણી ખાલીખમ થઇ ગઇ. ઢોલના નાચકારેકે નિનાદથી બચવા જેને જેમ શબ્દો તેમ નાહા. અમારા પરદાદાના ઠાનમાં પુમડાં બરાવેલાં હતાં; પણ નાક ઓછું જ બંધ કરાય ? છેવટે નાક દબાવીને પોતે દોડતા ઘેર પહોંચ્યા, ઢોલ ઉંચે મૂકી દીધો, ને ફુજુરની તકેનાતમાં પાછા પેશ થઇ ગયા.

ફુજુરે પૂછ્યું, કે તથુ દિવસ પૂરા થઇ ગયા છતાં તમે કશું ક્યું નથી, તેનો ખુલાસો શો છે.

“ ફુજુર ફુસ્મન પરાસ્ત હો ગયે, ઔર ભાગ છૂટે. ”

“ મૂટ, સરીયામ મૂટ. ક્યા, પહ દિલ્લગીકા મોકા હૈ ? ”

અમારા પરદાદાએ અદબથી તેમને બારી બહાર બધે નજર નાખવા અર્જી ગુજારી. નવાજ સાહેબે જોયું, તો સાચે જ છાવણી

શ્રમણ

ખાલી હતી. ડેરા તંત્રુ ઉભા હતા, પણ માણસ કે જાનવર, કોઈ
કેખાતું નહોતું. જનાણ આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા.

અમારા પરદાતાએ કહ્યું કે જહાંપનાહને હજી વધારે ખાતરી
દેશી હોય તો આપ જાતે પધારીને જોઈ લે.

રસાલો તૈયાર કરીને નળાળ ચાલ્યા શાહી હાવણી તરફ.
સ્થાનિ મામલો દેખીને તેમની ખુશાલીનો પાર ન રહ્યો. નાકે આડો
ફમાલ રાખીને પોતે આખી હાવણી ઘૂમી વળ્યા અને પછી
દરબારમાં પાછા પધાર્યા.

“ વાહ મેરે નમકહસાલ સરદાર. આપને તો કમાલ કર દિયા. લેડિન મહ તો. બતાવ્યો, કોનસી હિકમત આપને લગાઈ ! ”

“ કરામત કુછ નહિ સિવા કિ હુસુરકી તિગેહખાની. ”

“ ହିର ଶା, ଟଣିଯେ. ”

“ કુચુર, સિંહ એક દોષથી જન્મીત વધે સજા હુવા. ”

ઢાણની મદદથી ? નવાજ સાહેબને લામ્બુ' કે હજુરીયો
મસ્કરી કરે છે. એમણે એ ઢાણ લેવા માંગ્યો.

અમારા પરદાદા ડોસ લઈ આવ્યા, ને નજરાબ આગળ મૂક્યો.

“ દયા ઇસકો બગતનેસે સાહી શૈજદા ચહ હાલ હુવા ? ”

“ ॐ ”

“ વાહિયાત, ગિરુદુલ વાહિયાત. અચ્છા મેંડા બન્યાયેગા,
હમ બી તો દેખે, ક્યા હોતા હૈ. ”

અમારા પરદાદાએ એમને બહુ સુમનગળ્યા; પણ એ તો રાગની હતી. એણે છેવટે ધમકી આપી કે તમે નહિ બળવો તો હું પોતે બળવીશ. અમારા પરદાદાએ છેવટે લાચાર થઈને અરજ

ગુનરી, કે એક મિનિટ ખામોશ થાઓ. પોતે જલદી કે આણી ને પોતાના કાનમાં ખૂબ ઠાંસ્યું.

અને પછી નવ્યાબે ઢોલ વગાડ્યો.

પહેલા ધમકારાની સાથે પોતે પેટ દબાવીને દૂધા. અને બીજા દરબારીઓ પણ...

અડધી મિનિટમાં ડાયરો ખાલી.

" અસી થી હમારે પરદાદેકી હરડે " બ્યાનકારે વાન પૂરી કરી.

" કમાલ, કમાલ, ખૂબ દહી. જઝમકી મુનાઇ. "

" કુછ માનને મેં દિલ્લત હો..."

" હાં હાં, યહ કેસા હો સક્તા ? મેં ક્યેં ન માનું આખિર ઉસમે કોનખી તિલસમાતી બાત હૈ જો ન માની જાય હો આપકે પરદાદે વાકફ ધત્તી થે. લેકિન હાં, એક બાત એમી હૈ જો મેં આજતક કિમીદા કહ સકા નહીં. "

" હહને મેં કયા હરજ દૈ ? કહ દિજ્યો. "

" હમારે પરદાદે કે વાસિદ મહામ કે પાસ...ઝરા હહરીયે મેં હો મિનટમેં વાપસ આતા હું. " એમ કહેતા મિયાં પેટ દબાવીને ઉભા થયા.

" કયા દુવા હ ? "

" કુછ નહીંહ, " મિયાંએ જતે જતે દુઃખી અવાજે કહ્યું.
" હમારે પરદાદા કે વાસિદ મહામ કે પાસ એસી હરડે થી, જસકે યાદ કરતે હી...અરે બાપરે ! મુઝે મુઆદ દિજ્યોગા. મેરેમે રહ

નહીં જાતા " કહેતા એ દોડ્યા. દોડતે દોડતે બોલતા ગયા, " ઇસ કમળપ્તીકા મારા મેં ચહ જાત આજ તક કિસીકો લી કહ સકા નહીં. "

x ' x x

વળુભાઈને મેં સમજાવ્યું પાડી, " હરડેનું એવું છે. એમાની કમળું સેવન આપણે કરીશું ? "

" બાઈ શ્રી; પહેલા પુરુષ દિવચન કે બહુવચનને બદલે કૃપા કરીને; પહેલા પુરુષ એકવચનનો જ, આ જાળતમાં ઉપયોગ કરો, તો મહે "

શહેર શહેરના ફેર

કુલકતા શહેરની સડકે તથા ગલીઓ અને બજારોમાં નાનાવિધ વસ્તુઓ વેચતા ફેરીયાઓની જાત જાતની 'બોલી', 'માઈ' ખાત્ર હંમેશાં જોએ છે. હિંદના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં આવેલાં મોટાં નગરોની સડકે ઉપર સંજળાતા વિવિધ પ્રકારના પોદારોની સરખામણી રસપ્રદ થઈ પડે તેવી છે. આમેય રાજમાર્ગો તથા ગલી કૂંચીઓમાં ધૂમતા તથા ઘેર બેઠે મૃદિણીઓને જોઈતી - તેમજ નદિ જોઈતી પણ વસ્તુઓ પહોંચતી દરનાર પરમજી ફેરિયા કામ ખૂબ આદર અને વર્ણનને પાત્ર છે. ધીકતા તાપમાં કે કઠકડતી ટાડમાં આંબોહવાની પર્વા નદિ કરનારા આ નિર્વાહયોગીઓનો પરાપકારી સમુદાય તમારા સુખસવડ ખાતર માથે બોળ ઉઠાવીને, અગર કાષ્ટ હીણુભાગી મજુર પાસે ઊચકાવીને, સર્વત્ર વિચરે છે, તે અનેક માઈકનાં અંતર પગતલે કાઢી નાંખે છે. આજકાલ મુપરાઈના બંગીઓ સંજલે પણ રામાવણે રચાય છે; પરંતુ આજ

સુધી ઠાઠ લેખકે, ઠાઠ વર્તમાનપત્રે કદાપિ પ્રયાસ ક્યો છે ખરો, ફેરીયા મહારાયનું મહાભારત આવેખવાનો ?

એ ઉચ્ચ આપણે પૂરી કરીશું.

ભરતખંડના જુદા જુદા વિભાગોનાં શહેરોની ફેરિયાખોલીમાં 'વિરાજી ફરક રહે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેમાંની કેટલીક તો એવી સર્વસામાન્ય, બધે એવી સર્વવ્યાપક થઈ પડી છે, કે જોને બીજાનિશ્ચિતના "કોમન ફેક્ટર" ની જેમ અલગ તારવી શકાય. એ પોષક તો હવે પ્રાયઃ પ્રત્યેક નગરમાં એક જ દબે ને રાતે રાગોટાતા સંભળાય છે.

દાખલા તરીકે, "ચના જોર ગરમ."

તમે રંગૂન જાઓ કે રતલામ, કલકત્તા કે કરાંચી, મથુરા કે મદ્રાસ—બધે જ ગળામાં બેરવેલી ઝાળા, તેમાં બાંધેલું પાત્ર, ને એક તરફના ભારને લીધે બીજી તરફ ધ્રુવ ગયેલી કાપાવાળા પુરખીઓ લલકારતો સંભળાયા વિના રહેજ નહિ:

"ચના જોર ગરમ, મેં લાપા મજેદાર બાણુ

ચના જોર ગરમ.

મેરા ચના બના છે આલા, ઉસમે

હાલા ગરમ મસાલા ઉસકો

ખાવે નંદકા હાલા, ચના જોર ગરમ."

અને જ્યારે જે કે તેથી વધારે ચના જોર બેગા થઈ જાય, ત્યારે સામસામી જે બેતળાજી જામે છે, તેમાં ફૂબકી મારવાની એકા કરીએ, તો આખું એક પુસ્તક થઈ જાય. એની આગળ

મુશાયરા પાણી ભરે. એવું જ મસાલેદાર ચૂરણના ફેરિયા વિશે પણ.
ધણે રથને જોવામાં આવે છે.

આ લોકોનાં આવાં જોડકણાંને “ લટકાં ” કહે છે.

કલકત્તા શહેર સવારે સામાન્ય રીતે બહુ મોડું ઉઠે છે. ને
ઉઠ્યા પછી, પેટપૂર્ણ ક્યાં વિના બહાર નીકળવાનો ત્યાં શિરસ્તો
નથી. દસ વાગતા મુધી કલકત્તાની બધી બજારો મુનકારમય હોય.
તે પછી ધીમે ધીમે લોકો આવવા માંડે. પણ કલકત્તા રાતનું રાજ.

પરંતુ સડકો ઉપર વહેલી પ્રખાતથી ફેરિયાપોકાર લાંબળાવા
માંડે છે. સર્વથી પ્રથમ મહત્વ નાસ્તા પાણીને બાગે જાય, એ
બોજનપ્રિય કલકત્તાના સંબંધમાં સમજી શકાય એવી હકીકત છે.

“ જોલ ખાવા...ર. ”

આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એકલું પાણી પીવાનો રિવાજ
ક્યાં ય નથી, પાણી સાથે કંઈ પણ, હેવટે બીજું કશું નહિ તો
કાંકરી ગોળ, પણ જોઈએ જ. એટલે પાણી પીવું એનો અર્થ
નાસ્તો કરવો, એવો જ વાસ્તવમાં થાય. બંગાળામાં પણ એવો
રિવાજ છે. સવારનું પહેરમાં “ જોલ ખાવા...ર ” એટલે જળ
ખાઓ, અર્થાત નાસ્તો કરો, એ સલાહ સૂચનાના સૂર બંગાળી
દમે “ અ ” ના “ ઓકાર ” કરતા, કાને અથડાય જ અથડાય.

સવારે ગૂજરાતી લતાઓમાં મારવાડી ફેરિયા જલેબીના તાટ
લપ્તને નીકળે છે—“ ગોરમ જલેબી ” કરતા. ગૂજરાતીઓને અને
વિશેષતઃ કાઠિયાવાડ તરફના ગૂજરાતીઓને આ સાથે જલેબી
માંડીયા વગર નથી ચાલતું.

સવારના નાસ્તાને મારવાડીઓ પોતાના લતામાં “ કહેવા—

ધલેવા "ના પોકારથી વેગે છે. કલેવા, એટલે મારવાડીનું " જોલ ખાવાર. "

જરૂરીયા સ્ટ્રીટના સુસલમાન લતાઓમાં જાયો, તો લાં
" હલવા, મુંબઈવાલા હલવા..."ના પોકાર સાંભળ્યા વિના માગ્યે
જ પાછા આવવા પામે.

બંગાળી ફરિયાપોકારમાં બીજી ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી બોલી
'મો...ટર બા...જી' એ છે. એનો અર્થ 'મટરબાજી' અર્થાત
લીલા વટાણાનું શાક. પરંતુ તે ઉપરથી રખે કંઈ માની લ્યે કે
એ લોકો સાચે જ મટરનું શાક વેચે છે. ખુમચામાં અનેક ખાલ
વાનીઓ હોય, તે તેમાં મટરની વસ્તુ એકેય ન હોય છતાં 'મોટર
બાજી'ની ખુમ શેરીનાં બાજીરોને સંભારી આપે છે, કે ખાવાના
વાળો આપ્યો.

જોને મુંબઈમાં બેળ દહે છે તે વસ્તુનો ફરિયો દલકતાને
'ટાન્ટોન માન'ના પોકારોથી મળે છે. ટનટન બાજી શા માટે,
એનો ખુમાસો આ દયમની શક્તિની પરે છે.

બંગડીવાળા ચુડા.. ચા, ચુડા..ચા...નું મુવપદ લલકારે છે.
બંગીયામાં, માનિકતલ્લાના બાગમાં સંજના સમયે 'મુકુડીયા'ની
બાગ સાંભળવામાં આવે, તો કંઈ ગુબરાવાની ચમકવાની જરૂર
નથી એ નથી ગાળ, કે નથી મનોચ. એ તો છે માત્ર ચંપીવાળાની
ખુદ્દાકેરાન. કમકતામાં મોટે ભાગે ચંપી કરનારા બધા ઉડિયા
(ઝારીસ્તાના વેતની) હોય છે. મુકુડીયા એટલે મુકુન્ડીયા, અર્થાત
ચંપી કરનારો ઉડિયો.

શેરબજારમાં મોટું હાંડલું પેટ ઉપર બાંધીને તેમાં 'બરેલા
વિચિત્ર વાસ તથા રૂપરંજ વાળા પાણીને ચમચાથી ડખોવતો એક

બંગાળી રાગોટ છે; ‘જોલ-હાજમા’ ! એટલે કે અજમાનું પાણી. દાદસવાદીયા બાંગલા ‘મોશાય’ પારકું પેટ માનીને દરેલાં બોજનને રેફેરે કરવાના વિકટ કાર્યમાં બહરને કુચક આપવા, કે પછી માત્ર સ્વાદની ખાતર (—આ ગંધાતા ડખામાં સ્વાદ શો આવતો હશે એ તો બંગાળી જ જાણે; ને કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે—) બંગાળીઓ એ ખૂબ પીએ છે. ને જોતજોતામાં માટલું ખાતી થઈ જાય છે.

હલકતાની ફેરિયાઆગમની સ્વયંપ્રસિદ્ધિના આટલા નમૂના આપણા કામ માટે પૂરતા છે.

ગૂજરાતીના કુતૂહલને મધ્યમથીયાં કરાવે એવા ફેરિયાપોષાર દક્ષિણ ભારતના તામીલ ઇ. ભાષાઓના છે. ફેરિયાઓની પદ્ધતિ બધે બહુ પ્રચલિત નથી હોતી. દક્ષિણ ભારતમાં મદ્રાસ બાદ કરતાં આખા દેશીટકમાં તેમ અન્ય પ્રદેશોમાં પણ શાકભાજી જેવી વસ્તુઓ સિવાય બીજી ચીજોની ફેરી જૂજ હોય છે. પરંતુ મદ્રાસમાં સાક્ષરિયે સહકાર સાંભળવા યુષ્કળ મળે છે.

પ્રાતઃકાળે, બસકે સગભગ અંધારામાં ‘કો...ળીમોદે’ની દૃષ્ટિબેરી ખૂબ માંબળવામાં આવે છે. કોળીમોદે એટલે મરઘીનાં ઇંડાં. વળી ‘છડીયાપુમ પિક્ક દોશે’ અર્થાત છડીયાપુ અને દોશે; પ્રાતઃ કાળના નાસ્તાની એ માનીઓ બહુ લોકપ્રિય છે. તે ઉપરાંત ‘ઈ...યોઈ...’, એટલે ‘હી’, આમાં ‘ઉઓ—મ...’ મસા.. લ વડઈ...’ ઉમેરો, એટલે મદ્રાસ ઇલા નાસ્તાની વસ્તુઓ ઘણીખરી આવી જાય. આમપુરી મસાવડે એટલે જાત જાતના અડદની દાળ ઇ. નાં વડાં નમકીન વસ્તુઓ. તળી ‘પપડમ’નો ગોખ પણ ત્યાં

મદ્રાસમાં જમવા માટે ધાતુનાં પાત્ર નથી”

કેળનાં પાંદડાંનો સાર્વાત્રિક ઉપયોગ થાય છે. એની ફેરી “ વાળે
યેલે ”ની તીણી ગર્જનાઓથી થાય છે. અને કપુરી મદ્રાસનાં પાન
હિંદબરમાં મચ્છર છે. એની અપેક્ષા ઘેર બેઠે હોય, તો “ ચેતલા-
ચેતલા ”ના સૂરીલા નાદની રાહ લેવી. આ પોદાર તામીલ
બાપાના છે.

ફેરીની વસ્તુઓ ધણું “ખર” નારીવગને અધ્યાપાસે ઘેર બેઠે
મળે તે પ્રકારની હોય છે. તેમાં બંગડીઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે,
એ સમગ્ર સકાય તેવી ધર્મના છે. તેના તેડુડુ (—તિલગ દેશવાસી,
જેને આંધ્રદેશી કહેવામાં આવે છે, અને જ્યાંનાં એક કુંવરી તે ગૂજ-
રાતનાં વિખ્યાત “મહારાણી મયણુલા” હતાં—) ફેરિયા ખોતાની
બાષામાં “ વાળાઇલ વાંગલે, અમ્મા, વાળાઇલ વાંગલે, રખ્ખરવળે,
પદ્મવળે, દિલ્લીવળે...” વાળાઇલ=બંગડીઓ, વળામાં, જલોયાં;
વાંગલે એટલે “ લેશોછ ” જેવું; અને પછી જૂદી જાતનાં “વળે”
ની ટીપ બોલવામાં આવે છે.

મદ્રાસ ઈલાકામાં સાથીયા પૂરવાનું મહત્વ મહારાષ્ટ્રથી ચે
અધિક છે. અને સાથીયા પૂરવાનો અધિકાર સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને
જ હોય છે. તેણુડુ બાષામાં ફેરિયા લોકો સૌભાગ્યવતી મહિલાઓને
રુચે તેવી રીતે રંગિણીને ધોળા માટીનો જૂકો વેચતાં “ મુચ્ચપણ્ડી
અમ્મા મુચ્ચપણ્ડી, મુત્તાઇદી દેસે મુચ્ચપણ્ડી ”ના આકર્ષક પોદાર
કરે છે. મુચ્ચપણ્ડી અર્થાત ધોળા માટીનો જૂકો; મુત્તાઇદી એટલે
સૌભાગ્યવતી; “ સૌભાગ્યવતીઓ માટે રંગિણીનો જૂકો લેજો બા ”
એવો એનો ભાવાર્થ થાય.

ગૂજરાતની જેમ મદ્રાસની સ્ત્રીઓને પણ લાલ ખાટાં ખોરનો
શોખ વધારે જણાય છે, અને “ ચેપણ્ડુ અમ્મા—ચેપણ્ડુ ”ના

લક્ષ્મીનાં નારીવર્ગ તરફથી ત્યાં મુંદર સ્વાગત થતાં લાગે છે ! મદ્રાસની ખાસ વસ્તુઓમાં “ નોન્ગ-નોન્ગ ” અર્થાત મુંબઈમાં જોને “ તાડફળ ” કહે છે તેનો પ્રચાર ધ્યાન ખેંચે છે.

મુંબઈના “ બારીક મી...ટ ”ની હારમાં મદ્રાસનું “ ઉપુ ઉપુ.....” ઉભું રહે છે. ગૂજરાતના ઘાસલેટના વોરા ફેરિયાના તીણા તથા દીર્ઘસૂત્રી “ ગ્યાસલેઈ.....ટ ”નું સ્થાન મદ્રાસમાં “ મપ્પેન્ને...” લે છે. મપ્પેન્ને=માટી, એને=તેલ; માટીનું અર્થાત ખનીજ તેલ. -

તે ઉપરાંત હળમ, ચંપી, તેલમાલીશ ઈ. મદ્રાસ ઈલાકાનાં વિશિષ્ટ અંગો કહેવાય, પરંતુ તેના બહેર પોકાર થતા હોવાનું મારા જણામાં નથી. મદ્રાસના આ નમૂના કોઈ પણ સામાન્ય કુતૂહલવાળા ગૂજરાતી માટે બસ ગણાય; વધારે આપતાં અપચો થવાની દહેશત રહે, એવી મદ્રાસી વાણી છે !

રાજપુતાના-મારવાડમાં એવું કોઈ વિશાળ નગર નથી કે જેની તુલના મુંબઈ, કલકત્તા કે મદ્રાસ સાથે કરી શકાય; અને ત્યાં ફેરી બહુ ઓછી થાય છે. કાપડવાળાના “ પોમચા ઓડણા લેલ્લ્યોજી... (“ ચ ”નો ઉચ્ચાર મરાઠીના “ ચ ” જેવો થાય છે) કે શાકનો ફેરિયો ” ગાઝર મુલી લેલ્લ્યો એ...” એવા મારવાડી પોકાર ઉપરાંત ચના જોર, ચૂરણ ઈ. ના અન્ય સર્વ સ્થળે હોય છે તેનાં સાર્વજનિક પ્રકારનાં નિમંત્રણ કાને પડે છે.

પરંતુ સખર; આ બધી મહેનત શા માટે ? હાથીના પગલામાં પ્રાણી માત્રનાં પગલાં સમાય, એ ન્યાયે, જગતના માનવ-સંગ્રહસ્થાન શા રંગુન એકલાને લઈએ, તો તેમાં આવશ્યક પ્રમાણમાં સારા ભારતવર્ષનો સમાવેશ થઈ જાય છે. મુંબઈનાં “બારીક

મોટું ”, “ કલ્હો કરો કરો કલ્હો ” તથા “ કોકમ કો-કમ ” એ ત્યાંની વિશિષ્ટતાઓ ખરી, પરંતુ તે બાદ કરતાં રંગૂનનો ફેરી જાડાર પૂરતો વ્યાપક ગણાય.

એક જ ફેરિયો “ એક્કાના એક્કાના, ઉરકાશ ઉરકાશ, તપ્પુ તપ્પુ, તપ્પુ તપ્પુ, ” બોલતો રંગૂનમાં જ સંભળાય ! એક આના (હિંદુસ્થાની અને ગૂજરાતી) ઉરકાશ (એક પૈસો, મદ્રાસી) તપ્પુ તપ્પુ (આનો-એ આના : બર્મીઝ), બધું બોલવાનું રહે, કેમ કે અત્રે જાતના બનેલા જનસમાજને એમણે આકર્ષવા રહ્યો.

રંગૂનની ફેરિયાબોલીઓને વિવિધ પ્રાદેશિક વિભાગોમાં વહેંચવી હોય તો તેમ થઈ શકે ખરું; પરંતુ તેમ કરવાથી એની મજા ચાલી જાય. ઉપર આપણે મદ્રાસ, કલકત્તા, ઈ. ના નમૂના લીધા, તેમાં મુખ્યત્વે ખાલ વસ્તુઓ. કાપડ ઈ. ની બોલીઓ પસંદ કરવાનો પ્રયાસ થયો છે, કે જેથી સરખામણીને કંઈક અવકાશ રહે. રંગૂન વિશે પણ તેમજ કરીએ.

કાપડના ફેરીઆમાં ગૂજરાતી હિંદુ અને મુસલમાન અમરથાને છે. કાઠિયાવાડી વાણીયા “ ફેન્સી કાપો...ડ ” અને મુસલમાન ફેરિયાના “ કપડાવાલા એમસાળ, છે આના રાજ એમસાળ ”ના દ્વિઅર્થી પોકાર રંગૂન રોજ સાંભળે છે.

કલકત્તાની સ્ટીમરમાં આવતાં ટીંડારાં અને પરવળના ખુમચાવાળાના “ મિસ્તોરા મિસ્તોરા...”થી ગલીઓ માજી ઉઠે છે. “ પટોલ ” અર્થાત પરવળના અટલ સોખીન બંગાળી હોય છે.

સવારના પહોરમાં ટીંચણ સુધીની જ સફેદ લુંગી પહેરેલા કાળા મદ્રાસીનું “ ધડીયાપ્પુ ” (ચોખ્ખાની એક મદ્રાસી વાની જે ખાંડ સાથે નાસ્તામાં સેવાય છે)નું નિમંત્રણ એવું શુદ્ધ હોય છે, કે

૧૯૨૬ માં સમગ્ર રંગૂનનાં નગરજનો તરફથી અપાયેલા માનપત્રનો
આધીન ઉત્તર - ૧૭

१६२८ भां ग्रेसीड-८ (विश्वलभाष) पदेव रंगून पथार्थ तं पभते
५५ १० ८

સંભળાયા વિના રહેજ નહિ. હિંદુસ્થાની મેલા ભાડભૂંળ ખાંધે મેલો કાચળો ઉપાડીને “ ચનામુડી ”ના પોકારોથી ચણા, મમરા, ધાણી, ધ. વેચતા ફરે છે, “ ઇંબે બટાની ” પોકારતા હિંદુસ્તાની છોકરા મગફળીના દાણા (બર્મીઝમાં “ ઇંબે, ”) શેકેલા વટાણા, શેકેલા વાલ, નમકીન શેકેલા ચણા, શેકેલા ચણાની દાળ, કાળાનાં શેકેલાં ખીયાં ઇ. ની ફેરી રથળે રથળે કરતા ફરે છે. એક ચીનો મગફળી-વટાણીની ફેરી કરતાં સંગીતમય દીર્ઘસૂત્રી રાગે “ ઇંબે સાલા ઇંબેયા,... ” અને તે પછી કથુંક લંબાણથી બોલતો ટીનનો ડબો પડખે લટકાવીને ફરે છે. અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના રહેવાસી “ ચિહરી... ” તથા “ પ્રીયાન્ને ” ના તીણા લાંબા લલકાર કરતા ચેવડો અને બજ્યાં, ભેજ, સુંબઝમાં ગોળ ગપ્પાવાળા તથા ભેજવાળા જેવા ખુમચા લઈને ફરે છે, તેવી વસ્તુઓને ખપાવવાના મળાતોડ પ્રયત્નો કરે છે. એક મનમગ્નીયા વેચનારો સુસલમાન બઠિયારો લહેકાથી “ આ ગયા આ ગયા, બંબઈવાલા આ ગયા મીઠાઈવાલા આ ગયા... ” નાં લટકાં રાગોદ્ગતો બાળકોનું બહુ ક્ષમાન આકર્ષે છે.

રંગૂતની વિશિષ્ટતા કહેવાય તેવા અન્ય પોકારોમાં “ સાબિયા સાબિયા... ” (—વાસણને માંબવાતું કામ સરળ કરી આપે તેવી ખારી માટી, બર્મીઝમાં સાણને “ સાખ્યા ” કહે છે, અને ઘોવાની માટીને તે કારણે સાખીયા મટી કહેવામાં આવે છે, તેને ટૂંકામાં મદ્રાસી તેલુગુ ફેરીયા “ સાબિયા ” કહીને પોકારે છે—) નોંધને યોગ્ય છે. વળા “ પાં — પાં ” (કુલ, બર્મીઝ શબ્દ,) “ પાં — ઓ પાં — ઓ (પાં = કુલ, ઓ = પાત્ર, અર્થાત કુલકુંડાં) “ સા — ઓ ” (સા = પાણી, ઓ = પાત્ર, એટલે કે માટલાં) એ બર્મીઝ નામેના પોકારથી ફેરી તો મદ્રાસીઓ જ કરે છે.

કુલ્હી મલાઈ રંગૂનમાં પણ ખૂબ વેચાય છે. એ વસ્તુના જે ફેરીયાના હાથમાં ધાનુંસ હોય, તેને હિંદુ સમજવો, અને તે વિનાનો હોય તે મુસલમાન. એમની ફેરી રાત દિવસ નિરંતર હોય છે; ને એ કામ હિંદુસ્તાનીજ કરે છે. રંગૂનના નિવાસના મારા આરંભકાળમાં એક રાતે હું વાંચતો બેઠો બેઠો હતો, ત્યાં બારણા આગળ એકાએક રાતની સાંતિનો સહસા ભગ કરતો “ સાહેબજી ” નો-અવાજ સાંભળ્યો. ઢાઈ મિત્ર આવ્યો હશે એમ સમજીને સામું “ સાહેબજી ” બોલવા હું તરત ઉઠ્યો. બારી ઉઘાડીને જોઈ છું, તો આઈસક્રીમ કુલ્હીનો, ફેરીયો જતો હતો, એ ફેરીયા બોલ્યો-“ સાહેબજી ”. એની આઈસક્રીમ બોલવાની દબ એવી છે, કે માત્ર સાહેબજી જેવું સંભળાય છે. પંદર વર્ષ મુધી મેં એના “ સાહેબજી ” સાંભળ્યા છે, અને વિવેકથી હજી પણ એ ગૂંજ-રાતીઓને બ્રહ્માવામાં નાખતો, નિશ્ચિન “ સાહેબજી ” ચારે તરફ વેરતો ખુશ હાલ કરે છે.

રંગૂનમાં મુખ્ય વસ્તી બર્માઈઝ, મદ્રાસી અને ‘બંગાળી’ છે. એ ત્રણ જતો માછલીની પૂરી શોખીન હોઈ એ “ સમુદ્રસમ ” ને એ નગરમાં મહત્વ હોય એ સ્વાભાવિક છે તેના છલંદ કંદવાળા ફેરીયાના “ મચ્છી મચ્છી, તવાઈ મચ્છી.. ” માછલી-ઓની અન્ય લોકપ્રિય જતોનાં નામ સહિત લલકારતા ‘મોડી છાબડીઓની દાવડો ઝુકાવતા શહેરમાં ફેરી વળે છે. આ ઠાપો બે જતો કરે છે, એક હિંદુસ્તાની મુસલમાન, અને, બીજી મદ્રાસી હિંદુઓની એક ખાસ જાત.

ઉપર કરેલા વર્ણન ઉપરથી સહેજે સુમંગલે ‘કે ફેરીનાં પ્રત્યેક પ્રકારના વેપારનો અર્થસાથ આખો ભારતીયો જ

કરે છે. બર્મીઝ કંઈ પણ કરતા હોય, તો ફળની જૂજ ફેરી, અને તે પણ સ્ત્રીવર્ગ કરે છે. તેમના તીણા, મીઠા હલકદાર કંઠના “ નીમોદી નીમોદી...” (સીતાફળ), ઈંદુ લલકાર કણુપ્રિય હોય છે. કોઈ કોઈ બર્મીઝ ફેરિયો કાવડ ઉપાડીને “કેમુદી” (મીઠાખાઈ) તથા “ ટ-ચો ” (માથું ધોવાની બર્મીઝ લાકડી) વેચતો કોઈ કોઈ વાર દષ્ટિગોચર થાય ખરો. પરંતુ વિશેષતઃ એમનો વ્યવસાય બર્મીઝ લત્તાઓમાં હોય છે. ચીના કાપડવાળા મોડી ગાંસડી ખાંધે ભેરવીને “ શીફક ”ની ચીસ નાખતા ફેરે છે. ને ફેટલાક ચીના ફાન સાફ કરવાનો અસખાળ હાથમાં ઝાલીને “ ફાન સફા ” એવી રીતે બોલતા સંભળાય છે, કે માત્ર “ આન ” એટલું જ સમજી શકાય.

બર્મીઝ ફેરીની બોલીઓમાં ગૂંજરાતને બહુ રસ ન પડે, એ સમજી શકાય તેવું છે. તેથી તેમાં ઊંડા નહિ ઉતરીએ.

પરંતુ આમેય, આ વિષયને આટલેથી જ વાળી લઈશું. રંગનાં ચટકાં શોભે; ફૂંડાંમાં મેળ નહિ.

પ્રસંગવશાત્, મદ્રાસ બર્મીઝ એટલું વ્યાપક છે, અને મદ્રાસ તથા મદ્રામીઓ સાથેની મારી એવી અસામાન્ય લેણાદેણી છે, કે વચમાં પડીને એ નગરની મેં હોંશે કરીને આરંભેલી તથા તદ્દન જૂની આવનાયી આટોપાયેલી યાત્રાની, પણ વાત કરી લઈએ.

૧૫

રાજજીનું રાજ “ મંદરાજ ”

૬. સ. ૧૯૩૪ના ઑક્ટોબર મહિનાની બીજી તારીખે મદ્રાસ રજેરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની મહાસમિતિનું અધિવેશન હતું; અને તેમાં મારે હાજર રહેવાનું હતું. દર શુક્રવારે રંગૂનથી મદ્રાસ સ્ટીમર નાંખે છે, તેમાં મારે જવાનું હતું.

ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લેન્ડનાં અનંત મુદ્દોનાં પડલા ભારતમાં સત્તા સ્થાપવાના ગજબાહ રૂપે ‘ન્યા’ પહેલા પડ્યા હતા; દુષ્ણે, લાખોદોને ધ. ફ્રેન્ચ ‘મુસલ્મીઓ તથા સેનાપતિઓ બ્રિટીશ આતુર્ષની ‘ભોંત સાથે માયાં પટકી પટકીને ન્યાં પરવાયો હતા; ન્યાં અંગ્રેજોએ પોતાના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે હિંદી સિપાહીઓનો ઉપયોગ કરવાનો પહેલો, સફળ તથા આખા ભરતખંડ ઉપરાંત બર્મા, ચીન, ઇન્ડો-ચ. ને પણ આગળ જતાં મારે પડી ગયેલો પ્રયોગ અજમાવ્યો હતો - એવા મદ્રદેશના મદ્રાસનગર તરફ જવા એક પ્રાતઃકાળે સ્ટીમર “ ઇન્ડિયોપીપા ” માં હું સવાર થયો.

રાજાજી - " સી. આર. " ના રાજ મદ્રાસને શિક્ષિત મદ્રાસીઓ પોતે " મેડ - રાસ " કહે છે. હશે; ઈંગ્લિશ અને સંસ્કૃત શબ્દોનો આવો સમન્વય સાધવો એમને ગમતો હશે; એમની શબ્દોની પસંદગીની ટીકા કરનાર આપણે કોણ ? અને એ શબ્દ-યોગ મદ્રાસનો ગુણુવાચક હોય, તે સામે આપણાથી કેમ વંધા લાઇ શકાય ? મદ્રાસને શિક્ષિત મદ્રાસીઓ કરતાં વધારે સારી રીતે અન્ય કોણ જાણે ? અને એમ તો ઉત્તર ભારતીયો એને "મંદરાજ" કહે છે; હશે, આપણે શું ?

રંગૂનથી રવાના થતે મારી સાથે એક તામીલ બ્રાહ્મણ યુવક હતા. એમણે મને પહેલેથી કહી દીધું હતું કે તમારે સ્ટીમરમાં ખાવાપીવા વિશે જરાયે ફિકર કરવી નહિ; હું સાથે છું, ને તમને કોઈ પ્રકારની એ વિષયે તકલીફ નહિ પડવા દઉં. મદ્રાસની સ્ટીમરો ઉપર " ડેક પેસેન્જરો " માટે બંડારી માંસાહારી મદ્રાસી હોય છે-નિદાન તે સમયે હતા. તેઓ લાં એવો અસહ્ય ગંદવાડો કરે છે, કે નખજાપોચા પેટવાળા બીનઅનુભવી જોનારને, દરિયો સામાન્ય રીતે ન લાગતો હોય તો પણ એ દેખાવ જોઈને તેમની દશા દરીયો લાગ્યા જેવી થયા વિના રહે નહિ. આ કારણથી એ કટર સાકાહારી મિત્રે મને આ પ્રમાણે ધાડસ આપી હતી.

એ દક્ષિણ ભારતીય મિત્રને વિશ્વાસે હું હાથ દિલોજતો. સ્ટીમર ઇપર્સ. " લાટસાહેબની જેમ " પહોંચી ગયો. પેલા એવા (મદ્રાસ ઇલાકામાં સન્માનમયક સંબોધન જોનો અર્થ સાહેબ અમર કાં જોવો થાય છે અને જે " આર્ચ " નું અપભ્રંશ હોવાનું મનાય છે) પાસે જોજન સામગ્રીમાં શું હોઈ શકે ? ખાત, ડાય, આંબલીનું પાણી અને ચરચાં-મદ્રાસી ખોરાકનો એ

સરવાળો અમારા ઐયા પામે ટિહિન દેરીયર હતું, તેના ત્રણમાંથી
 બે ખાનાં “ દધ્યોદનમ્ ” થી બર્ધા હતાં. અને ત્રીજામાં હતી
 “ મોર ” ('હાસ)

આગલી રાતે બનાવી રાખેલી વસ્તુ, એક ટંકે તો મળે ઉતારી
 ગયો, પરંતુ સાંજે એ ગોમાં જાય એવી ન રહી. ઐયાએ પણ
 ત્રીજે ટંકે તો એની અખાલતા કણુપ કરી, ને શેષ દધ્યોદનમ્ને
 પધરાવ્યો. સમ્રાટસાગરને જોળે. દરિયાનાં જે પ્રાણીઓએ તેનો સ્વાદ
 ચાખવાની હામ બીડી હશે, તેમની કેવી દશા થઈ હશે, તેની વિગતમા
 ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી.

અને પછી ? મદ્રાસ પહોંચતાં દિવસ પૂરા ચાર થાય છે.
 પહેલો દિવસ તો નીકળા ગયો, પણ શેષ ગહેવા ત્રણ દિવસોનું
 શું કરવું ? મેં મિત્રવર્ધ સન્મુખ આ સમસ્યા રજુ કરી.

એમણે ઝટ પદ્માસન વાળાને ઉત્તર આપ્યો, “ જુઓ મિત્ર,
 હું તો બ્રાહ્મણ છું. એકાદશીઓ કરવાનો મને મહાવરો છે
 આપણા રામ તો સહેજે ત્રણ દિવસના અપવાસનું પુણ્ય પ્રાપ્ત
 કરવા તૈયાર છે.

“ અને આ પાપી જીવનું.. ”

“ બમા માણસ, તમેય બ્રાહ્મણ છો; આ અવશ્ય લાજ શીદ
 ગૂમાવો છો ? જુએ મરવાનું પુણ્ય બસ લૂટાળ લૂટા. આ અસાર
 સંસારમાં માત્ર એ એકજ તરણોપાય છે. ”

બાકીના ત્રણ દિવસોમાં સંસારની અસારતાની મને નેટલી
 પ્રતીતિ થઈ, તેટલી અમાછિ કદીયે થઈ પામી નહોતી.

ચાર દિવસને અતિ, અપવાસથી પ્રાપ્ત

મોળ નીચે જોના પગ લથડિયાં લેતા હવા, એવું અમારું બ્રાહ્મણ યુગલ મદ્રાસને સીદા કીનારે ઉતર્યું.

કીનારે ઉતરીને હું સીધો ગયો " માવકાર પેટ "માં. મદ્રાસમાં ગૂજરાતી વેપારીઓનું એ સ્થળ કેન્દ્ર છે, તેથી તેને શાશ્વકાર પેટ કહેવામાં આવે છે. રંગૂનના એક મિત્રે આપેલી ઓળખાણનો લાભ લઈને એક ગૂજરાતી વેપારીને ઘેર મેં મુકામ નાખ્યો. ત્યાં પડોંચ્યો, ને તરત સાંભળ્યું કે તે વર્ધના રાષ્ટ્રપતિ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ તે જ સાંજે આવવાના હતા. કપડાં બદલવાનો પણ સમય ન હતો, એટલે પહેરેલે કપડે જ હું સેન્ટ્રલ સ્ટેશન તરફ રવાના થયો. ત્યાંથી પ્રજ્ઞામુકીમાં અન્ય નેતાઓમાં શ્રી. ડી. પ્રકાશમ સાથે પણ મારા ખબા અથડામણમાં આવ્યા. એ બડવીરે તરત હિચ્ચ સ્વરે મને મુજાવી દીધી, " I am still good enough for a lot more of this elbowing stuff, and I can hold my own as well as anyone else. Come on ! "

મેં એવી રીતે કમ-ઑન થવાની ના પાડી; એ ધરડા પરંતુ આવળની ગાંઠ જેવા સંગીન, અને વળી છંછેડાયેલા જૂના જોગી સાથે ખંભા અથડાવીને, પછી મારે ક્યાં રહેવું ?

સ્વાગતની પ્રમાણ ઉકલી ગઈ, એટલે હું છૂટકારાનો દમ મેંચીને બહાર નીકળ્યો. પૈસાની જરૂર પડતાં મેં ખીસામાં હાથ નાખ્યો, તો તેમાં પાકીટ ન મળે, અને ખીસામાં પાડવામાં આવેલા કાપમાંથી હાથ વિનારોકટોફે સીધો બહાર નીકળી ગયો. માથે ચરમોને પણ પાંખ આવેલી હતી. પાકીટમાં મારી કુદ પુંજ, અહાસમિતિના સભ્ય તરીકેનું પ્રમાણપત્ર ધ. બહુ હતું.

મદ્રાસને કાઠે ઉતર્યાને અડધો કલાક માંડ થયો હશે ત્યાં આ પરચો મને મળ્યો.

હવે ક્યાં જવું ?

‘રાષ્ટ્રપતિનું’ સ્વાગત સરઘસ ફેરિસ હાઉસ તરફ જવું હતું ને વિચાર કર્યો, કે જો ત્યાં પહોંચી જવાય, તો તે સ્થળે થણા ય પરિચિત મહાસભાજનોને મળવાનો સંભવ છે. આ વિચારને અમલમાં મૂકીને હું સરઘસમાં જોડાયો. ત્રણ દિવસના અપવાસ, રોશનની બીડની એક કલાકથી વધારે સમય મુઠ્ઠીની અથડામણ, અને પછી.....

ફેરિસ હાઉસ માછલાપુરમાં છે. અને માછલાપુર તેના પ્રમાણે (પાંચ નહિ તો ચાર) પૂરા માછલ દૂર નીકળ્યું.

વ્યાયામવિશારદો કહે છે કે ચાલવું, એ ઉત્તમોત્તમ વ્યાયામ છે. આ ઉત્તમોત્તમ વ્યાયામનો લાંબ ઉઠાવતો ઉઠાવતો હું ફેરિસ હાઉસ પહોંચ્યો, તો ત્યાં મને કહેવામાં આવ્યું કે મહાસભિતિના સભ્યોને અન્ય સ્થળે ઉતારો આપવામાં આવેલો છે.

‘છેવટે એક વિદ્યાર્થી’ મુવાનના સહકારથી હું પાછો મારા મુકામે પહોંચ્યો. મને વિચાર સ્ફુર્યો, કે મારી વીતકકથાની વાત ઘેર જાહેર કરીશ, તો જે સંજ્ઞાનતો હું મેમાન હતો તેમને અવશ્ય દુઃખ થશે, અને એમના જીવને સંતાપ લાગશે. પરંતુ ખીસાં સાવ ખાલી થઈ ગયાં હતાં, એટલે કશા વિના છૂટકો નહોતો. છેવટે નિર્ણય કર્યો, કે કહેવું ‘જરૂર’, પરંતુ ચાલુ ‘અર્થ’ માટે અને .તેટલી ઓછામાં ઓછી રકમ જ, એમની; પાસેથી લેવી અને તે ત્રણ ટૂંક સમયની ઉઠીના તરીકે જ સ્વીકારવી. ખીજો - દિવસ - રંગૂન તાર

કરાન જરૂર સાધન મંગાવી લેવું, અને તેમનું લેણું પ્રથમ ચૂકવી દેવું.

આ પ્રમાણે યજમાનની સહાનુભૂતિના ધોધ, તથા દ્વેષ ખાળવા માટેના વિવેકના શબ્દો રૂપી પુસ્તા માટેની બધી માનસિક તૈયારી કરીને મેં તેઓથીને માફ દારતાન હસતે હસતે સંભળાવ્યું.

તેઓથી જે ઉવાચ, તેનો ટૂંક સાર નીચે પ્રમાણે છે:

“અરે શું મારા સાહેબ, તમે ય માણસ છો કે પાપજનમે. એટલું ય જ્ઞાન રાખતાં ન આવડે, તો ગામ છોડીને બહાર શું કરવા નીકળવું પડે ? હું તે તમારી અછલની શી વાત કરું ! શહેરમાં રજાળવા નીકળીએ ત્યારે એટલો ય ખ્યાલ ન રાખીએ, તો આવી જ દશ થાય ને. ભ્યો, હાલી નીકળ્યા ! મદ્રાસમાં તમારા કાષ્ટ બેન્કર ફેન્કર હાટ્યા છે, તે આપ પાકીટો વેરતા ફરો છો.....”

અડધા કલાક પછી આપણો સારો સામાન ઉપડાવીને આપણા રામ ચૂપચાપ અને રાતોરાત કેએસ વાળે ઉતારે પહોંચી ગયા.

કામકાજને લીધે આવશ્યક હોય, તેટલા દિવસ જ મદ્રાસમાં પીતાપ્રીતે બીજો જ શુક્રવારે એ નવાનુભવશૂભિ છોડીને રંગૂન તરફ રવાના થતું જહાજ પકડવાનો મેં વિનાવિલંબે નિશ્ચય કરી લીધો.

સ્ત્રીમત્ર ઉપડવાને દિવસે સવારે આકાશ ધેરાયું, ને ધોધમાર વરસાદ સાથે ગાળવીજ અને પવનના ઝપાટાનું જોર જામ્યું. ત્રણ દિવસથી મેહ ગ્રીણા ઝરમર વરસતા જ હતા. પરંતુ અસલ રૂપમાં ખીલવા માટે તે મારી રવાનગીના પ્રસંગની રાફ જોષ રહી હતો.

મદ્રાસના મારા બીજા એક મૂળરાત્રી-મિત્રે ઉપર્યુક્ત અનુભવના બીજા દિવસથી મારી ખૂબ ખાતર બરદાસ્ત કરી હતી. રંગૂનથી મદ્રાસ આવતે ખાવા પીવાના સંબંધમાં મને યથેવા અનુભવની તેમને માહિતી હતી, એટલે એક મોટા શા કઠીયામાં એમણે ચાર દિવસ મારી રીતે ચાવે તેટલું બાધુ બાધી આપ્યું હતું. એમની મોટર મુસળધાર વરમાદની આંધીમાં મને મમુઃ દિનારે પહોંચાડી ગઈ.

ગાજવીજનું તોફાન, ધોધમાર વૃષ્ટિ, અને રંગૂન તરફ જતાં અર્ધ-જન, પરસેવે નીતરતાં, શરીરે ચોગેલા તેનની “ ખુસ્ચો ” થી મોકેતાં, ગાંસડાં પોટલાં અને ડાયળાથી મુસળજ થઈને ટોળે મળેલા ઠંગાન મદ્રાસી માનનીઓની છાતીમાંસ બીડના ખુસ્તુમાં મમુદાયને પાર કરીને હું ધક્કા ઉપર પહોંચ્યો. રડીમર કીનારાને લગભગ અડીને ઉભી હતી. થોડે દૂર દરીયાનાં મેળને ખાળવા માટે બાધેલી યાજ રૂપી આડની ઉપર બધંકર ઘૂમવાટ સાથે, બીજાથેલા સિંહોની જેમ કીધુરૂપી યાજ ઉજાળતાં પ્રચંડ મેળા હ-હ-હ કરતાં ધસતાં, રડીમર જાણે કુદ માત્ર હોય તેમ તેની હેઠડિ ક કરતા હતા પહોંડ-જેવા એ તરંગરાત્રેની પરંપરા હુંકુંકું કરતી ધસી આવતી, અને ધક્કાની સાથે અથડાતી, ત્યારે તેની વાજ ડ ઉંચે ઉડીને પવન ઉપર સવાર થઈને છેક અમે ઉભા હતા ત્યાં મુધી પહોંચીને અમને ઊંડી નાખતી હતી.

એવા તોફાનમાં લંગર ઉપાડવું નહિ, એવા રડીમરક પનીનાં અધિકારીઓએ નિર્ણય કર્યો હતો. એ નિર્ણયના શુભ સમાચાર સાંભળીને તત્ક ઉપર, મુસાફરી કરનારા ઉતાવળેના પગ ટીવા ચઈ ગયા હતા.

। અતે ત્રણેક કલાકની તપશ્ચર્યા પછી લંગર ઉઠાવવાનું ‘નક્કો’ કરવામાં આવ્યું. ડિનારા ઉપર સીડી એવી રીતે ઉભી કરવામાં આવી હતી કે એનો ઉપરનો છેડો સ્ટીમરના કંકડાને લાગે. મોજીનું ધુધવતું આવે ને વહાણને ઉંચું ઉછાળે. સાથે સીડી ડીનારેથી ઉચકાઈ જતી. અને વળી સ્ટીમર નીચે આવતાં તેનો છેડો જમીનને અડે એટલે બે ચાર ઉતાડ્યો ઝડપથી ચડી જાય; આ ક્રમ અનુસાર યથાસમય, કોઈ ખાસ ગંભીર અકસ્માત થયા વગરજ, ઉતાડ્યો ચઢી ગયા. અને સૌનું ચયું તે માટે પણ ચયું.

તુતક ઉપર હું ઉભો. સરસામાન તથા ભાતનો કંડીયો, એ બધું મારી પાસે મૂક્યું હતું. સ્ટીમરે લંગર ઉપાડ્યું. સાંકડા ખારામાં ટગખોટાની મદદથી તેને ફેરવીને ખુદા દરિયામાં પહોંચતી કરી, ત્યાં મારી જમણી તરફથી ‘હું’ મર, જેવડું ‘મોજીનું’ હમહમ કરતું આવ્યું, ને તુતક ઉપર ફરી વળ્યું. એની ચાપટથી અર-; બડીયાં ખાતો હું કોઈ વસ્તુનો સહારો લેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. ત્યાં બીજે પામેથી તેનાથીય, વધારે વસમી એવી જળથપાટ ધમધમાવીને લાગી.

જેમ તેમ કરીને સમતોલપણ પુનઃ પ્રાપ્ત કરીને મેં આસપાસ દ્રષ્ટિ કરી. મારો બધો સામાન જળમાં તરખોળ હતો. અને બાધાના કંડીયાની સ્થિતિનું વર્ણનજ ન કર્યામાં માત્ર છે.....

પરંતુ અને તેમ છતાં, હું જીવતો જાગતો અને એકંદરે સહીસલામત રંગુનમાં જવા પામ્યો હતો એની મારાથી ના નહિ કહેવાય; જૂઠું નહિ બોલાય !

એમ તો મારા મદ્રાસના અનુભવ એ નામના શહેર પૂરતાજ અને ઉપર કહેલા પ્રસંગ પરત્વે જ સીમિત હતા, એવું નથી સમજવાનું. એનાં મૂળ બહુ ઉંડાં જાય છે.

છેક ૧૯૧૬ની સાલની વાત છે. મુંબઈમાં એક વખત એક વર્ષ દરમ્યાન મારે ઘર બદલવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો. સાંજનો સમય હતો. એક પાટીવાળાને બોલાવીને મેં તેને માથે ઘૂંગ-બિસ્તર ચઢાવ્યાં. પાટીવાળાએ રસ્તે પડતાં પગ સાથે જીમને પણ છુટી કરી.

“ આઈ યમ 'ચે મેટ્રીક્યુલેટ્ડ ઓફ ધી મેડરસ મુનીવરસીટીઝ સર..... ”

મદ્રાસના આ મેટ્રિક્યુલેટ્ડ કલેજનું એમ હતું કે એના અતિશિક્ષિત પ્રાંતમાં શિક્ષિતને ગેટ પૂરતું કમાવાના પણ સાંસા છે, અને તેથી પોતે રોજગાર શોધતો મુંબઈ આવ્યો હતો, અને ત્યાં છેવટે મજૂરીનું કામ કરવું પડતું હતું.

મને એ મેટ્રિક મજૂર પ્રત્યે સમભાવ જાગ્યો, અને એને મજૂરીના વાળખી દામ ઉપરાંત કંઈક વિશેષ સહાય આપવાનો મેં દયાભાવથી મનમુખ્યો કર્યો.

જ્યાં જવાનું હતું તે ઘેર પહોંચીને ઓરડીની બંધાર મેં સામાન ઉતરાવ્યો, અને અધારું હોવાથી કાંઈ પડોશી પાસે દિવાસળી માગવા ગયો. પંદર રૂપિયા ખરચીને સોાખથી ખરીદેલી મારી ફેઝ ટોપી પેટી ઉપર મૂકીને હું ગયો. દિવાસળી લઈને પાછો આવીને જોઉં છું, તો મેટ્રિક મજૂર નદારદ. અને તેની સાથે મારી તુકડી ટોપી પણ નદારદ ! દયાએ તુકડી ટોપી રૂપી ડાકણને ખાઈને કહેવતને સાર્થક કરાવી હતી.

એ પ્રાન્ત અને તેના વતનીઓ પરત્વેની મારી લેણાદેણીના આ પાસાનું વધારે વર્ણન કરવા જતાં પૂર્વગ્રહના અપવાદને પાત્ર, લેખાઈ જવાના બમથી આટલેથી જ એ દાસ્તાન સમેટવું મને યોગ્ય લાગે છે.

આડી વાટે ને વાટે

પરંતુ ભરતખંડના પૂર્વ કિનારાની મુસાફરીનો ખ્યાલ મદ્રાસના મારા ઉપર વણુવેલા એક અને કદાચ અપવાદરૂપ અનુભવ ઉપરથી જ બાંધવો, એ મેળવ ન જ હોય. મદ્રાસ એટલે આખો પૂર્વ કાઠો નહિ જ. દાખલા તરીકે, વિઝાગાપટ્ટમ લઈએ.

વિઝાગાપટ્ટમનું બાહ્ય એટલું બધું સુંદર છે, એના ઉપર નિસર્ગ દેવીની એટલી બધી કૃપા છે, કે એને કાવ્યનો દૂકડો કહી શકાય. અને તેની કાવ્યમય સુંદરતાના અપરાધને લીધે જ કદાચ વિઝાગાપટ્ટમ વેપાર વણુજના કામ માટે નકામું નીવડતું હશે !

કેણુ બહો કેમ, પણ બદ્ધચરત, બૂડાં બૂખ જેવાં બંદરો જ વેપાર વ્યવસાયને અત્યુજ નીવડે છે. મુંબઈ, કૈલકતા, રંગૂન, અને એ બધાને અનાકર્ષકપણામાં આંટી જાય એવા મદ્રાસના ધક્કા ભેદને, જેનો માલ ભરીને સ્ટીમરો હારાદોર ઉભી હોય તે વેપારીઓ સિવાય ખીજ કોનું હૃદય વિશ્વાસથી નાચી ઉઠે ?

પરંતુ વિજાગ તો ન્યું મૂર્તિમત રસ-કાવ્ય છે વેપાર વધુજમા એને કેવી રીતે યશ પ્રાપ્ત થઈ શકે ? અને તે કારણે વરો સુધી સરકાર અને સ્પીઅર કંપનીઓ વચ્ચે વિજાગના મનોહર “ જળવાહન-વિશ્રાન્તિસ્થાન ”ની ફેઝફેઝ થવા દરતી હતી

હિન્દના કોરોમાડલ નિારાની મુસાફરો પશ્ચિમ કાઠા દરતા તડન જૂદી જ પડી જાય છે મદ્રાસ ઉપરાંત ગોપાળપુર અને વિજાગાપટ્ટમનો અનુભવ મળ્યો તે ઉપરથી હું જોઈ શક્યો, કે કોરોમાડન કાઠા ઉપર ગોપાળપુર અને મદ્રાસની વચ્ચે વિજાગા પટ્ટમ (—જેને ઈંગ્લીશમાં “ સ્ટાઇન ”થી જોલનારા વાઈઝંગ કહે છે—નીકામ—નકામનું નાઈઝેમ ક્યું છે તેવી રીતે—) શિવાય ખીજે ક્યાંય એ આખા કિનારા ઉપર એવો ખુલ્લો ખચકો નથી કે જેમાં વહાણ પ્રવેશીને ફરીકામ થાય, અને ન્યા માય તથા ઉતારુઓની સરક્ષિત રૂપે ચડઉતર થઈ શકે

પશ્ચિમ તટ ઉપર પણ આખામતમાં લગભગ એવી જ સ્થિતિ છે ઉભય સમુદ્રોમાં વહાણને ખુદના ફરીયામાં કાઠથી ઢીક ઠીક દૂર લાગરવું પડે છે અને માય તથા ઉતારુઓની અવરજવર મજવા વડે થાય છે તેમને ઉતારવા ચડાવવાનો વિધિ વિશેષતા તોફાનની મોસમમાં ખડું જોખમ ભયો તથા કોઈના પણ મોભામરતખાની રેવડી ફરી નાખે તેવા અને કષ્ટકારી હોય છે

પરંતુ ફરક એ હોય છે, કે મદ્રાસ કિનારાના ઉડિયા, આંદ્રદેશી તથા તામીલનાડવાસી રાકા જેવા ઉતારુઓ માત્ર લગ્ગેટબેર, હાડ પિંજર, ચ્યામવર્ણી તથા ગાલ સરસામાનવાળા હોય છે ન્યારે કરાચીથી મુબઈ સુધીના તરી માર્ગના મુસાફરો તેમનાથી વધુ વધારે ઉચી આર્થિક (અને તેથી સામાજિક) ક્ષણના હોય છે.

કોરોમાંડલ કાંઠાની સ્ટીમરો બંદર પાસે આવે, ત્યારે માછલી, નારીયેળ ઇ. યી લાદેલી હોડીઓનાં ગુથ લપ્પને કાળા લંગોટીયા ખારવા તેને ફરી વળે છે. પરંતુ પશ્ચિમ કિનારે પ્રકાર જરા જૂદો હોય છે.

કોરોમાંડલ કિનારે તેમજ બર્મા, કોલમ્બો તથા તેનીય આગળ પડેલા પૂર્વરથ દેશો તરફ સફર કરતી સ્ટીમરોમાં ખારવા વિશેષતઃ ચટગાંવ, મૈમનસિંગ, ઢાકા ઇ. બંગાળા ઇલાકાના કેટલાક જીલ્લાના રહીશો હોય છે. જ્યારે પશ્ચિમ તરફ મોટે ભાગે માલદીવના કેકથુરી, અને સુરત જિલ્લાના કાંઠા વાળા ખારવા નજરે પડે છે. આ ભારતીય ખારવા સાથે સમુદ્ર ખેડતી મહાનૌકાઓને ચોખ્ખું ધરતીની પ્રદક્ષિણા કરાવે છે.

પૂર્વ કિનારાના પ્રધાન બંદર મદ્રાસને મેં 'આંટીમાં લીધું', તેના સમતોલપણા ઉપે પશ્ચિમના મહાબંદરની મુસાફરી પણ અહીં વર્ણવી લખ્યે તો બહુ વિષયાંતર નહિ થાય. અને થાય તો ચે શું કરીએ ? શ્રી. રમણલાલના પિતાશ્રી વસંતલાલ દેસાઈના લલ્લગાન બર્મા શબ્દોમાં કહીએ તો, " એનું થાય શું ! "

એ સાલ હતી ૧૯૩૬ની, અને મુસાફરી હતી બાવનગરથી મુંબઈની. સ્ટીમર કંપનીના, બાવનગર મુકામ ખાતેના પ્રતિનિધિ મારા મિત્ર હતા. એમણે મને સૂચનાઓ અને સલાહ આપી, કે રેલ્વેની કંટાળા ભરેલી અને ખરયાળ મુસાફરી કરતાં તરી માર્ગે મુંબઈ જવું વધારે ઈષ્ટ છે. સ્ટીમર કંપનીના એજન્ટ પોતે યદને પોતાના મિત્રને પોતાની સ્ટીમર સંબંધે એવી સલાહ આપે, તેનેા અર્થ સામાન્ય રીતે એવો જ નીકળે, કે એ બાઈ ફ્રી પાસ કદાવી આપવા ઇચ્છતા હશે. નિદાન બીજી સ્ટીમર કંપનીઓ અને તેના

તૂતક ઉપર મુસાફરી કરવાની ટિકિટ મારે પોતાને હિસાબે. અને જોખમે ખરીદવાનું મહાભારત કાર્ય, કોણ, પાર, પાડી આપત કોણિરાદર હો તો એસા હો.

અમારી સ્ટીમર “ દયાવતી ”. બાવનગર - છોડીને મહુવા બંદરે, દિનારાથી માછલેક દૂર આખી રાત પડી રહી. કેમ સાંજના છ વાગતા પછી મહુવાથી ઉતારુ લેવાય નહિ, તેમ સ્ટીમર-માંથી મહુવાના ઉતારુએને નીકળવા દેવાય નહિ, એવાં તે વખતે નિયમ અમલમાં હતો. રાત પડી, અને કિનારેથી મચ્છરોનાં વાદળ તે વાદળ બાવનગરથી નવા આવેલા શિકારનો સવાલ ચાખવા સ્ટીમર ઉપર ઉતરી પડ્યાં. એવાં બૂખ્યાં, એવાં તરસ્યા, કે એની આગળ પેલો “ ટોપીવાળાનાં ટોળાં ”નાં રોષણ પણ ફીકાં પડી જાય, ફીકાં.

અધૂરામાં પૂરું તે, મહુવાથી “ સ્પેશિયલ ડેક ”માં એવી તો બીડ ભરાવા માંડી, કે ગોવા બંદર પહોંચતા સુધીમાં તો એ તૂતક ખદખદી ઉઠ્યું, અને હાલવા ચાલવા પૂરતી જગા પણ ન રહી. અને એ આનંદના અતિરેક રૂપે, એક દક્ષિણી મુવતિને હિસ્ટીરિક આળ્યો. મને ઘણું ય કહેવાનું મન થયું, કે, “ અરે પત તું રૂર ના, તુને હિસ્ટીરિયો થમે ! ” પણ પાછો એ વિચારે માંડી વાળ્યો.

બીજી રાત સ્ટીમરમાં વિતાવી, ને અરબી સમુદ્ર અંધારામાં જ ખેડ્યો. પ્રાતઃસમે પદ્મનંદને જાગવાને વખતે, મુંબઈ બંદર મહા-શુભરથાનના આગમનની પ્રસ્તાવના સમી નાની મોટી સ્ટીમરોની અવરજવર અમારી દૃષ્ટિએ પડી.

અરબી સમુદ્રમાંથી મુંબઈ પહેલી વાર આ પ્રસંગે મારા જોવામાં આવ્યું. એ દક્ષિણથી પણ સુંદર મુંબઈ તો સુંદર જ

છે, એક પછી એક સુપરિચિત ઇમારતો ઓળખતા અમે ચાલ્યાં, ખડકો અને ટાપુઓની વચમાંથી માર્ગ કરતા કરતા.

યથાસમય કિનારો લાગ્યો. બધાં બંદરોએ સ્ટીમરની ચડઊતર વખતે હોય છે નેવી જ મજુરો, ઉતારુઓ, સરસામાન ઇ. ની ધમાધ પાર કરીને અમે બહાર નીકળ્યા. કેંગ્રેસ હાઇસ પહોંચવા માટે બાર આનામાં ગાડી ફરાવી, અને એ પનોતા રથજે યથાસમય હું પહોંચી ગયો ત્યાં વિરુબાઈની ત્યાં મારો મુકામ પડવાનો હતો.

ધર આગળ પહોંચીને ગાડીમાંથી મેં સામાન ઉતાર્યો; પછી ગાડીવાનને ફરાવ્યા પ્રમાણેના બાર આના આપ્યા, કે તરત એણે રોડ રૂપ ધારણ કર્યું. બાડાની ગાડીવાળા સાથે જેને ટંટાનો પ્રસંગ પડ્યો હોય તેજ એ ટંટાશાખની ખૂંખીની સમુચિત કદર કરી શકે.

પ્રારંભમાં ધવાયેલી લાગણી, અને લાચારીનો ભાવ, પછી તમે એને જે બપુંકર અન્યાય કરી રહેલા હો તેની અધમતાનો વાસ્તવિક ખ્યાલ નમન આપવાનો એનો ઉદારચિત્ત પ્રયાસ આવે. બાડું ફરાવ્યાની રકમ વિષે તમારા જેવા સારા માણસ આવું જોડું બોલે, તે નાટે સખેદાથર્થનું દિગ્દર્શન, એ ત્રીજો તબક્કો. છતાં તમે તમારા હૃદયકટ ખ્યાલને વળગીજ રહો, તો આસપાસ જમા થયેલી (ખે બાખાગી, ત્રણચાર ચીથરેહાલ છોકરાં, આ શોરબકારમાં પોતાનો ફાળો આપવા પોતાથી બનતો શેરદિલ પ્રયાસ કરતું એક કુરંકુરીયું, પાસે નળ નીચે વામણ મોંજવા જતા એ ધાટી, તથા સમભવ દિગંબર અવસ્થામાં, ત્યાંજ સ્નાન કરતા બિમ્બુક દક્ષાના એક સન્નન, એમની બંનેવી) માનવમેદની જોગ તુરત અપીલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે, કે જોડે એ કુપિયા દરાવેલા, ને હવે બારઆના કહે છે.

આમ છતાં તમારું જીવ ઉતરે નહિ, એટલે મામતો ચન-

મારા મિત્રો હોય તેવા અધિકારીઓ પરત્વે તો મારો એવો વર્તોતો અનુભવ હતો. છતાં મારા મનથી, કે ટકારી નેવું સારું. પાછળથી ગેરસમજને અંવદાશ ન રહે; સ્પષ્ટવક્તા મુખી થાય.

તેથી મેં ઉત્તર આપ્યો, “ તમારું દહેવું સાચું છે. તમારા જેવા મિત્ર સ્ટીમરમાં જવાની સોંપ કરી આપે તેમ હોય, એટલે અવશ્ય અર્થ જમી જાય એટલું જ નહિ, પણ સગવડ સાધન પણ મળે એ વિશેષ. એટલે તમારી સલાહ શા માટે મારે મળે ન ઉતરે ? જરૂર સોંપ તો તમે કરી આપશોજ, ખરું ? ”

“ એ વિષે તમારે બેઠિફર રહેવું. નહિ તો પછી મૈત્રીના શો અર્થ ? આટલે વર્ષે આપણો મેળાપ થયો, અને હું તમને એટલોય કામમાં ન આવું, એ કંઈ બને ? ”

આપણું તો કામ થઈ ગયું ! હવે નીરાંતે ઉપલા વર્ગમાં અને તે વર્ગી પ્રુદાળખસ સફરની મોજ માણવાની યોજનાઓ મારા મનમાં ગોઠવાવા પણ લાગી.

એ સન્મિત્રની સૂચના અનુસાર હું સ્ટીમર ઉપડવાને દિવસે ધણા ઉપર સવેળા હાજર થઈ ગયો. મને વળાવવા આવેલા રતેહી અમ્મીઓ પણ ઉચ્ચ શ્રેણીના ઉતારને જોતો એવા ઠાઠમાઠથી સાજનમાજન જેવા બનીને આવ્યા હતા. અમને દૂરથી દેખીને પેલા એજન્ટ-મિત્ર પણ દોડતા આવ્યા, અને હોંશથી સર્વને સ્ટીમર ઉપર લઈ ગયા.

ત્યાં ખૂબ આનંદ કર્યો, છબીઓ લેવાઈ, ને આવા કામગીરી મિત્ર હોવાના મારા સદ્માન્ય બદલ હું સર્વની ધન્યતા વિષય બન્યો. વહેાણ ઉપડવાનો સમય પાસે આવ્યો એટલે મને સફળ

ધમ્મીને મંડળા પાછી વળા, અને એજન્ટ મિત્રને મેં પૂછ્યું કે મારો સામાન ક્યાં મૂકાવવાનો છે.

“ ઓહો, એમાં શું ? તમારી ધમ્મી હોય ત્યાં. ”

“ પણ તેની મને શી સમજણ પડે ? ”

“ તમારે જે વર્ગમાં જવું હોય ત્યાં મૂકાવીએ. ”

“ તમે મારે માટે ક્યા વર્ગનો જાહેરાત કર્યો છે ?

“ તમે કહો તે વર્ગની જાહેરાત કરી આપું. એમાં તે કંઈ મોટી વાત છે ? જુઓ, ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટના ડા...., ને સેકન્ડની બર્થના...રૂપીયા થાય છે. તમારી પાસે ક્યા વર્ગ માટેની જોગવાઈ છે ? ટિકિટનો જાહેરાત તો એક મિનીટમાં થઈ થશે. ”

આપણા રામ “ શીતળ ચંદ્ર ” જેવા થઈ ગયા.

“ એ તો ભારે થઈ જાય. એના કરતાં ગેલની મુસાફરી કરી દોત તો.....”

“ અરે વાહ, સ્થો ને, તમે કહેતા હો તો તૂતકની ટિકિટ કાઢી આપું. એના ફક્ત...૯ રૂપીયા છે. પણ હું તમને રેપેશીયલ ડેકની બહામણુ દર્શ. એના બે રૂપીયા વધારે આપવા પડે ખરા, પણ ઉપરના તૂતક ઉપર બેસવાનું મળે, ને ભીડ પણ ઓછો રહે મારો અભિપ્રાય પૂછો, તો સેકન્ડની બર્થ કરતાંયે એ સરસ. ”

એમ તો એમ સહી ! ઉપરના તૂતકમાં સાચે બે ત્રણ જ ઉતારો હતા. ત્યાં મેં સામાન મૂકાવ્યો, ને ટિકિટના પૈસા ચૂકવ્યા. આ પરગણુ સન્મિત્રની ખાસ બાટે હૈયે નહિ એવી વિદાય જેમ તેમ કરીને લીધી, અને દીલે હાથે પથારીનો વીટો ખોલ્યો. ચાલુ થય, એ પણ ગનિમત.

કહો, એ મિત્ર ને દોત, તો એ સ્ટીમરના સાવ ખાલી પડેલા

ચિત્રની ઝડપે આગળ વધે. ગુસ્સો, પૈસાનું પછાડવું, ધાંટાનું તારસપ્તક સુધી તાણવું, સાત પેઢીની સુણાવવી, ઇ. પ્રકારો ઝડપ-ભેર બદલાતા આસ્થા આવે, દરમ્યાન આ ઘટના સાથે જેમને કશીજ નિસ્મત ન હોય એવા ફેટલાક પટેમાર્ગે એનો પક્ષ પણ ખેંચે.

આ બધા તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈને તમારો બારબાનાને બદલે માંડ દોઢ રૂપિયે છુટકારો થાય તો થાય.

મને લાગ્યું કે આ વખતે આ તકરારના સામાન્ય કમમાં કેંઈક અસામાન્ય તત્વ હતું ખરું. પાછળથી મને ખબર પડી, કે ભાગ્યવશાત હું તેજ શુભદિને મુંબઈ નગરીને તટે ઉતર્યો હતો, કે ન્યારે ચાર આના વાળા મીટર મટે મુંબઈના ટેક્સીવાળાઓએ સાર્વત્રિક હડતાલ પાડી હતી, અને ફેટલાય દિવસો સુધી એ રણિયામણી નગરીને ટેક્સીવિહોણી કરી મૂકીને ધોડામણીવાળાને બેકામ સિકાર ચરી ખાવાનું મોકળું કરી આપ્યું હતું.

ગાડીવાળાનો અખાલ સમાપ્ત થયા પછી મને એ વિચાર આવ્યો કે આટલી બધી ધાંધલ વિરમાઈના બારણા આગળ થઈ હતી તે છતાં એ કેમ ધરની બહાર ન દેખાયે. આ બાબતની તપાસ કરવા દાદર ચઢીને મેં જોયું, તો મોકું મસ તાણું લટકવું હતું. તે પછી ઘડનાઓનું ટૂંકમા બધાન કરવું, એ સીતાનું હરણ થયું પણ એનું પાણુ માણસ ક્યારે થયું એની ચર્ચા કરવા જેવું થઈ પડે ભારતવર્ષના પશ્ચિમશિશુમ્બ કાંઠાનો આ હતો મારો પ્રથમ પરિચય. મારા પ્રથમ પરિચયોમા સળગ રહેલું તત્વ અત્યાર સુધીમાં સર્વ કોઈને સમગ્રજ ગયું જ હતો.

આપણે રમૂની વિઝામપટ્ટમ સુધી જળમાર્ગે પહોંચ્યા; તો પછી એ જ સફરમા ત્યાંથી લઈને મોહમયી નગરી સુધીના

બુશ્કી પ્રવાસના અનુભવ માટે વળી ક્યાં બીજે સ્થાન શોધવા જવું ? એવું અનુસંધાન પણ ભલે અહીં જ થઈ જાય.

મનોહર વિજાગ કરતાં પણ જ્યાંનો સમુદ્રતટ અધિક સુંદર લેખાય છે એવા વોલ્ટર સ્ટેશને અમે સાંજની ગાડીમાં મુખ્ય જવા માટે સવાર થયા. આખો ઓરિસ્સા પ્રાન્ત અમે અહીંસો માઈલના પ્રવાસમાં આરપાર વિંધી નાખ્યો, અને ખડિયાર રોડ સ્ટેશનેથી મધ્યપ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રભાત થતાં રાયપુર આવ્યું. સાંધી અમારે ગાડી બદલીને બોમ્બે મેઇલમાં આગળ વધવાનું હતું.

એ ગાડી આવી પહોંચતાં “ ઇસમેં જગા નહિં હૈ, આખા ગાડી ખાલી પડા હૈ, ને બસ ઇધર કાયકુ મેંઢાકી ગોડે ચલા આતા ” નો કંકળાટ સાંભળતાંજ ઠાકીયાવાડી બંધુઓની હાજરી હું પામી ગયો. જ્યારે ગુજરાતી બાઈઓ એ પ્રકારનો પ્રોટેસ્ટ જોરશોરથી કરે, ત્યારે સામાન્ય રીતે સમજી લેવું, કે પૂરતી મોકળાશ માટે ત્યાં અવકાશ હોવો જોઈએ. એ ન્યાય અનુસાર હું ત્યાંજ બૂક્યો. ગાડી ઉપડ્યા પછી તરત બધા માટે એ “ જગ્યા નહીં હૈ ” વાળો ડબ્બામાં, સર્વ કોઈ આરામથી પડખાભેર થઈ શકે એટલી જગા જાડુની જેમ થઈ ગઈ.

એ દિવસ આખો ગરબાં સરખાંમાં વીતી ગયો. આ ગાડીમાં રંગૂતના અમારા ઘણા પરિમિત બાઈઓ હતા. નાગપુર વટાવ્યા પછી રચજસંઘાય મંડીને ખૂબ મોકળાશ થઈ ગઈ. નમતે પહેરે અમે વધી પસાર કર્યું, અને તે પછી પુલગાંવ સ્ટેશન આવ્યું. સૂર તરતનો આવ્યો હતો. ત્યાં એક મિત્ર દોડતા આવ્યા.

“ બાઈ. જરા નીચે આવો તો. ”

“ કેમ, કંઈ ખાસ છે ? ”

“ હા હા, જરા મહેરબાની કરીને જલ્દી આવો. ”

હું ઝટ નીચે ઉતર્યો. એ બાઈએ કહ્યું, “ સ્ત્રીઓનાં ડબ્બામાં આપણા એક ચૂબરોની બાઈનાં વડુ છે. એ બધું માંદાં પડી ગયાં છે. એમને એકાએક સુવાવડ થઈ ગઈ છે. ”

“ શું કહ્યો છો ! સાથે કોણ છે ? ”

“ સાથે દેશી ખેરાં છે. ને બીજાં પણ જે છે તે એમને મદદ તો કરે છે. ”

“ અરે વાહ, દાકતર કે દોષ્ટ વગર તે ચાલે ? માલો, સ્ટેશન માસ્તરને કહીને ગાડી રોકાવીએ ને દાકતરનો બટા-બસ્ટ કરાવીએ. ”

‘ એ બાઈ, એમના સાથી, અને દમના ઉભરાવાયો હું, અમે દોડ્યા નાનકડા સ્ટેશન તરફ. ત્યાં સ્ટેશન માસ્તર ઉભા હતા. હું એમને વાત કહેવા માંડું છું, ત્યાં ગાડીની સિટી, અને માથે ગાડીની ત્રીસોટી વાગી.

“ સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં સુવાવડ થઈ છે, એકદમ આવતા સ્ટેશનને દાકતરને હાજર રાખવા તાર કરો ” એમ હું માંડ બોલી રહ્યો, તે ગાડી ઉપડી સ્ટેશન માસ્તર તો But what can I do, what can I do કરતો બાધા જેવો ઉભો જ રહ્યો.

અમે ત્રણેયે ગાડીના છેક પાછલા ભાગ પાસે ઉભા હતા, જ્યાં માત્ર પહેલો વર્ગ અને સલૂનો જ હતા.

સડપ સડપ ડબ્બા પસાર થવા લાગ્યા. બધાના દરવાજા તાળું દબાવી બંધ કરેલા હતા. ગાડીએ વેગ પકડવા માંડ્યો. એક

ડબો પકડવો, એની મોટી મૂંઝવણ હતી. અંતરિયાળ રહી જઈશું એવી બીતિ અમને પેઠી.

છેવટે આંખ માંચીને જેના હાથમાં જે ડબો આવ્યો તે પકડીને અમે પગ પાડીયાં ઉપર ઉભા થઈ ગયા. મેં ઉઘાડી બારીમાંથી નજર કરી. અંદર પાંચ-છ મડમો હતી. ડબામાં ભૂલૂન જેવો ઠાક હતો, ને ટેબલ ઉપર ગોડવેલાં ચાહ પાણીના સરંજામને ઘેરીને એ કદાવર મડમો ખાખાખીખી કરતી બેઠી હતી. બારણે તાણું દીધેલું હતું.

મારો વેશ અજ્ઞાન હતો. બે દિવસની વધેલી ફાદી, વિખરાયેલાં ઝાંખરા જેવા વાળ, હમને લીધે આંખો તથા ચહેરાનો બેબાકળા જેવો ધથેલો દેખાવ, માત્ર દૂંઢી બાંધવાળા પેરણુભેર અને ઉઘાડે પગે ઉતરી પડેલો...

મેં આસ્તે રહીને મીઠાશથી કહ્યું, "I beg your pardon-madams, but may I..."

મડમો અમકીને મારા તરફ કરી, ને ચીસ પાડી ઉઠી. આમ ચાલતી ગાડીએ રાતના બારીમાં મારો દેખાવ-એકંદરે અમકવા જેવું તો ખરું જ ને ! એમાંથી એક હેડબા મોટો તકિયો લઈને મારા તરફ આવીને ચીસો પાડવા માંડી.

" You get out, get out, get down at once, "

મેં પટામણે સાટે કહ્યું, " My dear madam, I do wish I could get off. I entreat you to listen to me for a moment. A lady in the women's third class compartment has-er- I mean there

has been a childbirth most unexpectedly, and in the name of mere humanity I appeal..."

પણ અપીલ ને કપીલ, સાંભળે છે કાણ ? એ તો બસ
get down, get down ચીસાટતી બચ ને તકિયો ઉગામતી બચ.
મને લાગ્યું કે જોગણી જે સાચે જ અપટ દેશે તો ભોગ મળવાના.
ગાડી હવે અડપમા જતી હતી. પવનના અપાટ સાથે ઠાંકરીઓ વાર્જતી
હતી. અંધાર યજ્ઞ ચલું હતું. અને તેમાં જે બધારી મુરોપિયન
પ્રજાના હાથે વીઝેલા તકિયાની અપટ લાગી, તો બધાય અર્થમાં
આપણે દમ અવશ્ય નીકળી જવાનો.

મેં વળી કહ્યું, " For Heaven's sake, please pull
the chain and let me get off. " પણ એ એવી ઉધાઈ ગઈ
હતી કે કશું સાંભળે નહિ, અને અન્ય મહિલાઓના તીવ્ર સૂરના
સંઘર્ષોમાં ચીસ પાડ્યા કરે—get down ..

તે અરસામાં ઉપલા વર્ગોમાં મેમ સાહેબોના ખુન થયાના બે
ત્રણ બનાવો બની ગયા હતા, તેથી મારા ડોળ દેખીને આ અબ-
ળાઓને અવશ્ય બચ પેડો હતો, કે કોઈ લોહી તરસે. બદમાશ
અંદર ધુસીને એમનું ખુન કરવા તડપે છે.

મેં એમને ધણુ સમજાવવા પ્રયાત કર્યો, કે હું ચોર કે
ખૂની નહોતો. પરંતુ તકલીફમાં પડેલા એક બાનુને સહાય કરવા
નીકળી પડેલો સામાન્ય ઉતાવળ હતો. પણ બહુ મિથ્યા. છેવટે
પડખેના ડબમાથી એક અંગ્રેજે ડોકુ બારીની બહાર કાઢ્યું, ને
પૂછ્યું, " wasa matter ? " (શું ચલું છે ?)

મેં એને અંગ્રેજ મુન્નરી કે છતાં બચવાનમાં તમે માનતા હો
તો તેની ખાતર પણ સાકળ ખેંચો, ને મને નીચે ઉતરવા દો.

“ Arright arright ” કરતાં એણે સાંકળ ખેંચી, ને ગાડી ઉભી રહી. અમે ત્રણ જણ હોડતા પોતપોતાના ડુંખામાં પહોંચી ગયા. જન છૂટી !

પછી ધમણગાંવ આવ્યું. ત્યાં ગાડું મને શોધતો આવ્યો, ને વિનયપૂર્વક એણે પોતાની સાથે જવા કહ્યું. પેલા પુલ્લગાંવના બાધામંડળ સ્ટેશનમાસ્તરે આ સ્ટેશને ટેલીફોન કર્યો હોય એમ લામણું હતું. રેલ્વે ડોક્ટર હાજર હતો. ટ્રેઈનમાં બધે ફરિને મેં એક નર્સ શોધી કહાડી. એમ માવજત અને સારવારની બધી સામગ્રી ભેગી થઈ ગઈ. ગાડી જરા વધારે રોકાઈ, ને સ્ટેશનના અમલદારોએ બને તેટલી સવડ કરી આપી, પછી જ ગાડી ઉપડી. તે વહેલી યજ્ઞે સવાર, વિક્ટોરીયા ટર્મિનસે.

હવે આ “ ઘો-એક ” માંથી પરવારીને પાછા આપણે કલકત્તાથી રંજીનના આપણી કપારના રાહ જોતા જરી પંથે પળાએ, અને એની તૈયારીનું દારૂતાન આગે બઢાવીએ.

૧૭

ઉદધિઉરે

રવિવાર તા ૪ નવેમ્બર ૧૯૩૯ નો “ પૌ રૂઝો ”
 ૧ હા-હો કરતાં અમે કલકત્તાના “ આઉટરામ ધા ” ઉપર
 પહોંચી ગયા. ત્યાં દોઢેક કલાક ટાઢમાં તપ્યા જાતું હરિએ મતાપ
 થોં છે તે પ્રમાણે, તપો ન તપ્ત જયમેવ તપ્તા । બો એ
 રજીયાત તપના સાક્ષાત્ શ્વસ્વરૂપ પ્રસન્ન થઈને પધાર્યો જકાતના ભ

બધા ચડકેનાસીયા ઉતાડ્યોના યેગિજિસ્તર ખોવાવી છા ।વી
 ને તેટલા ફીદી, એક દાગીના ઉપર ચાકના સીસોટા ખેનીન એ
 શક્ત પોતાનું બનતું કરીને અતે ચાલી ગઈ, અને ‘ મુઠિયા
 ૧૩ ’ (મજુરો) સામાન ઉપાડીને દોડ્યા “ ધા ” ની
 દર, એટલે કે રૂગિમર બધા લાગવાની હતી તે ધકકા તરફ

બધા ઉતાડ સમુદાય જમા થઈને જકાતવિધિને ચેતા દનો

આ પ્રાસમા જેના નામનિર્દેશ છે તેવા સ્થળોમાના
ફેટલાક આમા બતાવેલા છે

એ મેંદાન અને દરિયા કિનારા વચ્ચે લાંબો પુલ રહે છે તેના ઉપર અમને તૂતકીયાને કંપનીના જમાદારોએ હારબંધ એ તરફ ઉભા રાખ્યા. ત્યાં પણ એકાદ કલાકના પચનિરીક્ષણના તપક્ષસ્વરૂપ “ દાગર સાહબ ” ની સવારી પધારી.

કંપનીના જમાદાર સાહેબે સર્વ કોઇને આજ્ઞા આદેશી—
“ પેટ ખોલો. ”

ધોતીયાં, લેંઘા, હુંગી, પાટલૂન—એ સર્વ એ સ્થળે તૂતકીયા-પણાના એકજ રંગે રંગાયેલા હોઇને એકજ લાકડીએ હંકાય છે. પહેરણો, ખમીસો, કુડતાં ઇ. ઉચાં ચયાં, અને ઉદરોની બે કતારોં જેને દેખવી હોય તેની દ્રષ્ટિ સન્મુખ રણુ થઇ. મનુષ્યજાતનાં પેટના પ્રકારોમાં આટલું બધું વૈવિધ્ય છે તેનો વારતવિક ખ્યાલ તો કલકતેથી સ્ટીમરમાં ચઢનાર તૂતકના ઉતાડનેજ ઉપજબ્ધ હોઇ રહે.

એ વિશાળ કુંડસંગ્રહ બલભલાને આશ્ચર્યથી ચક્રિત કરી નાંખે એવો વ્યાપક હતો. ફૂંટીથી છ આંગળ નીચે બાંધેલી પોતડીની માંઠ ઉપર જૂકતાં વિશાળ હિંદુસ્તાની ચોખાશાઇ અગર મારવાડી ઉદરોથી માંડીને, જેની ચામડી વાંસા સાથે ચોંટી ગયેલી રહે છે એવાં પાપડીયાં પેટ...એતો જોય તે બણે.

ટાકતર સાહેબે પધારીને દરેક નાડીને તથા ઉદરને સ્પર્ષ કર્યો અને તે પછી આરંભાયો બીજા વિસામાનો અરસો; કેમકે સ્ટીમર હજી સુધી ધકકે લાગી નહોતી. એકાદ કલાક પછી અમને ધક્કામા પ્રવેશવાની પરવાનગી મળી.

અગાઉની રંગૂનની સફરો અને આ પ્રસંગ વચ્ચે એટલો અને મહત્વનો ફરક હતો કે આ વખતે ઉતારુઓને શીતળા કાઢવાને

ત્રાસ મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો. આ વસ્તુસ્થિતિ માટે આભાર માનવાનો હતો યુદ્ધને અંગે સમુદ્રવાહન વ્યવહારની થવા પામેલી અસ્તવ્યસ્તતાનો. મહાયુદ્ધે બીજું નહિ તો આટલું જે શુભ પરિણામ નીપજાવ્યાનું એના યોષડામાં ચિત્રગુપ્ત અવશ્ય જમાપામે નોંધશે.

પરંતુ સખર ! એમાંથી તૂટકનો ઉતાર મુક્ત રહે, એ તો બને જ કેમ ? અહિંથી બચ્યા, તો રંગૂનમાં એ વિધિ થશે, થશે તો ખરે જ. વિના કારણ હર્ષમાં આવી ગયેલા એક ઉતાડના પ્રજના ઉત્તરમાં એક અનુભવી તરફથી એને આ ખુલાસો મળ્યો...કહી દો પેતા ચિત્રગુપ્તને, કે પેલી જમાપાસાની એન્ટ્રી છેડે નાખે !

ઉતારઓ ધક્કામુક્કી કરતા સીડીઓ વાટે સ્ટીમરના તૂટકો ઉપર ચઢ્યા, અને મજુરોએ જ્યાં સામાન ઉતાર્યા હતા, ત્યાં પ્રત્યેક દાગીનાના માલિકે ધામ્ય નાખ્યા. મજુરો હલ્લકારની વધારે મજુરી પડાવીને પછી તેમના રિવાજ અનુસાર, નીચે ઉભા ઉભા ગાળો ફરને થાક્યા એટલે ચાલ્યા ગયા. પછી મોટા કામઠા અને સમારંભથી જહાજની છડી મવારી ઉપડી.

મારા “ મુકામ ”ની બાજુમાં ત્રણ-ચાર મહિલાઓ એમના “ લાયડા ” એમનાં બિછાનાં લઈ આવે તેની રાહ બેતાં ઉભાં હતાં, ત્યાં એક મારવાડી ગૃહસ્થનું આગમન થયું એમણે ત્યાં જ પોતાનો બિસ્તર ઉતારીને મેડવ તાંણી.

બેરાંએ કકળાટ આપ્યો, “ ઈધર કાયકુ આતા હે, ઈધર હમલોકની જગા હે, હમરા બાબુલોક બિસ્તરા લાનેકુ ગયેલા હે. ઈધર કાયકુ આયા. ”

“ માજી, આપકા કહેના બિલકુલ ઠીક છે. ચે બિસ્તર બી આપકા હી છે ન ? હેં હેં હેં ! ”

એ કાઠિયાવાડી નારીઓ ટ-ટ કરતી રહી, ને મારવાડીએ જરા ચે ઉતાવળ વિના જ જમાવટ કરી. “ માજી, હમબી તો આપકા છે. આપકી સેવામેં હાનિર હેં. કોઇ હરજ નહોં માજી હેં હેં હેં ”

માજીઓ મોં વક્ાસીને જોઇ રહી, ને મારવાડી ત્યાં સ્વસ્થતા-પૂર્વકે ફરી ઠામ થયો.

કદી નહિ ને આ વખતે બનવાકાળ, તે સ્ત્રીમરણ થયા પછી “ તાપીદાસ ” મારી મુલાકાતે આવ્યાં. એઓશ્રીને બનતી ત્વરાએ વિદાય આપવાનો ઇલાજ શોધવા હું સ્ત્રીમરના દાકતરની શોધમાં નીકળ્યો. એ બાઇ પુરાણા પરિચિત નીકળ્યા. અગાઉનાં ટુટલાંકે પર્યાટનો વખતે એમનો પરિચય થયો હતો, તે એમણે રાખ્યો, ને એજ ઉપચાર ઉપરાંત “ અલકમલકની હાંકવા ” નો આનંદ પણ મને આપ્યો.

દાકતર સાહેબ ચટગાંવ તરફના મુસલમાન હતા, ને રોજ રાખતા હતા. મારી અટક, અને જે દેશપ્રતિ હું પ્રયાણ કરી રહેલો હતો, ત્યાંના રહીશોના આરાધ્ય અવતારી પુરુષના નામના મળતાપણા વિષે તેમણે, અન્ય ઘણા મિત્રોની જેમ, મીઠી મસ્કરી કરી. અને મેં પણ અગાઉ અનેક પ્રસંગે કયું હતું તેમ ખુલાસો કર્યો, કે મારા ગોત્રના આદિપુરુષ તે જોહોના પૂજ્ય ધર્મસંસ્થાપક નહિ, પરંતુ તેમનાયીય પુરાણા સમયના એક ઋષિ હતા.

અને તે ઉપરથી દાકતર સાહેબ અહિંસાની ચચાંએ ચડ્યા. હિંસાના ફલરૂપે હિંસા શિવાય અન્ય કશું પ્રાપ્ત ન થઇ શકે, એ

શામ્લ નિયમના વર્તમાન સમયમાં સર્વિત્ર અને વિશેષતઃ ક્રાન્તના સીમાડા ઉપર યતા દિગ્દર્શન તરફ અત્રિધિનિર્દેશ કરીને એમણે પ્રતિપાદન કર્યું, કે જે મનુષ્ય કોઈનું અનિષ્ટ કાંઈ કરી શકતું નથી. આ સિદ્ધાન્તના સમર્થનમાં એમણે એક દ્રશ્યન્ત સંબંધાબ્ધ.

એક શિકારી હતો. તે એક દિવસ વાધનો શિકાર કરવા વનમાં નીકળી પડ્યો. ખૂબ જમણુ કર્યા પછી અંતે તેને એક વાધનો ભેટા થઈ ગયો. શિકારીએ ગોળા છોડી. તેનાથી વાધ ધાપસ થયો, પરંતુ અસક્ત થઈ જાય તેટલો સખ્ત નહિ. એ ખીખડને શિકારી ઉપર ત્રાટક્યો. શિકારી ભયભીન થઈને નાડો.

આગળ શિકારી ને પાછળ એણે ધારેલો શિકાર, એમ દોડ્યો જાય છે. સંસાર એવો છે કે કઈ કાલે : શિકારી શિકાર બની જરી તે કહી શકાય નહિ. અરજી. વાધ એને ધાપસ કરનાર માનવીને મડપવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં એ મનુષ્યની દ્રષ્ટિએ એક પશુકૃતિ દેખાઈ, એ કૃતિને ફરતી આંધેરી વાડ હતી; એ વાડમાં પ્રવેશ મારે રાખેલા છોડામાં થઈને શિકારી અંદર ગયો.

વાધ ત્રાડ પાડતો ધસી આવ્યો, પરંતુ એ પ્રવેશમાર્ગ સમીપ અટકી ગયો. ખુલ્લો માર્ગ, એ, અને તેના આક્રમણનો વિષય તેની સામે અસહાય ઉભેલો હોવા છતાં એ બહારજ રહ્યો, ને ધૂધવાટ કરતો શિકારી પાછો બહાર આવવાની શક્ય જોતો બેઠો. આ ઘટના જોઈને શિકારી આશ્ચર્ય પામ્યો.

એ મનુષ્ય પશુકૃતિના દાર પામે ગયો, એટલે અંદરથી એક સાધુપુરુષ બહાર નીસર્યો. એમણે આગનુકને પૃતાન્ત પૂછ્યા. શિકારીએ પેતાની વીતક કહી સંબંધાવી, અને પછી હાથ જોડીને પ્રશ્ન કર્યો, “ હે મહાત્મન, આ હિંસક પશુ આ ખુલ્લા આંગણમાં

વિનાગ્રેકોક આવીને મારો ઘાત કરી શકે તેમ છે, તે છતાં એ અંદર પ્રવેશ કરતો નથી, એ વિસ્મયકારક ઘટનાનો ભેદ મને સમજાવશે ? ”

સાધુપુરુષે ઉત્તર આપ્યો, “ વત્સ, હું વનના કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પ્રકારે વ્યથા પડેાંચાડતો નથી. અને તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે, કોઈ પ્રાણી મને કંઈ આપતું નથી. આ સંસારમાં એવો નિયમ પ્રવર્તે છે, કે કરો તેનું પામો. આ વ્યાઘ્રનું મેં કદાપિ અહિંત ચિન્તવ્યું નથી. ઉલ્લટ, એને હું સર્વદા કંઈ ને કંઈ ભોગવન આપું છું. એ કારણથી તે મને કંઈ આપતો નથી, અને જે ખાદ્ય હું આપું તે આરોગીને પોતાને પંથે પહે છે. મારા આંગણામાં એ પ્રાણી પ્રવેશ પણ નથી કરતું. ”

પછી સંતપુરુષે વાઘને કંઈક ખાવાનું આપ્યું—અલગ્યત કોઈ માંસાહારની વસ્તુ તો નહિજ. કારણ કે કોઈ પણ પ્રાણીને હુઃખ દીધા વિના માંસાહાર કરી કે કરાવી શકાય જ નહિ !

વાઘ એ ખાઈને ચાલ્યો ગયો. પછી સંતપુરુષ શિકારીને સડક સુધી વળાવી આવ્યા. આ જનાવની શિકારીના ચિત્ત ઉપર એવી પ્રબળ અસર થઈ, કે એણે હિંસાના વ્યવસાયનો ત્યાગ કર્યો, અને અતે પોતે સાધુ થઈ ગયો.

સારારા કે, મન, વચન અને કર્મથી, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રકારે પણ, હિંસા સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

આ સુંદર દ્રશ્ય-અનુભવ સફળદેશ સમાપ્ત થયો, અને તેજ સમયે સૂર્યનો અસ્ત તથા દાકતર સાહેબને રોજી છોડવાના સમયને પણ સંગમયોગ થયો. દાકતર સાહેબે થોડાં રૂળ, બાફેલા મસાલેદાર

અણુ-અને થોડા ગરમાગરમ દુધાળસમુસા વડે કરીને રોળે છેડયે.

x

x

x

સૂર્યાસ્ત થયા સાથે સ્ટીમર ઉપર અધિકાર હજવાયે. નવલ-કથાઓના લેખકાની રીતે ઢલીએ તો, સ્ટીમર ઉપર અધિકારનું સામાન્ય બાધુ.

તે સમયે યુરોપમાં મુદ્દ ચાલતું હતું; અગર કહો કે ક્રાન્સની સરહદ ઉપર મુદ્દનો ડોળ ચાલતો હતો. તેથી જંગાળી ઉપસાગરમાં બી. આઈ. એસ. એન. કંપનીની, કેડીની પણ જેની છંદગીની કિંમત નથી અંકાતી એવા મુદ્દીબર કંગાલ હિંદુસ્તાનીઓને વહી ને જતી નાકકડી સ્ટીમર ઉપર, બેંકેડઆઉટ-જતીગુલની આમ્નાતું કડક પાલન થતું હતું.

વૃત્તે ઉપર સાડાપાંચ વાગે જે અધારપિછોડો કુદરતે ઓરાડયો, તેનો છેડા સરખો પણ પ્રાતઃકાળના છ વાગતા મુધી ખસવા પામ્યો નહિ. અને તેમાં વળી અધારીયાની રાતો ચાલતી હતી આ સંજોગોમાં રાત સમયે વૃત્તકના ઉતારુઓ માટે હસન-અસન જોખમભરેલું અને પરસ્પર કષ્ટકારક હોઈ તેમને પૂર્ણ વિરામ જેવા પૂર્ણઆરામનો અભ્યાસ કરવો પડતો હતો. એ સમય દરમ્યાન સામાન્ય રીતે તો અમ કમળખોની કુદરતી કે અકુદરતી, સર્વ પ્રકારની હાજતો પણ મુલતવી સમજેવી. ક્રાન્સના સીમાડા ઉપર અને યુરોપના ઉત્તરતમ દેશોમાં ચાલતા માનવમેધના પડલા સાત હજાર માધ્ય દૂર પડેલા જંગાળી, ઉપસાગરમાં એ પ્રમાણે પડતા હતા. અને એ મુદ્દની સ્થિતિ જાંખી ન પડે તેવી બધી બ્યવસ્થાનો લાભ વૃત્તકિયા ઉતારુઓને નિરાપાસે ઉપલબ્ધ હતો.

રટીમરના અંતર્ભાગમાં, ઉપલા વર્ગોની ટ્રાટીઓ ધ. માં ડોકાઝારી આડે ભડા કાગળ ચોટાડીને બત્તી કરી ચકાતી હતી...પણ ત્યારે ઉપલા અને નીચલા વર્ગમાં ફેર શો !

ખીજી, રટીમરને તેના શિરસ્તા પ્રમાણેના માર્ગે નહિ લઈ જતાં, ચતુના વિધાતક તરી સરંજમને ચાપ આપવા, વાંકીચૂકી ફેરવીને લઈ જવામાં આવતી હતી. તેને લીધે આંદામાન ટાપુઓના કાંઠાખડકો લગભગ એક આખો દિવસ અમારા જોવામાં આવ્યા હતા. મદ્રાસ-રંગુનના રાહે જતાં આવતાં એ દેખાય છે ખરા, પરંતુ રંગુન-કલકત્તાના પ્રવાસ માટે એ ઘટના અસાધારણ ગણાય. આ કારણથી અમારી સામાન્યતઃ ૯૦૦ માઈલની સમુદ્રયાત્રા લંબાઈને લગભગ ૧૨૦૦ના જીમલા મુધી પહોંચી હતી. •

રટીમર ઉપર મજલખ મોજમજ કરવાનાં હોંશો સેવેલાં સ્વપ્નિ રથજો તાવ, અપવાસ અને રાતના બત્તીચુલના અનુભવોનો લહાવો અમે ધરાઈ ધરાઈને લૂંટ્યો. એવી મતલબની એક પ્રચલિત લોકોક્તિ છે, કે અનુભવ કાંઈ પણ બાવે મોંધો ન હોય; એ અમારો, તે સમયનો દિવાસો.

મંગળવાર :તા. ૬ નવેમ્બરની રાતે નિદ્રારાણીએ રટીમર ઉપરથી નિદ્રાન મારા પુરતો દેશવટો લીધો. તેનું કારણ એ કે મનુષ્યની ઉંઘવાની શક્તિને પણ સીમા હોય છે.

પરંતુ નહિ: આ કથનમાં મારે એક નવો વિષયાંતર કરીને પણ ફેરફાર કરવો પડશે. મારે એમ કહેવું જોઈએ કે “ ઉંઘવાની આરી” શક્તિને સીમા છે. ”

આ ઠણા સાંભળ્યાની વાત નથી. નજરે જોયેલી હકીકત છે.

ખંરોડા કાચેજના “ રેખીડ-મી ” ને નામે ઝાળખાતા વિદ્યાર્થી-
નિવાસમાં મારો એક કોટડીભાગીયો હતો. સામાન્ય રીતે એને
દિનચર્યાનો ક્રમ અત્યુક્તિને વેગળા રાખીને નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં
સૂચાવી શકાય.

૧. જે વીર વડેલો સૂઈને વહેલો ઉઠે તેનાં બળ, બુદ્ધિ અને ધન
બહુ વધે, અને એનું શરીર મુખમાં રહે, એ સૂત્રનો એ મિત્ર
ચુસ્ત અનુયાયી હતો, પરંતુ તેના અમુક - અંગ-વહેલા શૈયાશાયી
થવા-પૂરતોજ. ગમે તે ભોગે પણ રાતના આઠ-સાડાઆઠ વાગે એ
પોદી જવામાં પાછો પડતો નહિ. એની શ્રદ્ધા ત્યાંથી અટકતી, અને
વહેલા ઉઠવા સુધી એ પહોંચવા નહોતી પામતી.

વહેલી સવારે સાતેક વાગે એ મિત્ર ઉઠી જાય જ. તમે એને
ઐટલા વહેલા ઉઠવાના ગેરકાયદા ગમે સેટલા સમર્જવો તો પણ એ
વાંચી રહે નહિ. ઉઠીને પ્રાતઃકાળની આવશ્યક ક્રિયાઓમાંથી એ
પસારે થાય આટલા બધા શ્રમને અંતે ગમે તેવી પોષાદી કાપાને
પણ વિશ્રાન્તિ તો જોઈએજ ને કાપા તે કાંઈ લોખંડનું
ધંત્ર છે ? આ કારણને વશ થઈને એ મારા ખંડમિત્ર આ પાણી
પછી નવેક વાગે, જરા આડે પડખે થાય. આ, જે ત્રણ કલાક
આંખે મટકું મારું ન મારું, ત્યાં રસોડાના મહારાજનું સોજન
આહવાન આવે.

આમ કાચી ઉઘે જમવા પડવાની પર્વા નહિ કરતાં એ
આઈ ઉઠીને જમી આવે.

આપણા આરોગ્યશાસ્ત્રમાં ધન્યું છે કે જમ્યા પછી વૈભ-
કદી કરવી. એ ક્રિયા અંગના સૌખ્ય માટે અતિ ઉપકારક અને

આવશ્યક છે. અને અમારા મિત્ર કહેતા, કે હિંદુ જેવા હિંદુ યદને શાસ્ત્રની આજ્ઞા ઉપાધીને આપણે ક્યાં રહેવું ?

બપોરે સાડા અગિયાર કે બારથી માંડીને સાંજના ચાર કરતાં વધારે સમય એ બાઇ હરગીજ સૂતા નહોતા, એની 'હું' ખાતરી આપું છું. કેમકે એ સમયે મિત્રોએ સાંજની ચા બનાવી હોય, એટલે તે કારણે તેમને છટ્વું જ પડતું. ઉડી, મોં ધોઇ, ચા પીને, પછી વસ્ત્ર સજવટનો વિધિ થાય. પાંચ-સાડાપાંચે એકદમ ત્રીમત્રાક યદને બાઇ 'શ્રી કામાદી બાગમાં ફરવા નીકળે. કેમકે વ્યાયામ વિના શરીરમાં ગેગને અવકાશ મળવાનો ભય રહે છે.

પૂરો પોણો કલાક ધીમે-ધીમે ઠસાથી ફરીને પાછા આવે, સાં પાછો વાળુનો સમય તો થઇ જ ગયો હોય. એ આવશ્યક કાર્ય પતાવ્યું, કે તરત સાંજનાં ફરી આવ્યાનો થાક લાગ્યો હોય, અને વળી વહેલા મુઠ નંવાને લગતા નિધમનો ભંગ થવાની બીતિ પણ માથે ઝાઝમતી હોય, એટલે ઝટપટ પરવારીને પથારીને આધીન થવાની દિદરમાં એ બાઇ દુબળા થઇ જાય.

એક પારખી બાઇ ઘણું ખર્ચ એવી ફરીપાદ કરતા હોવાનું સાંભળ્યું છે, કે " હું બી સાલો, સું કહું. બની બનીને દમ નીકલી જાયશ. મારતરો સાદ્ગ્રા, એવીસ કલાકમાં વીસ કલાક બી .કાં હિંધવા દે છે ? વિદ્યારથી ને સાલો બને કે ઉબગરે મરે. "

ઉદ્ધવાની આ અનંત અને અદેખાઈને પાત્ર શક્તિના મારામાં રહેલા શાયનીય અભાવને કારણે, ઉક્ત મંગળવારની રાત્રે, શેકેન્-પીયરે Care charmer Sleep નિદ્રાદેવીને કરેલા સંબોધનના

જામણ

અંગ્રેજ સ્ત્રોતના પુનઃપુનરપિ સ્મરણોપ્યાર છતાં, “ કહો કુંભાર ગ્રંથે ન ચઢે, ” એ ન્યાયે આખી રાત એ મારાથી વેગળા ને વેગળા જ રહી. બત્તીચુકને લીધે ધડીયાળ જોઈ સકાતી નહોતી, તેથી મને સમયનો ખ્યાલ પણ ન રહ્યો.

ફેટલીક વારે પૂર્વ દિશામાં પ્રકાશની ઝાંખી થઈ; અને ગુલાબી ઝાંખતો ત્યાં ક્ષિતિજ ઉપર ટમટમતો આછોરો મોટો મને દેખાયો. મને આશ્ચર્ય થયું કે આટલી વહેલી રાતે આ શો ચમત્કાર ! પ્રકાશનું વર્તુલ પ્રસરવા લાગ્યું, અને એ નિશાનું ક્ષિતિજ થોડી ક્ષણમાં તો ઝગઝગી ઉઠ્યું.

વાહ ! ચમત્કારપદ જલનિધિની આ કોઈ નવી નવાઈ તો નહિ હોય ! મારે અંદાજે તે સમયે સાડા ત્રણ વાગ્યા હશે; છતાં પ્રાચિ દિશામાં નબ રક્ત દીપ્ત્યું તો દીપ્ત્યું, પણ બાણ જાણે હમણું ઉગશે એવો વિપુલ પ્રકાશપુંજ બપોડી નીકળ્યો. અનંત જળમાં તેનું પ્રતિબિંબ જળહર્ણા થઈ રહ્યું.

થોડી વારે પછી...

ધીમે રહીને ઉઘ્યો...

ખીજના જેવી ક્ષીણ રેખાવાળો વહ એકાદશીનો ત્રીજી તણખલી શો ચંદ્ર ! એની ઉગતા પહેલાની તૈયારી આટલી વિરાળ અને મહત્ આશાઓને ઉત્તેજભરી હતી, પણ ઉગતાની સાથે એ બધા તેજપુંજ કોણ જાણે ક્યાંયે ઓસરી ગયા; અને કાળા આકાશની દિવારી ઉપર એ દયામણી, આહિતરી, આવી ધાંધળ સાથે ઉગવાની ધૂળતા ક્યાં બદલ કૃપાપ્રાપ્તિ હોય તેવી ઓશીયાળી ઝાંખી થી ચંદ્રરેખા અમારી સામે આવીને ધરમાતી ઉભી !

માનવજન્મ પરત્વે પણ ધણું ખરું એજ કમ હોય છે ને...

બહાદુરના કાંઠાની સ્થામ બૂલહરીઓ ક્યારની ક્ષિતિજની સળંગ રેખાનો ભંગ કરવા માંડી હતી. “ આરકાટી ”—પાઈલટ—સ્ટીમર ઉપર ક્યારનો આવી ગયો હતો. ધરિવદીના મુખ આગળ માર્ગસૂચક બોયાના લાલ-ધોળા દીવા ઝબક ઝબક આંખ મીચામણાં છોડ્યોત્તે કરતા હતા...

સવારે છ વાગે અમે ઉતારુમમુદાયે રંગૂન બંદરે મહાશુભ-સ્થાને પદાર્પણ કર્યા.

ઉપસાગરને પેલે તીર

આ કામ પત્યા પછી રાજમદી (જે હવે તરફથી ગાયબી અને જોત છે), અને માંડલે કુચર જોયા. રાજમદીના સામના થાંભલા જોયા. ૭ થી ૨૨ની કલ્પ, “ આ સામના થાંભલા તોળાના રાજમદી જડ ઉપડવામાં કારણભૂત હતી. ”

“ એ કેવી રીતે ? ”

“ જોએ બધા કોષ્ટિકાનને રાજાએ જમવાનાં લાકડાંની કલ્પો આપ્યા હતા. પરંતુ તેમાં એક ચરત હતી. અમુક માપથી વધારે જડાઈનાં થક “ સાહી લાકડા ”માં ગણાતા, અને તેવા માપના થકને કંપનીએ લાયક લગાડવો નહિ, એવી એ ચરત હતી. એ થકમાંથી રાજાની ઇમારતો બનતી. જ્યારે કંપનીને ટટા ફરવાનું મન થયું ત્યારે તેણે એવા સાહી થકીયા કાપ્યાં. રાજાએ વાપો કીધો, ને કંપનીનો દંડ કર્યો. બસ, આટલું જ બહાનું. કંપનીએ નાદરમાની કરી, ને રાજા ખીજ્યો. અંગ્રેજ સરકારે

“પોતાની ભતવાળાની મદદમાં હવિયાર હમામ્યું. ને એ બહાને બર્મા પણ દિંદની સાથે ગુલામગીરીમાં ઝડપાઈ ગયા.”

x

x

x

...જવાહરની રમુજવૃત્તિ અદ્યમ હતી. રશીદભાઈએ કહ્યું!
“ પંડિતજી, અહિં લાકડાનું એક ટાવર છે એમ કહેવાય છે ?
એ દુનિયામાં ખીલ નંબરના કદનું લાકડાનું ટાવર છે ”

તરત જવાહરે ટોર કરી, “ હું જોતો-આવ્યો છું કે બર્મામાં બધું દુનિયામાં ખીલ નંબરનું છે. તમારો (મીંગનનો) ધંટ, તેા કે દુનિયામાં ખીલ નંબર. મુરતી બડાબલર, તેા કે એગ્રીયા-ખંડમાં ખીલ નંબર. અને આ નાનકડું ટાવર, તેા તે પણ દુનિયામાં ખીલ નંબરના કદનું લાકડાનું ટાવર ! કેટલા વિરોધભ્રે ! બર્મામાં કાંઈપણ ચીજ ફૂટ-રેટ (પહેલી પંક્તિની) થયેલ નહિ કે શું ? ”

તે પ્રાચુત્તર આખ્યા, “ અમે બર્મામાં બધી બાબતોમાં ખીલ નંબરનોજ દાવો કરીએ છીએ. એનું એક કારણ એ, કે પહેલા નંબરની ચીજ કદ ને કયાં ! છે તેની અમને ખબર નથી હોતી, પણ એટલું જાણીએ છીએ કે.. મર્વ કરવાનો બર્મા પાસે કમો વિષય નથી, ને મર્વ કરવો એ ચાલસ છે, તેથી બર્મા “ નેકન્ડ બેસ્ટ ”નો બિનહરીફ મર્વ ફેક્ટરીને ચંતોષ માને છે. ”

“ વેલ, આઈ વિશ ઓલ વેલ હુ ધિસ કન્ડ્રી ઓઃ સેકન્ડ એટ ! ”

(“ અહમદેશમાં જવાહરલાલ ”, પા. ૧૧-૨૨)

રંગૂન ! અહમદેશ ! જેના નામને નાનાવિધ કલ્પનાતરંગોથી આપણે સદીઓ થયાં વિભૂષિત કરતા આવ્યા છીએ, એ વિલક્ષણ દેશ ! માણસને માખી કે પોપટ બનાવીને સોનાને પીંજર પૂરતી

કામરુદેશની લંબોદરી, વાનેત્રી કામલતાઓનું જોને અનેક કદપના-
વીરોએ નિવાસસ્થાન લેખ્યું છે, એ સુવર્ણખમિ !

વાસ્તવમાં, કામરુદેશને અને બ્રહ્મદેશને કરો જ સંબંધ નથી. કામરુદેશ તો આસામનો એક હિસ્સો છે. ખઈ નામ કામરૂપ, જ્યાં કામરૂપ દેવીનું મનોહર મંદિર પહાડ અને સરોવરોથી રમ્ય બનેલાં ભૂભાગમાં વિરાજે છે, અને જ્યાંના ગોહાટી નમરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું એક અધિવેશન થોડાં વર્ષો ઉપર બરાબર હતું, તે ત્યાંની મુંદરીઓ કામણ દૂમણ જાણે છે કે નહિ, અને જાણે છે તો કેટલાં અને કેવાં, તથા એ વિદ્યામાં એ મુંદરીઓ સાથે જ નિપુણ હોય તો આપણા જોવાને એમની વિદ્યાનો પરચો મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય ત્યાં જવાથી પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે કે નહિ, તે વિષે અનુભવને અભાવે કરીને નિશ્ચયપૂર્વક કશું કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ત્યાંની મુંદરીઓ સાથે મુંદર હોય છે, તેમના કેશ સાથે જ હજુ લાંબા હોય છે, અને તેમનાં કામણ દૂમણ જો મસ્ત અને મારકણી આંખ પૂરતાં હોય તો એ ગુણ વિષે કોઈએ શંકા રાખવા કારણ નથી, એટલું અવશ્ય કહી શકાય. પરંતુ કામરુદેશ તે બધાં તો નહિ જ.

જો

જે કે બધાંની લલનાઓ વિષે પણ એ લક્ષણોનું નિરૂપણ અગ્ન્યાને નથી જ.

રંગૂન, એટલે આખા સંસારનો દ્રુંક સાર. ધરતી ઉપરનો કોઈ પણ પ્રવાસશીલ દેશ નહિ હોય કે જોનો કોઈ ને કોઈ વતની રંગૂનમાં મળી શકે નહિ; અને હિંદીઓ...

કાસ્મીરથી કન્યાકુમારી અને કલકત્તાથી કરાંચી સુધીના દરેક

જલ્લાના નમૂના રંગૂનમાં મોજીલ છે. રંગૂનની કોઈ પણ મોટી સડક, એટલે સારા બરતખાંડનો સંક્ષિપ્ત છતાં સર્વત્રાહી સાર.

રંગૂન, એટલે જૂમિતિની “ સીધી રેખા ”ની જીવંતી જાગતી વ્યાખ્યા. એની પાંચ મોટી સડકો પૂર્વ-પશ્ચિમ બાય છે; એને એક છેડે ઉભા રહો, એટલે માઈલો સુધી-અર્થાત દૃષ્ટિ પહોંચે, ને બે તરફનાં મકાનોની હારો ભેગી થતી દેખાય ત્યાં સુધી, સડકની સીધી રેખા નીહાળી શ્યો. એ પાંચ સડકોને કાટખૂણે કાપતી સવાસો'ક સડકો, ને ઉત્તરે રેલ્વે, સડક અને દક્ષિણે રંગૂનની નદી મુખ્યતઃ સીમારૂપે બાંધી લે છે. રેલ્વે સડક વાળે છેડે તમે ઉભા રહીને નજર કરો, એટલે નદીમાં ધાંગરેલી કે-ફરતી કોઈ રડીમરતું જુ'મળું કે એના ખાંબા કિનારાના ડક્કાઓ ઉપર બાંધેલી ગોદીઓ અને ગોદામોના છાપરાં ઉપરથી ડોકીયા કરતાં દેખાય જ.

રંગૂન જાઓ, અને જે વાહનમાં બેસવાનું પસંદ કરો તેના હોલ્ડિંગને ગલી નંબર તથા મકાન નંબર આપો, એટલે તરત ધરનો પત્તો મળ્યોજ સમજવો. કેમકે પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાતી મોટી સડકોને નામ હોય છે, પરંતુ ગલીઓ એકથી એકસોઆઠ સુધી ક્રમાનુસાર નંબરથી ઓળખાય છે. તેમાં દર ત્રીજી ગલીને સામાન્યતઃ નામ હોય છે. અને મકાનોના ક્રમાંકોની વ્યવસ્થા પણ સુંદર છે. વાહનવાળાને “ ત્રીસ-છે ગલી, ધર નંબર એકસો છેતાલી-ચાર ” કહી દીધું, કે છત્રીસમી ગલીના એકસો ચોસડ નંબરવાળા મકાને પહોંચ્યાજ સમજો.

કલકત્તાથીજ તમને “ ઠો ” અને “ તાથી ” ની નવી નવાઈઓ પ્રાપ્ત થાય. એક પાન માગવું હોય, તો “ એક-ઠો પાન ઠો ” એમ કહેવાય. એ પ્રમાણે એક-ઠો ઠો-ઠો ઈ. કવચિત

કવચિત્ હો ને બદલે ઠોર પણ સાંભળવામાં આવે છે. અને
 " તાલી " એટલે દસ. આ શબ્દ જૂના જમાનાના પોર્ટુગીઝ
 વસાહતીઓ અને સમુદ્રવાસીઓ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલો છે.
 ગુજરાતીમાં " આ " " દુઆવ " ઇ. પોર્ટુગીઝ શબ્દો ધરગથુ
 થઈ પડ્યા છે. તેવું આ " તાલી " નું જમીમાં છે. તાલી એટલે
 દસક. પ્રત્યેક દસકને " તાલી " કહેવાય. અંગ્રેજીના tally ને
 સંબંધ પણ આ શબ્દ જોડે હોઈ શકે. ચોખ્ખાની " ટોકરીઓ " (જમીમાં અનાજના માપનો એકમ ટોકરી અર્થાત ટોપવી છે,
 જેમ આપણામાં મણુ ગણાય છે તેમ) કે જસ્તાની ગણુતરીઓ
 ન " તાલી " ના ઉપયોગથીજ મિલોમાં અને ગોદામોમાં પણ થાય
 છે. અને સામાન્ય રીતે, દસ, વીસ, ત્રીસ અને તે પછી ચારતાલી,
 પાંચતાલી એમ તાલીય ન્યાય પ્રવર્તે છે. ' 1

રંગુન-જ્યાં જમીઝ " ક્યા " (શુદ્ધમૂર્તિ) ના મોનેરી
 પગોડા (સ્તૂપ) હિંદુ ધર્મના સર્વ સુપ્રદાયોના મંદિરો, પાગરી
 અગીયારી, ચાંદુદીના સીનેગોળ, ઇસોઇના દેવળ (અને ને પણ
 તેના દોઢ-એ ડગ્ગન પંથમાંના પ્રત્યેકનાં), મશીઓના ખૂણે ખૂણે
 મકાનોનાં છાપરાંની ઉપર ડોઢીયાં ઠરતા મિનારાવાળી દરેક દિરકા
 તેમજ જિલ્લાના સમગ્ર માટેની અલગ અલગ એવી સેંકડોની
 અંખ્યામાં સારા-શહેર ઉપર છવાઈ રહેલી મિયાંઓની મર્મરો,
 શ્વેતાંબર દિગંબર, દેરાવાસી, સ્થાનકવાળી એ સર્વ પદ્ધતિ
 આવરતા જૈન અપાસરા અને ગિખ ગુરુદ્વારા; એ બધાં ધર્મસ્થાનો
 ખભે ખભા મીલતીને રંગુનમાં ખડા છે. ઘરનાં હાંદના અને
 કુટુંબના ભાંડુઓની, જેમ, ભેગા હોવાને ક્ષીધે એ કોઈ કોઈ વાર
 ખખડે પણ ખરા; પણ એવું થાય શું ? ભેગાં ખંડોવાનુ એમનાં
 નશીબે સરગળ્યું ન હોય, ત્યાં દિવાળ શો ?

રંગૂન—કે જ્યાં વિખ્યાત મોગલ રફ્ટ છે; એનું એવું નામ હોવાનું એક દારણુ અત્યારે તો દેખાય છે, કે તેમાં એક પણ મોગલ રહેતો નથી !

રંગૂન—જે ધરાવદીને તદે વસેલું કહેવાય છે, છતાં ધરાવદીને કાંડે નથી જ વસેલું. રંગૂનવાળી નદી ધરાવદીથી સાવ નિરાળી છે. એનું ખરૂં નામ “ હ્લ્લાંધ ” નદી, જેને રંગૂનથી થોડા માઇલ ઉપરવાટ ટપાંટેની નજરે વડે ધરાવદી સાથે જોડવામાં આવેલી છે.

અને બ્રહ્મદેશ, એટલે વિરોધાભાસનું જાણે સંગ્રહરથાન.

ત્યાંની નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિ અસીમ છે, અને તેની સુંદરતાને તોલે આવે એવું બરતખંડમાં પણ કશું નથી. પરંતુ એ બાદ કરતાં, ત્યાંનું પ્રાપ્ત બધું જ “ સેકન્ડ બેસ્ટ ” છે.

બર્માનું વિલક્ષણ ફળ દુરીયન, જે જગતનાં મીઠાંમાં મીઠાં ફળોમાંનું એક છે, પરંતુ જેની દુર્ગન્ધ આગળ ફળસ કંઈ લેખામાં નથી, તે દુર્ગળી શરમાઇ જાય છે; ૧૯૩૭માં પડિત જવાહરલાલ નેહરુ બર્મા ગયાત્યારે તેમનાં પુત્રી કે. ઈન્દીરાને તેની દૂરથી પણ વાસ બેચેની થઈ આવતાં જતી. અને એને આખવા માટે જવાહરે અનેક હુમલા કરેલા. એના સંબંધમાં ઉપસ્થિત થયેલા પ્રસંગોમાંથી બે નીચે ટાંક્યા છે.

“ ક્યો ગીતમજ, દુરીયનકા કલા દુષા ? ”

“ ગોલમીનમેં અખનેમ પ્રોશામ કાયમ હૈ, જી. ”

“ મૈને કહા યા પ્રોશામમેં રખ કિયા જાય, લેકિન હંસમેં તો કુછ દિખાઇ પડતા નહિ હૈ. ”

“ કામઝમેં ખાચુખા નહિ દિખા હૈ. ક્યોંકિ દુરીયન ખાનેકા વિધિ પઞ્ચિકમેં ન કિયા જાય, તો ઠીક ! મગર પ્રોશામ બરાબર કાયમ હૈ. ”

“યદ્ વી ઠીક હૈ. દેખિયે, કિતના બળે ખાયા બચના ? સખ મામ પૂર્વા દોને કે બાદ આખરી લડાઈ દુરીયનસે રખખી, બયે, તા કિ ઉસકા અસર કો પાર કરને કે લિયે સારી રાત હંભારે હાથ પર રહે ! ઇતસાન કી બરદાસ્ત કરને વાલા મૈ. દુનિયાકી કોઈ ત્રાકાતસે નહિ ડરનેવાલા મૈ, બ્રિટિશ ઇમ્પીરિય-લિશ્મ કા મુકાબલા કરનેવાલા મૈ, કયા કમબખ્ત દુરીયનસે ડર બલગા ? કયા ખાત હૈ ! દુરીયન મુળે ખાના હૈ, ઓર ઉસ કો ખાકર હી મૈ છાકુંગા, બહે ઉમકા કુછ બી નવીન હૈ ! ” એમ કહેતા એ ડસીને ચાલ્યા ગયા.

x

x

x

પણ ધાણુ ધરણીધરણુ થાય છે ! દુરીયન ખાણુ”ડ” ક્યાં ને ઇમ, અને ખવાણુ” ક્યાં, ને ઇમ !

રાતના જમીને સાંઠા આઠ વાગે ઘેર પાછા પધાર્યા. ત્યાં મોહમીનના બહીતા શીમંત રાઈસ ચીલર કા હું હું ને ત્યાં આ પાણીનો દાવત વળીજ હતી. સંગોપોંગ બર્મીજ પદ્ધતિની રસોઈ, પીરસવાની તમીજ, ને બેડક. ગ્રાજ નીચાં રૂબરૂ, તેને ફરતા અધ્યાર જાણુ બેસે. ‘ચીનાઈ માદીનાં વાસણોમાં વાનીઓ મૂકાય. પીરસનારા જીવાને ધણીજ સુધક, અતિશય નમી છુટીને પીરસે. વાનીઓ ધણુ અનેક જમવાડું થઈ ગયું, એટલે રૂબરૂ આણુને આણુ” વપાઈ બચ, ને તેની જગાએ બીજું” મૂકી દે. તેના ઉપર ફજફજાવિ મુંદર સુધક રીતે સમારેલાં ‘હટારીઓમાં મૂકેલાં ‘ચમચા છરી ઇ સહિત ગ્રાહવેલાં હોય. ખાનારા ઉંઘા પૂટણીયાં નાખીને નીરાતે બેસીને જમે. કા હું હું” ધણુ રૂબરૂ પુકમ છે. તેના કુવાન પુત્ર પણ તેહનાતમાં હાજર હતા.

અહિં દરેક ફજના મેજ ઉપર સારા જલદેશમાં નેની બેડ ન મળે તેવાં ઉત્તમોત્તમ દુરીયનની પીચાઓ હટારામાં પીરસેલી પડી હતી ! તે આવતાં જવાદરવાલ પાવાની રૂબ મુજબ વાંસી

આખે મારા તરફ લેઈને મગ્ગ મરગ સ્થિત કરે ! હું સમજી ગયો તરત પાસે જઈને મેં એમને ઉતેજન આપ્યું : “ પંડિતજી, ને હુવા ઠીક હુવા હય. ઐસા બેનમુન ફલ આપકો એર કાઇ જગદ પર નહિ મીલેગા. ચહાં હી ચજ સિજીયે. અજ કાઇ પ્રોગ્રામ બાકી નહિ હે; પ્રારબ્ધ મેં ચહાં હિ ખાનેકા લિખા હોગા. ખાઈયેગા ”

“ ચલ, એની હાથ, આઈ હેવ ગોટ ધ હોલ નાઈટ હુ ગે’ એવર ધટ. સો હિચર ગોઝ ! ”

“ ચમચાથી સફેદ નેં મોનેરી, બંને પ્રકારની પીશીઓ ઉપરથી મલાઈ ઉખેડીને આખી. પછી લઢયા. પૂછતાં કહે : “ સુફેદ યા, વહ ઠીક યા, કાઇ ખાસ બાત નહિ, લેકીન સુનહલા ન્યાદા મીકા યા. ” એમની ખાસીયત કુજબ દુરીયત આપ્યું, ને તેનું વર્ગીકરણ પણ કરીને જનમેન્ટ આપી દીધું !

x

x

x

બમી, ન્યાં વૈદિક હિંસાના પ્રત્યાઘાત રૂપે તથા અહિંસા ધર્મની પરાકાષ્ટા તરીકે સ્થપાયેલો બૌદ્ધ સંપ્રદાય પ્રવર્તે છે, પરંતુ જેના અનુયાયીઓ સર્વબક્ષી પ્રકારના માંસાહારી છે, અને ન્યાંના શુદ્ધશાસનરત બિખ્ખુઓ પણ સતત સામિય બોજનના આસક્ત બકત છે.

ન્યાંના વતની જેવા બલા, ભોળા, રમતપ્રિય, આનંદી, સંગીતનૃત્યના આજીવન આશક્ત લહેરીલાલા સંસારભરમાં દુઃખાપ્પ છે, અને તે સાથે તેમના જેવા ઝનુની, ક્રોધી, ખારીલા, ચડાહિ અને વાંસે ધા કરવામાં એક્કા એવા ખૂની ખમીરનાં માનવી પણ ખીજે ક્યાં ય મળી શકે તેમ નથી.

બમીઝ સ્ત્રીઓ જેવી સર્વ વાતે આઝાદ મહિલાઓ સંસારના કોઈ પણ પ્રદેશમાં બાપ્પે જ હશે. સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ આર્થિક જીવનમાં પણ એમનું વર્ચસ્વ અબાધિત છે. છતાં ત્યાં

બૌદ્ધમતાનુસાર, સ્ત્રી અવતાર અધમ લેખાય છે, અને નિર્વાણ માટે પોતાને એકાદ જન્મે પુરુષ દેહપ્રાપ્ત થાય તે માટેની પ્રાર્થના પ્રત્યેક સ્ત્રીના આદિક્કર્મનો મહત્વનો અંશ છે. પુરુષને માન આપવું, પોતા કરતાં એને ઉચ્ચતર કક્ષાનો જીવ ગણવે, એવું શિક્ષણ એમને જન્મના સમયથી જીવનભર અપાય છે.

જ્યાં સગ્નવિચ્છેદની છૂટ પશ્ચિમના, દૌલીવુડના સમાજ કરતાં પણ વધારે સહેલી અને સરળ છે, છતાં આજરૂદાર લેખાતા સમાજમાં સગ્નવિચ્છેદ થતા બહુ જવસ્તે સંભળાય છે.

જ્યાંની આગગાડીઓમાં “ ફોર વીમેન ઓન્લી ” ને બદલે “ ફોર મેન ઓન્લી ” નાં પાટીયાંવાળા કમ્પાર્ટમેન્ટો જોવામાં આવે છે.

જ્યાં જમાઈ પરણીને સાસરે સીધાવે છે....

બર્મીઝ કુળો પોતાને પ્રાચીન ભારતીય કુળોના નજીરા લેખાવામાં ગૌરવ માને છે. બારસો વર્ષથી બર્મીના પ્રત્યેક રાજાનો દાવો પોતે ક્ષત્રિય વંશના સંતાન હોવાનો રહેશે છે. હેક્ષા રાજ ત્રીમે સુધીનો પ્રત્યેક રાજા પોતાને શાક્ય કુલોત્પન્ન ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિય મહારાધિરાજ કહેવડાવતો. એ વર્ણન એમના નામાભિધાનનું એક અંગ હતું. ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ બર્મીના બર્મીઝ કનસમુદાયો રૂપરૂપણે ભારતીય રક્તનાં સંતાન છે. અસલથી એમને સમાજ વ્યવસ્થા તથા સંસાર વ્યવહારમાં મનુસ્મૃતિ પ્રમાણુ છે. બ્રિટિશ રાજઅમલમાં પ્રવર્તતા “ બર્મીઝ હો ” તેને અનુસરે છે. તેમની ભાષા, માગધીની વિકૃતિ છે. તેમની કથા વાતાં, તેમનું લોકસાહિત્ય અને ધર્મસાહિત્ય બધું જ ભારતીય સાહિત્યનાં રૂપાન્તરો છે. એમનાં જ્યોતિષ તથા બૈષજ પણ પૂણપણે ભારતીય છે એ નિઃશંક

છે. છતાં તેમને ઝનૂનીમાં ઝનૂની ખાર હોય તો તે “કલા” અને “ કલા ” ને લગતી અત્યેક વસ્તુ અત્યે વ્યક્ત થાય છે.

ત્યાંની સુંદર, પાતળી નારીઓ નૃત્ય, ગીત અને વાદનમાં અતિપ્રવીણ છે. તેમનાં વક્ર નેત્રો અને નાજૂક મુખ એ નિતંબિની-ઓનાં મુખ્ય આકર્ષણોમાં લેખાય છે. છતાં એવું એક પણ નાનકડું, અપકવરણું મુખ એ દેશમાં નહિ હોય કે જેમાં બાળપણથી તે મરણ સુધી નવ ઇંચ લંબાઈ અને ત્રણ ઇંચ વ્યાસનો “ચુટો” (ચિટ્ટ) સતત ખેડાયેલો ન રહેતો હોય. ૧૯૨૬ ની સાલમાં માંધીજી બીજી વાર ત્યાં ગયાં ત્યારે તેમણે આ વસ્તુ ઉપર ખાસ ટકાર કરી હતી અને તે વિષે ખેદ દર્શાવ્યો હતો.

એ નારીઓને પગની પાનીને ઢાંકે તેવાં લાંબા કેશકસાપ હોય છે. છતાં તેમાં બનાવટી વાળ ઉમેરીને માથે કેશસ્ત્રૂપ ન બાંધતી હોય એવી કોઈ પણ બર્મીઝ લલના બાગ્યે જેવામાં આવશે. ખરેખર, નારી, એટલે વાળ વિષેના અસંતોષની અખંડ જવાલા. જેમ ધનનો સંતોષ રંકથી માંડીને કુબેર બંડારી સુધીના કોઈ દેવ કે માનવને નથી હોતો, તેવી સ્થિતિ નારીઓની વાળ પરત્વે હોય છે.

ત્યાંના સ્વેડેગોન, સ્વેમોડો અદિ અનેક પ્રચંડ જંગલિખ્યાત બૌદ્ધ પગોડાની પ્રથમ સ્થાપના બૌદ્ધેતર હિંદુઓના હાથે થઈ છે.

હિંદના કોઈ પણ જલમાર્ગો જેની તોલે ન આવે એવી દરિયા જેવી વિશાળ નદીઓ ત્યાં બારે માસ હમ હમ કરતી વહે છે. સાતસો માઈલ સુધી ઉપરવહેણ સ્ત્રીમરે જઈ સહે એવાં અગાધ જેનાં નીર છે; જેના સાગ, તેજ, રત્નો અને ચોખ્ખાની વિપુલાત

શ્રમણ

જગતને મુગ્ધ કરે છે—છતાં જેમાંની એક પણ વસ્તુ ઉપર ખર્ચાની વતની કામનું લેશ પણ પ્રયત્ન નથી...

ડિસેમ્બર ૧૯૨૫થી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬...ચૌદ વર્ષના મારા ખર્ચાનિવાસનાં અનેક દૃષ્યો ચિત્તપટ ઉપર ઝળઝળી જાય છે...

એ દેશની અંદર મારી મુસાફરીઓ! ઘણી યે થઈ, માંડલે, સગઈ, મોઈવા, મોક્ષમીન, બસીન, પ્રેમ...

નિરંતર જેની બત્રીશી માસ્યા જ કરે છે એવાં આદ્યારથિય અમીઝ નરનારી યાત્રીઓ સાથે ખર્ચાની રેખાઓમાં રાત્રીઓ પીતાવવાનો પણ એક લઠાવો છે.

મુંદર લાંબી સડકો ઉપર મોટર વાહનમાં દોડ હજાર માધ્યનાં કદી ન વિસરાય તેવાં મનોબિરામ, રસ છલકતાં ભૂમણો વિપેક્ષાને પાત્ર કેમ કહેવાય ?

અને ધરાવદીના વિસાળ વક્ષસ્થળ ઉપર, સાસ્વીનતા સમુદ્ર શા વિસ્તૃત પટ ઉપર, સ્ટીમર જેવી મોટી બે માળની સ્ટીમરોઓ, નાનકડી “ સંપાન ” નૌકાઓ અને મોટર “ સ્પીડબોટ ” માં કરેલી રખડપટ્ટીઓની લહેરની કંઈ વાત થાય ?

અને હવાયાન:

સીપ્લેઈમાં વાહેમાથી બસીન, અનેક નદીનાળાંની રેખાઓની જળમૂંચણીથી અંકિત, જળભયો કટારો જેવાં દેખાતાં તળાવોની તારાટપકી જડેલી, ગામડાંના નાના સમૂહોને માતાની જેમ ગોદમાં છુપાવી રહેલાં વૃક્ષવૃન્દોથી આચ્છાદિત, વિચિત્ર આકૃતિઓ આલેખતી ખેતરોની રેખાવલ્લિઓથી સુમંડિત એવી ડેલ્ટાપ્રદેશની ઉછળતી, હિમરાતી, કળદ્રુપતા...

જૂન મહિનો એટલે બર્મામાં બર યોમાસું; અને વાયુવાહનની ચારે તરફ વાદળજૂથોના તરતા ચર ઉપર ચર, અને વાતાવરણની સ્પૃશ્યતા તથા સૂક્ષ્મતા અનુસાર હિલોળા લેતું વિમાન...

વળી બસીનથી રંગૂન:

"આહ ! આખે કિનારે શું માનવભીડ ! અગણિત લોકો ઘોઘોઘો કમરોડું હતું. ધૂધવાટ કરતું વાયુવાન ઉઘે ચઢ્યું ત્યાં સુધી તેમની જથ્થોપથ્થો કાચની બંધ બારીઓમાંથી પણ સંભળાતી હતી.

"જળ બરેલાં વાદળ ચઢ્યાં હતાં. તેના ચર ઉપર ચર અમારી આસપાસ જમણા હતા. ડાબે હાથે તોફાન હતું. ધોધમાર વરસતા જળનો દેખાવ જોવા જેવો હતો. ધરતીથી લઇને વાદળ સુધી ચાર હજાર ફીટ ઉંચા ને પ્રચંડ ઘેરાવાવાળો જળખંભો નીચે જમીન તરબોળ કરતો અમારી સાથે ચાલતો હતો. પ્લેઇનની અંદર ધામ અસહ્ય હતો, ને હવા તોફાની હોવાને લીધે હીલોળા લાગતા હતા..." *

એ હીલોળા, એ ધામ અને તનજન્ય બેચેની, એ તો બધા ગ્રુલાળની જોડે રહેલા કાંટા.

રંગૂનથી મોક્ષમીન:

"સવારના વહેલા ધરાવતી ફોટોગ્રાફના દવાયાનમયકે પહોંચ્યા, ને મોલમીન તરફ પગ-અર્થાત પાંખો લંગાવી. પંડિતજી, ઇન્ડુજેન, ઉપાધ્યાયજી, સલાસાઇ તૈયળજી, રશીદ, ને હું, એટલા મુસાફર હતા. ઠીક ઠીક વહેલા નીકળ્યા; ને વાદળ હતાં, એટલે બસીનવાળી સલેદઆલ જેવો ઉઘાટ કે અથડામણ નહોતાં. અધારી નીચેથી પાણીપચ્યા રેલ્વેનાં સોંકડો નદીનાળાની અનેક આકૃતિ ટોરતી રજાઓ, બોળા જેવાં દેખાતાં તળાવ, ગામડાંની

વસતી સૂચવતા જાડનાં મુંડ ઇંચ નો નકરો જતાવતો ધરતીપટ સરખો; વીસેક મિનીટ ફરીથી દેખાયો. એ જાડી વડાવતાં દરેક મિનીટ થઈ, ત્યાં સાલબીનનાં મુખ અને ત્રિવેણી સંજમ જેવું જાણી ગયું. પ્રવાહોનું સંમેલન નજરે પડ્યું. ચક્રર મારીને સાલબીન ઉપરવટ ગયા, ને “ડ” આકારે પથરાયેલા મોલમીનનાં ફર્ન ચયાં. સામે પહાડોની મનોહર દારમદગા, જળના બંડાર ઉપાડીને આવતા મારગે યાકેલા અને એ હુંગરાને માથે ફલમર વિસામે જાતા સમર જલસર જલદપુંજે, નીચે મનોનિરામ નદીઓ અને દરિયાળી, એ સર્વ અત્યંત આહવાદક લાગતું હતું.

“સાલબીન માની જોઈમાં અમારી ચિદ્રીયાં ગાડી હળવે ઉતરી. ત્યાં દોન્ય તૈયાર હતી. એકદમ સજ્જતારેલી, ને હસતી રમતી...” *

અને પાછા મોલમીનથી રંગૂત...

પરંતુ ઘણદેશનાં અંતર્ગત જમણોની મળની વિગતોને પંજ મા પ્રસંગ માટે અપ્રસ્તુત ગણીને તેમાં નહિ ઉતરીએ.

* “ઘણદેશમાં જવાહરલાલ ”માં પં. જવાહરલાલ સાથેના લેખકના-મારા-વર્ણનમાંથી લઘુત.

મહાનદી સહીની ના વિચાળ વણ ઉપર ચોમાસાના સધિયાં તરતો છમારતી લાકડાની

મહાનદી સહીની ના વિચાળ વણ ઉપર ચોમાસાના સધિયાં તરતો છમારતી લાકડાની

માંડલેના સહય પગોડા; નશ્વરના પુંચર ઉપરથી લેવાયેલી છબી. (૧૯૩૪)

કેટલીક ઝડપી તસ્વીરો

“ લે બાપ, હું તો ક્યાંય જતી નથી. આ હું બધી ને મારો કમરો બલો. ભુરી બાપ, તમે આવો ને હું નોં મળું છ તે બને ? ”

“ બહુ વાલબાપ, તમેય એવાં ને એવાંજ ગિયાં. પૂરીબાપ મારે ઘરે આવ્યાં તાં, ને મને કહ્યું કે દૂધીબાપને ત્યાં જવું છે, તમારે હાલવું હોય તો હાલો. નહ તો હું એકલી વધ જાઉં. તમ મેં ક્યું જરા થોભો, આ આવી. પછે રસ્તામાં તમનેય જરકયાં, પણ જવાબ નોં મળ્યો અટલે અમે હમન્યાં કે તમે ઘરે નહ હો. ”

“ ઓહો ધમ કા ને તઈ, હું કપડાં ઘોષને ધુમલખાનામાંથી નીકળા ને ચોક્કા કરતી તી, ધ વેળા તમે જરકયાં હમ્યો. મારાથી હંમજાણું નઈ હોય. ”

“ પણ વાલખાઈ, ચોઠો બરતન હાથે કેમ કરવાં પડે છે ? રામે રાયો ક્યાં વયો યો તો ? ”

“ શું કંઈ બેન, રામાને કંઈ કામ ચીંધીયે તો મરવા પડે છે. આ ક્યું કે મારણીકાંથી બે વિસા ચીની લઈ આવ્યા તો રાયો સામું બોલ્યો કે રોજ રોજ તુમ લોક ટટટટ કરતા હે, આપ લોકકા જંજટકા કામ હે, હમારા કામ તો ખાલી ચોઠો બરતન ઓર કપડાંકા હે, કીન હમકો ઘડી ઘડી કામ ચીનતા હે, હમ નહિ સકતા. રાયોને મિળજનો પાર નહ. મેં તો તરત સંભળાવી દીધું કે કાપક કામ નહિ બતાવ્યા. કંઈ મક્તમે કામ કરતા ? એટલું બોલી, ને પીટયો હાલતોજ થયે. ”

“ અરે વાલખાઈ, તમે બી અબજબ આદમી દેહું. આપણે લોક રહ્યા રામા લોકને આસરે. એની પતરાજી ચામે; આપણી ની ચામે ને. આ તીનપાય કરવા મીયાં, ને હાથે ચોઠા કરવા વારો આપવા. ”

“ ખરી વાત પરસનબેન, આપણે ગામડાંની બાઈડીયું શ્વેરમાં આવીને શેઠાણીયું બની ગઈ, તે જ નાંચ ના...લ્યો આ તમારો દરવાન આવ્યો. દરવાન, કિસકો મંગતા ? ”

“ ચાવલપદી મેં સે બાણુ હમકો ભેજ. બોલી, અમાક પૂછો; ક્યા ચીજ મંગતા, બજારસે લા દેમ. ”

“ એ તો મને પૂછે છ, વાલખાઈ. એઆતાણો છે તે. કોના બણી દેખતો છે તેજ ની હમજતું મલે. દેખો દરવાન, કલકો બાણુ કા દોસ્તીવાલા લેઈ આવેવાલા હે. ઉસકા વાસ્તે ખમણુ-ટાકળાં બનાવ્યા. ઉસકા વાસ્તે ચેડા હારા ધનીયા ઓર અદરક દો દિકલ દિસમિસ — અચ્છાવાલા મંગતા, હો કે ? — લે આના.

અને એક વિસા આણુ ઓર સાડે એક *વિસા પિયાળ ગલીકા મોડ વાલા કાકા કા દુકાનસે લાનેસે ચલેગા. ”

“ અમ્મા, વો દુકાન કાકા કા નહીં હે, નાના કા હે. ”

“ કાકા, મામા, મામુ કે મોટા, કોઈ કા બી હોગા, પર્વા નહિ. તુમ તુમારે લે આઓ, એટલે બસ. ઓર મોદીકા ઉધરસે ચીની, નિમક ઓર માંડલા ચાવલ કા ખોલના. મંગતા હોને સે તુમારા સાધન કરના. ”

“ ઓર કુછ ? ”

“ ઓર કુછ તે...હાં, તરકારી બી લાના થોડા દુધી... ”

“ દુધી કયા, અમ્મા ? ”

“ ઓ બડાવાલા, મોટાવાલા સફેદ સફેદ ઓર ઉપરસે હરિયા આતા હેને. ”

સમજ ગયા. કુકુકા બાત બોલો ન. ”

“ હમ કુબદુ નહિ જાનતા. હમ લોકકા બાત મેં તો દુધી ખોલતા વો લાના, દુસરા શુદ્ધમાત્ર હમ નહિ મંગતા. ”

“ હાં હાં સમજ ગયા અમ્મા, આપ લોકી મંગતા, લોકી લાયગા. ”

“ દુસરા બી કુછ તાગવાલા હોને સે દેખના. પાતરાં તો ચંદાએન બહુ હારાં છે તે બિચારાં બગીચેથી મોકલે ન છે. ”

“ અચ્છા અમ્મા, ઓર બાણુ બોલા હે, કે જેતાલી તીનમેં આજ ચામકો જાનેકા હોને મેં બોલો. ”

“ બાણુ કે તુમ બોલો, જેતાલી તીનમેં નહિ. પણ પચાસદો વાલા અમ્માકા ઘરમેં જાયગા. ”

“ અરજા અમા જાવળા. ”

“ અરજા, જાતે સકતા...ખૂરીએન, અમને દરવાન બહુ હારો મધલો ને. ”

“ અરે એન, આ રંગૂનમાં ઝોણું દખ ? વરહ દી ચાય ને મુકુક જમ્મ, અને ત્યાંથી પાછાં વળીએ એટલે રામાની મોકાણુ માંડ શીખવીને તૈયાર કર્યો હોય, તે મુવો બીજે વયો જાય. ”

“ વાલએન, તમારો હમરો તો દક્ષ હે હો, હું કિરાયું આપવું પડતું છે ?

“ કિરાયું સાડી સત્તાવીસ આ મહિનેથી ક્યું પણ ગયો ધરવાળો ચૂનોયે નથી દખ દેતો. ધને ધણું ય કષ્ટે કે રંગૂનમાં ચૂનો દેવાનો દમ્પુર છે. તો ય દાદ નો દે. છેવટ આ મહિને કિરાયું રોકવું છે. ”

“ મુડાપકોડા રોટ ઉપર એક હમરો મેં જોયો બહુ મારો છે. કિરાયું પણ માફક છે. ને ધરવાળો લાયક માણસ છે. એના માફક હમરો મળવો મુશ્કેલ. ”

“ એ પિયાળેવાલો આઘિ...એ પિયાળેવાલા, થોડા ઉપરમે આવ રે. ”

“ સણુર પરસનએન, કોઇ દરવાળે ઠોકતું લામે છે. કોન હે ? ”

“ ખોલો ને, કોઇ ખાઈ જવાનું છે તે ? તમેય મારી બાઈ હાવ બીકણુ બિવાડી દેહું. ”

“ લે, આતો ચીનો છે, કયા હે મીસ્તલી ? ”

“ મકાનવાલા બાણુ ભેજ હે, ગુસવખાનામે તખ્તતા બનાવગા હે, બોલા હે. ”

“ કલકો કામકે નહિ આયા ? ”

“ કલકો હમ આવાવાલા હે, બાણુ હે, ઘલમે બાણુકા રંડી નહિ હે. બાણુ બોલા હમકો માલુમ નહિ, અમ્મા જનતા, કરકે આજકે આયા હે. ”

“દેખો અંદરમે આવ...છતના તખતા બનાયગા કયા લેગા?”

“ ત્રીન લુપીયા હોયગા, કમતી નહિ સકેગા. ”

×

×

×

રંગૂનમાં વસતાં ગૂજરાતી નરનારીઓની સામાન્ય વાતચિત આ હોયે થાય છે, અને રંગૂની હિંદુસ્તાનીનો આ નમુનો છે. આવી આવી પણ હિંદુસ્તાની, રંગૂનમાં અંગ્રેજ, ચીના, બર્માઈઝ, મદ્રાસી અંગાળી—અર્ધાં જ બોલે છે. રંગૂન બર્માઈઝ પાટનગર; એની મુખ્ય ભાષા આવા પ્રકારની છતાં હિંદુસ્તાની જ છે, અને તેની અસર ત્યાંની ગૂજરાતી ભાષા ઉપર ઉપર દર્શાવી તેવી થઈ છે. રંગૂનમાં લાંબો સમય રહેલું માણસ “ મુલુક ” જાય, ને ત્યાં તેનાથી વાતચિતમાં રંગૂની “બાત” બોલાઈ જાય, ત્યારે ઠીકઠીક “ગોલમખાલ” થાય છે. ખાસ કરીને બર્મામાં હિંદુસ્તાની છોકરાંને “ દેસ ”માં આ તો “ મુલકીલ ” છે !

×

×

×

રંગૂનમાં આ છેલ્લી યાત્રા દરમ્યાન એક મિત્રને હું મળવા ગયો હતો. એ ભાઈએ વાત નીકળતાં વાત કહી, કે ચારાવાડીમાં વિચિત્ર બનાવ બન્યો છે.

એમનાં પત્નીએ પૂછ્યું, “ શું બન્યું ? ”

“ એકબરમીને ત્રણ પગવાળું બાળક આવ્યું છે. ”

એમનાં પત્નીએ તત્કાળ પ્રશ્ન કર્યો, “ બસ, ત્રણજ પગ ? ”

“ હું હું કોઈ ! ત્રણ પગ તને આજ પડ્યા ? ”

પતિ તેમજ પત્ની, ઉભયને લામ્બુ કે ઉભયથી કંઈ આડું વેતરાઈ ગયું છે. થોડી વારે બન્ને બોલી ઉઠ્યાં, “ હમલખ બું. ”

x

x

x

“ હામજીવું કે...આજ તો મણે દી...બાઈ આવ્યા છે. શું જમાડશું ? ”

“ સ્થો કો, છમાં મને શું પૂછતા હસ્યો ? તમે કો, છ. ”

“ હે, ગાલાવેલી યા મા. તને તો હાલતાં ને ચાલતાં એકજ વાત આવડે છે, કે તમે કો, છ. છ કામ અમારાં થોડાં જ છે. ‘રસોડાની લમણાઈોડય અમે કરશું’, તો પછે બાઈડીયું શું કરરી ? જરા પ્રભુએ આપી હોય તો અફસ ખરચીયે, તો નુકસાન નોં થાય. આ તો બસ કાંઈ પૂછ્યું, ત્યાં જવાળ ઉભોજ છે, કે તમે કો, છ ! કોણ આવવાનું છે, કેવી એમાની કરવી, છ બધાય વચ્ચાર તમારે બેરાંએ કરવો જીવે. અમને પૂછય પૂછય કર્યો...”

“ એલા, છ, પડ્યો ! હું કેતી તીજ કે રોયો પડવાનો થ્યો છે. પીટવાનું કાળજી જ ઠેકાણે નોણું. ”

રસ્તા ઉપર ઠાઈ સાઈકલવાળો ગાડા સાથે અચડાઈને પડ્યો, તેમાં જ આ ભાવણુ દરમ્યાન શ્રીમતીજીનું ધ્યાન હતું. બાણજી ધૂંવાફૂંવા યતા પગ પછાડતા ઉપડ્યા આવલપટી તરફ.

x

x

x

“ કયા કહે ભઈ, હમ ચમડી ફોડ કે કર્જી ઉઠાકે જી અપના કામ કે વાસ્તે મોટર રખતે હેં. લેકિન જળ દેખો, તખ વોહી

તંકલીફ. હમારા કિતના બી ઝુરરી કામ ક્યોં ન હો, રહ જાવે; ઓર ઓરતોં અપની ટેડી દિમાગમેં આયા, કિ ખસ, ગાડી લે કર હો જાતી ચંપત...ઓર આખિર કયા કામકે વાસતે ? ખાઝારસે દો આનેકી સજ્જી લાની હો, દો પેસેકા મસાલાકા આડર દેના હો, ઇસ્કાટ કંપનીકે કુએ સે પાનીકા કા ઘડા બરના હો—ખસ જુલાયા ડરાખ્વર કો ઓર છૂ હો ગયે...અપની કોઈ ફુરસતીયા સહીયની કો અપની બડાઈ બતાનેકે લિયે લે ચક્તી મોટર, ઓર દો પેસેકા ચાઇ પીનેકે વાસ્તે દો ઘંટા ગાડી કો બિડા રખતી. દો આના કા લંચા કી જગહ દો રૂપયે કા તેલ જલાતી, ઓર હમકો પેર ઠોકતા જના પડતા. કુછ બી કામ ક્યોં ન હો, રોજ કી રોજ મહી હાલાત...ફિર કુછ કહતે હૈં, તો મેમસાબકા મિજાઝ હો જાતા બરખિલાફ. અરે યાર, કુછ કહ બી નહીં સકતે, ઓર કમખખત સહ બી નહીં સકતે. ”

x

x

x

What man, what to do, My bally wife's so-and-so brother arrived yesterday, and ever since then, she has no eyes and no ears for any one but that d...d blighter. I do hope, she is not overhearing. but no, she's not at home. She hardly ever is. Yes. You do jolly well all that you can for your bloody wife, but as soon as she sees any bloody person or even a bloody dog connected with her bloody mother's house, not father's, mark you, fathers are of no

bloody account anywhere with women - as soon as she sees him, off she goes bloody raving mad, and you are no more than a dam bloody ninny, not to be taken any notice of. I mean, you are nowhere in the bloody picture, except as a dam shiko-machine who must consider himself dam lucky to lick the bloody phana of your wife's...Beastly, I call it. We Burmese, our women...oh, and when the hpongyis come, you'd better scoot, or you're in the soup, sure's death..."

x x x

સંસ્કારમાં મર્વત જો સ્વભાવ સમાન છે ! કે પછી, છે ?

✕ ✕ ✕

બર્મામાં ટકટ્ટે અગર ટાહિટ નામનું પ્રાણી થાય છે. એ ધોની એક જાત છે. વગડામાં તે એ બધે જ હોય છે. અને બાગ-બગીચાવાળાં ઘરોનાં આંગણાં તેમજ તેનાં છત, નાળાં ઇં માં પણ એ જાનવર ભરાઈ રહે છે. તે બોલે છે બહુ વિચિત્ર રીતે. એનો અવાજ ઘણો મોટો અને ઘેરો હિંમત છે. રાતની શાંતિમાં એકાએક એનો પડકારસો પોકાર સંભળાય છે.

“ㄌㄨˊ-ㄌㄨˊ-ㄌㄨˊ-ㄌㄨˊ-ㄌㄨˊ-ㄌㄨˊ-ㄌㄨˊ-ㄌㄨˊ-ㄌㄨˊ-㉔-㉕，ㄌㄨˊ-
㉖-㉗...”

પાંડેડો! ટકટકારો! ધાણી ફૂટે તેમ જડપથી, અને પછી “ટકટક”

તો “ ટૂ ” લંબાવીને એ બોલે છે. બે ત્રણ વાર ટકટૂ, પોકારીને એ ચૂપ થઈ જાય છે, અને સહસા થોડી વાર પછી પાછી પોતાની ચેલેન્જ ફેંકે છે. એ નજરે જોવામાં તો જવલ્લે જ આવે છે.

ગાંધીની જેમ, ટકટૂ અમુક રીતે બોલે ત્યારે શુકનિયાળ, અને ખીજા પ્રકારે અપશુકનિયાળ લેખાય છે. નિરવ વાતાવરણને ભરી મૂકતો એનો ધોર પડકાર વચડામાં રાતે પંથ કાપતા વટેમાગુને ધડીભર ભયચકિત કરી મૂકે છે. એ પ્રાણીનો ડંખ એરી મનાય છે, બર્મામાં આ ટાઉટે પરત્વે અનેક સત્ત્વ તેમજ કાલ્પનિક ઘટનાઓ વર્ણવાય છે.

×

×

×

“ ટક-ટક-ટક-ટક...ટકટૂઉઉ ! ”

“ આજે ટાઉટે છેડાયું લાગે છે, ” - સવારે આંગણુમાં ખંઠલાનાં દાર પાસે ખુરશી નાખીને આરામથી બાળકનું સ્વેટર ગૂંથતી માતા સહેજ હોભથી બોલી. “ કોઈ દિવસ નહિ ને આજે વહેલું મળશેથી બોલ્યા કરે છે. કાણ જાણે શું મોત આવ્યું હશે એને. મેનું જાણે શુભે થયું હોય એમ કરાજીને બરાડા પાડે છે ! સવારના પડોરમાં બોલતું આજે જ સાંભળ્યું. ”

પછી એણે આંખો ગૂંથણ ઉપર સ્થિર કરીને મન વાળ્યું, કે હશે.

મેડે, નાવલિયામાં એક નાના છોકરા જળભર્યા સ્નાનપાત્રમાં છમછમિયાં કરતો રમતો હતો. જળ ઊરાડતો એ ક્ષોભ કરતો હતો. એટલામાં ઉપરથી કશુંક પડ્યું.

છોકરાએ ચમકીને બેસ્યું, તો ધરોળી જેવું ટકટૂનું બચ્ચું

દેખાયું. પડ્યું, તેવું કળ ખાઈને લાં જ પડ્યું રહ્યું. ઘો છાપરાના ભારોટિયા ઉપર ધસી આવીને જોરથી પૌકારવા લાગી.

બાળકમાત્ર સ્વભાવે જ ઘાતકી હોય છે. આ બાળકે બચ્ચાને પૂંછડી પકડીને ઢિપાડ્યું, ને નાખ્યું એક ડોલમાં. ડોલ પાણીથી ભરેલી હતી. ભારોટિયા ઉપર તેની માતાએ કરાંછીને એક વાર આકંઠ ક્યું. એ આકંઠમાં રહેલા દર્દે નીચે બેઠેલી પેલા બાળકની માતાને બેચેન બનાવી હતી. એક માતાના કલ્પાંતને પડ્યો બીજી માતાના અંતરમાં પડ્યો હતો.

છોકરો થોડી ક્ષણમાં બધું વિસરી ગયો. ઘો ચૂપ થઈને હતી લાં જ જાણે ચોંટી ગઈ હતી. છોકરાએ બચ્ચાની લાશને બાજુએ ફેંકી દીધી, ને પોતે સ્નાનપાત્રમાં સૂતો. ચતો સૂઈને એ પાણી ઉછાળવા લાગ્યો.

આખના એક પલકારામાં બદ દઈને એના મોઢા ઉપર ભારે શીલા જેવું છતાં પોચું એવું કશુંક પડ્યું. એ પેલા મરેલા બચ્ચાની માતા હતી.

એણે લાગ સાધીને ભારોટિયા ઉપરથી પડ્યું નાખ્યું હતું.

ટાઉટેતું પોચું વિશાળ પેટ બરાબર એ બાળકના નાક અને મોંને દબાવીને ચોંટી ગયું. એ ખીજબેલા પ્રાણીએ આગલા પગના નહોર બાળકના એની માતાના પ્યારા કુદરતમાં વળ દઈને બરાબરા, અને પાછલા પગના નહોર એની હંડપગીમાં સળંગડ ખૂંપાવી દીધા.

છોકરાને નાકે મોઢે એવો રૂચો દેવાઈ ગયો, કે એનાથી શ્વાસ ન લેવાય તો ન લેવાય, પરંતુ ઉંકારો સરખાય એના મોંમાંથી

નીકળી શકે નહિ. રૂંધામણના તરફડીયાં મારતાં એણે બે હાથે આ નાખતા માતૃઝનુનને ઉખેડી નાખવા ખૂબ વૃક્ષખાં માર્યાં. પણ ઘો જેતું નામ ! અધ ક્ષણ, એક ક્ષણ, ને બાળક નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયો. એની કાયા સંરક્તી પાણીની સપાટી નીચે ઉતરી ગઈ. 'ઘોએ બાકી રાખ્યું હશે, તે જળે પૂરું થયું'; અને પાણીમાં ફૂલતાં પહેલાં ઘો કુદકો મારીને બહાર નીકળી ગઈ.

ઝપાટાઅંધ ભારોટિયા ઉપર પાછી ચડી ને એણે પ્રચંડ સાહે જપથોપની ત્રાડ નાખી;

ટક-ટક-ટક-ટક-ટક-ટક ટકટ્ટે, ટકટ્ટે..... !

પોતાના સંતાનનું એણે સંપૂર્ણ વૈર વણ્યું હતું.

અને નીચે મેઠેલી માતા આ ચીત્કાર સાંભળીને વળી પાછી વિબુળ થઈ. " આજે એને થયું છે શું. આવી રાડારાડ કરી નથી સાંભળી. હવે મૃત્યુ મરે તો સઘન. મને કંપારી છૂટે છે. " એ બબડી.

દેખ, ચપ્પાં માર દી....

ધૂમ્રાને, રંગૂને રામ રામ ! ઢાણે બાણુ, કદાચ છેલ્લા રામરામ ! તારીખ ૩૦મી નવેમ્બર ૧૯૩૯ ને વાર મરેઉ; સ્ટીમર નામે " આમ્રા " તેમાં બપોરના ત્રણ વાગે અમે થયા સવાર; સીદી વાગી ને સ્ટીમર ઉપડી, ઝરમરીયા ગાધા !

" આમ્રા " ને મુલના સંલેગો માટે ઠીક ઠીક સજાવી હતી. એનો રંગ રાખોડીયો કરી નાખ્યો હતો. પાછળના છતક ઉપર એક તોપ ચડાવી રાખી હતી. કેટલાંક વિસ્ફોટક યત્રો પણ તાત્કાલીક ઉપયોગ માટે તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. " આમ્રા " રાણી કલાકના બારેક સમુદ્ર કેસ (નોટ) ને વેગે ચાલતા હતાં. (એક " નોટ " એટલે એક માઈલ, એક કાર્યોગ અને લગભગ ૨૯૫ ફીટ.)

સ્ટીમરમાં સર્વ કેઈ ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થયાં. રાતના બતી

શુલનો કમ'તો ચાલુજ હતો. રંગૂનથી ભરતખંડ તરફ જતી સ્ટીમર, એટલે રંગૂનની જેમજ, માનવોનું જાણે આંતરેશીય સંગ્રહસ્થાન. કંઈક ભાષાઓ કાને અચડાય.

" તેજિએમ કરોને, આ થાળી..."

" એ કુડી, એથે આઈ, તુજે ગલ મુણાઈ...એનુ રાદી નઈ દીયા..."

" એ કરતારીયા તુસે..."

" નાયોનો નેલોનો..."

" ઓ મોશય, આમાર કચ્છુ નાય..."

" ઇન્જે સામી...સાપડયા ચા... ? સાપડ ઇસે..."

શુજરાતી કુટુંબો, પંજાબી-શીખ તેમજ મુસલમાન-અરબી પુરિષો અને બાળકો, સિંધી, બંગાળી, મારવાડી, મદ્રાસી, ચીના, જપાની, એન્ડો ઇન્ડીયન, ગોવાનીઝ, ચટગેયાં...

એમ અનેક ભાષાઓના વિચિત્ર અને રસપ્રદ લાગતા ખંડકો મારે કાને સ્તતત અચડાયા કરતા હતા. સ્ટીમર હિપડવા સાથે થોડી વારમાં ખાવા, પીવા અને નહાવાની પ્રવૃત્તિમાં બધાં મશ્ગુલ થઈ ગયાં. અને તેમાંથી દારૂગ થયાં, એટલે જેને અને તેને સંગીત સૂર્યુ...

અલખત, તેમાંથી શુજરાતી અને સિંધીને બાદ સમજવા.

બંગાળી " મોશયો " મધરાતે રોતાં શ્વાનોના કરુણ રવનો આગ્રેહજ ખ્યાલ આપે એવા નવી બંગાળી ઢગના વિલાપમય આલાપો સહિત, " નોયોનો નોયોનો " શબ્દો જ જેમાં ખાસ સંબળાતા હતા, તેવાં ગીત આરડતાં યાકતા નહોતા. અને એ લોકો બોલે, કંઈ બોલે...અત્યંત બોલકણા. એક ખીજની તદ્દન સમીપ.

(હસકતાના અનુભવના વણનમાં જતા હસખ આપણ કરા
ચૂક્યા છીએ તે) હિન્દુસ્તાની “ સંગીત ”નો દરજો આલા
પ્રકારનો હતો. આ ગીતસમુદયમાંના મોડા, લાક્ષણિક નમૂના
ફરે, આ રજા:

“ સગનવા, સાસ નનદિયા...”

“ અદાદા, અદાદા.....”

“ અરે, કોસી મજલુમકો મૈયત યહાં તૈયાર રખખી હૈ
કિસી બેદસકી લારી યહાં તૈયાર રખખી હૈ. ”

“ યુગર મેરી હિન્દ મેં અબ નહીં હોતી,
મદીને મે મુજકો, હાં, ખુશ લીજયે ગા, મૌલા,
યુતામ અપના મુળે, હાં, બના દીજયે ગા, મૌલા, ”

“ મીરી રામ કહેને કો મજા હસકી જર્મા પર આ ગયા .. ”

“ બ્લુ બેલ્સ...માઈ બ્લુ બેલ્સ ધ ડોન ઈઝ ઓ...કિંગ... ”

x

x

x

કમે કરીને પ્રથમ દિવસની રાત પડી. હજી તદ્દન ખુલ્લા
સમુદ્રમાં “ આમ્રા ” એ પ્રવેશ કર્યો નહોતો. ઘેરા યતા અધકારમાં
બોયોના માર્ગ દર્શક તેમજ અવસ્યક દીના જળક-જળક યતા
હતા. એ જળકારા બેઠને મારી દેખના જામત થઈ. આંખ
મીચામણાં.. નયન પલકારા...જમોરાણી એના વિદાય યતા પ્રેમીને
નેણાંથી ધાયલ કરીને પાઠો આવવા ઉત્સક કરે છે...

“ દેખ અખખા માર દી જૈસા ! ”

મારે કાને અવાજ પડ્યો, મારાજ સંકલ્પ-વિકલ્પનો આવો
ખાખાદ પડ્યો ! હું તરત એ અવાજ તરફ ફર્યો,

માર સીખ જીવાન સ્ટીમરના કઠેરા પાસે પડેલા એક લાકડા ઉપર બેઠા હતા. એમની આંખો એક ઝળકતા લાલ તેજસ્વી દીવા ઉપર એકાગ્ર હતી. એ આંખો હસી હસી રહી હતી. એમની સમગ્ર મુખાકૃતિઓ અનેરા હર્ષથી ઝગતી હતી. કુદરતના એ સાચા કવિઓ, અને લાક્ષણિક યુવાનો;

“ જુઓને, આતો જાણે આંખો મારી રહી છે ! ”

x

x

x

એક કચ્છી સહયાત્રી સાથે વાત કરતાં વાત નીકળી. વિષય એ હતો કે ખંદાઈમાં, જેને મુલતાની કહેવામાં આવે છે તે સિંધી વધે, કે કચ્છી. મારો સિંધી તરફનો પક્ષપાત દેખીને એમણે નાનું સરખું ઓઠું ઠેલું.

એક વખત કલકત્તા તરફ જતી આગગાડીમાં એક સિંધી ને એક કચ્છી ભેગા થઈ ગયા. કચ્છી પાસે જડાં દેખરાં ને લસણની ચટણીનું ટીમણું હતું. ગપસપ મારતાં જોવાર થઈ, અને બન્નેને જૂખ લાગી. સિંધીએ વિવેક કર્યા કે બાતું ખોલીએ. ડખો ઉઘડતાં તેમાંની જાતજાતની વાનીઓ જોઈને કચ્છીએ વિચાર કર્યો કે આજે આ બધું આપણે જ એકલા જાપટી જવું છે. તેથી એણે સિંધીને વાતે ચઢાવવાની મુક્તિ આદરી. એણે પૂછવા માંડ્યું. બનેની ભાષા લગભગ સરખી જ રહી, એટલે વાતમાં ફાવટ આવતી હતી.

“ વાહ, બાતું જડું સુંદર બનાવ્યું છે. આપના પત્નીએ બનાવ્યું હશે. ”

“ ના જી, મારી મા એ બનાવ્યું છે. ”

“ વાહ, પછી શું કહેવાનું હોય ? માના જ હાથની મિઠાઈ. આપના પિતા ત્રી શું કરે છે ? ”

હોવા છતાં જણે એકે માંધવના અંતરે બેઠેલા હોય તેવી રીતે તારે 'સુજેન વાતો' કરે. ૧ ૧ ૧૧૬ ૧૩ ૧/૧ ૧

અને પળખીઓને 'એમ વાગે, ' કે બંધે ફીટ ફરેથી ' એકે ખીજતું' કહેવું કોઈથી સાંભળા શકાય જ નહિ; કુદરતે એમને શુદ્ધ દયા સાથે કઠની પશુ સપ્રમાણ જુદી બહેલી હોય છે, તો શા માટે પરમાત્માની એ બેટનો બને તેટલા ઉપયોગ ન કરી લેવો? જીવગીનો શો બરોસો? આજે છીએ, અને કાલે નથી. ભોગવ્યુ તેટલું આપણું, આ મુસાફરીનો આરો આવ્યો ત્યાં મુધી પશુ એમના શોરબંધારનો આરો નહોતો આવ્યો.

મદ્રાસીઓ તો પોતાના ઉચ્ચ તીણા સૂરે ક્યારેય કદવા માટે 'મરાહર' હોય છે જ એમનો 'સમુદાય' બેગો થયો, એટલે આસપાસનાને તોળા. ૧

૧૧૧ અડધી માંધવનાં ઘેરવામાં એમનું એવું ટંકરખાતું જામે, કે જેમાં ખીજા કોઈની વાતોનો અંગે સંભળાવા પામે નહિ અને મદ્રાસી માટે, માત્ર એ કે ત્રણ જ બેગો થયા હોય તો પશુ તેને સંજ્ઞાસમૂહોના ઉત્પાદનની નજરે, "સમુદાય" શબ્દ જુશીયી લાગુ પાડી શકાય. ૧ ૧ ૧

અને શું જાતી બેગો થયા, એટલે આસપાસ બેઠેલાના બાર વાગ્યા સમજવા. ધરને પાછવે જોરડે બધા બારણે બેઠાં હોય તેવી રીતે ખાનગીમાં ખાનગી વાતોની અખડ ધારા એમના શ્રીમુખોથી વહેતી હોય. અને તે પશુ જળાની નસો કુલાવીને સૌ કોઈ એક સાથે બોલતાં હોય; અત્યેકને જણે બપ રહેતો હોય, કે બોલ્યા પિના રહી જવાશે, અને પછી તક નયે મળે. ૧

૧૧૫ મારવાડી તો લાંબે રાગડે બોલતા ચાલેજ નહિ જણે વધારેમાં

દેખ અખખાં, માર દા....

વધારે તથા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ધોટે બોલવાની રપધો માંડી હોય એવો એમનો મામલો સદૈવ ચાલુ રહે છે.

અને ચટગૈયાંના કળકળાટથી તો પ્રભુ તોખા. એવો સતત. અને બુલંદ એમનો ઘોંઘાટ રહે છે કે જતીયુધને નિરર્થક બનાવી ને હિન્દી મહાસાગરમાં તો શું, પણ પાસિફિકમાંયે ફરતાં ચત્રુનાં વિનાશક જહાજોને એ ખેંચી લાવે, તો નવાઈ નહિ.

બહુ અને મોટે ધોટે બોલવાની ટેવ શરીરે નિર્જળ લેખાતી પ્રજાએને વધારે હોય છે, એવી સામાન્ય માન્યતાને વાસ્તવિકતાનો કશો આધાર નથી, એ "શુલુ" ભારતવર્ષમાં સર્વવ્યાપક છે. પ્રચંડકોચ પંજાબી, સદીયાં ગોળાને તેવથી ચક્ર-ચક્રતાં રાખતા દીલાં પોતીયાંવાળાં બંગાળી, પોતાની આસપાસની ધરતીને તમાકુ અને પાનની પીચકારીઓથી સદા સર્વદા આગ્રહાદિત કરતા કાંગડા મદ્રાસી, લોખંડના દંડ જેવી શૂન્યઓવાળા ચટગૈયા ખલાસી, વેવલા મારવાડી, અને ગુજરાતી કેવા ?... સર્વ કોઈને વાતોનો વલવલાટ સરખો હોય છે.

નિશબ્દ દેખ્યાં હોય, તો ચીના: અને તેમની સરસાઈ કરે એવા જાપાની. પરંતુ તેમનો સમુદાય વધારે પ્રમાણમાં જામે-તો, તેમનો ય વિશ્વાસ ન કરી શકાય; રંગૂન કે કબકતાની ચીના, વસ્તીનો નિકટનો પરિચય એ જામણાને ઘણે અંશે ખોટી પાડે છે.

રાત પડી, અને જતીયુધને લીધે સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ, ઉપર અકુશ મૂકાયો, એટલે "સંગીત"થી આખું જહાજ ગાજી ઉઠ્યું.

બંગાળીઓના રોતલ આવાપને દાંદી દેતી ગજલ-ધોણાનાં ઝોળાં ભરદરિયે રડીમરનાં તૂતકો ઉપર ફરી વળ્યાં તેમાં

જમણુ

“ મારા બાપુ ગુજરી ગયા છે. ”

“ હે ? શું કહ્યો છે. અરરર ! ગળખ થયેલ ક્યારે ? ”

“ છ એક મહિના થયા. ”

કચ્છીના પાસા નાખતા પોનાર પડી ગયા હતા. એણે
સાતનો તત્ત જેવો “ શુ થયું હતું બતા ? ”

“ દાખતરે ન્યુમોનીયા કહ્યો હતો. પકેનાં તો ચરદી જેવું
લાગ્યું, પણ પછી તાવ પેષે પડ્યો, ને ફેટલા પે દાખતરો. ”

કચ્છીએ મનુષ્ય સ્વભાવના ધાનનો આગાદ પરચો આપ્યો.
સિંધીએ પોનાના બાપની માદગીની વાત વિગતે માઠીને કહી. એ
કહેતો રહ્યો ન કચ્છીએ, વચમાં વાત અટકી ન પડે અને ફાસ્તાન
ચાલુ રહે તે પૂરતા હુકારા બણતા, નીચું માથું ધાલીને એવી
ત્રાપટ મારી, કે સિંધી વાત પૂરી કરી રહીને નીચે જોય છે, તો
ડોઝો સાદ. ’

એ સમજી ગયો, કે આંજો કચ્છી બનાવી ગયો. એણે મનમાં
ગાંધે વાગી, કે હંરકત નહિ એના ઢેજરાં છું ચટ કરી જાઉં તારે
ખરો સિંધી

સાને દીમણનો વખત થયો. સિંધીએ કચ્છીવાળી જ યુક્તિ
અજમાવી. ડોઝો ખૂંચ્યો, અને એણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ આપના માતાએ આતું બનાવ્યું હતું. ”

“ જી, હા. ”

“ આપના પિતા શું કરે છે ? ”

“ ગુજરી ગયા છે. ”

“ હે, હે, અરરર, ગજગ મયો. એમને સુધુ, હેતું ? કેવી રીતે માઠો બનાવ બન્યો ? ”

કચ્છી મનમાં હસ્યેલ- ગ્રાસ ઉપર ગ્રાસ, દબાવતાં, એક ક્ષણ વિસામો સીધો, માથું ઉચું કર્યું; અને કહ્યું, “ પીપરસે નીચે પ્યો, અને સાસ નીકરી બ્યો ! ” (પીપરથી નીચે પડ્યો, ને શ્વાસ નીકળી ગયો.)

તાવ આવ્યો, અને ટપ મૂવો જેવું એણે એવું દૂકે પતાવ્યું. કી ખીજી હરેપનું છરપનને અવકાશજ ક્યાંથી રહે ? સીધી બાધો બનીને જોતો રહ્યો, અને કચ્છી દેખરાં ચપાટી ગયો. ગમે તેટલા પ્રશ્ન પૂછાય, પરંતુ “ હા ” ને “ હ ” થી વિશેષ ઉત્તર આપે એ એટલો લાગે !

સિંધી વળી મનમાં ખીજ્યો. જે વાર કચ્છી ‘ માહુ ’ એને બનાવી ગયો. એણે વિચાર કર્યો, કે જતાં જતાં મુશ્કતાની પાણી બતાવવું તો ખરું. એણે જોયું, તો કચ્છીની મોટી ખુખીયો વળ દબને બાંધેલી મોભાદાર પાધ હતી. બ્યારે પોતાને માથે ફાળીયા જેવો સામાન્ય ફેટો હતો. એણે વિચાર્યું, કે એની પાધ પડાવવાની જીક્તિ કરવી. એણે પોતાના મનથી જળ ખિછાવવા માંડી.

‘ જ્યો ત્યારે ભા, આપણે હારે ખાધું, પીધું, ને ખૂબ મળ કરી. હવે એનું કાંઈ સંભારણું રાખીયે તો કેવું ? ’

“ હા, ભલે, આપ કહો તે મારે તો કશું જ હોય ના ? ”

“ આપણે પાધડીની અદલાઅદલી કરીયે ”

“ ધણીજ ખુશીયી. અહો, એવા અમારાં ભાગ્ય-ક્યાથી ? પણ જોજો, કચ્છી પાધ બાંધવી મુશ્કેલ છે. - જો વળે એકવાર ઉખલ્યો, તો બપોલો બાંધવો ભારે પડશે. ”

“ એમાં કહેવું નહિ પડે. જીવ જોવું જતન કરશું. સંભારણું મેં સમજીનેજ માંગી લીધું છે. ”

સીધી ખુશખુશ મર્ઠ ગયો. પોતાના બહીષ્કાર વગરના ફાળીયાના બદલામાં આવી ઠરસાદાર પાપ મળતાં એને લાગ્યું કે કે વેર વસુધા ઈશ્વર ગયું.

કલકત્તે પહોંચીને એ હરખાતો પોતાની પેટીએ ગયો, અને મુનીમને એણે આ સાટાની વાત માંડીને કહી, તે ડહાંસ હાંકી, “ કચ્છીઓના મનમાં ખાણુ ખાય છે ખાણુ. જે વાર મને બનાવી ગયો, પણ છેવટે બસુ છક્કડ ખાઈ ગયો. ”

મુનીમને વાતની ધડ બરાબર ન બેઠી. એણે ચંકા ખતાવી, કે એ ભાઈ કચ્છી છે. જરૂર એમાં કંઈ બેદ હશે. એમ પાપ આપી કે એવો કચ્છી “ ગાલાવેયો ” ન હોય. મુસતાનીએ એને ખાતરી આપી, કે આ વખતે તો કશું કહેવાપણું રાખ્યું નથી.

મુનીમે પાપ જોવા માંગી પાપ હાથમાં લઈને એણે એનો એક આંટો ઉખેળ્યો, ત્યાં—

એ તો ખાલી ખોખું હતું. ઉપર રંગીન કપડાનો ફક્ત એકજ લપેટો હતો, ને અદર-કચૂકાના માવાણું બનાવેલું ખોખું માત્ર હતું.

મુસતાની ત્રણ ત્રણ વાર છક્કડ ખાઈને ખીભાઈ ગયો, અને બોલી ઉઠ્યો, “ બલો, કચ્છીમે ફૂડ, અને કચ્છીજી પાપમેય ફૂડ ! ”

આ કિસ્સો સાંભળ્યા પછી મારે શું કહેવાનું રહે ? મેં એમનું વિધાન નિદાન ખીભા પક્ષની જુગાની સાંભળતા મુંઘી અંજુર રાખીને પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો, કે આ વિષયમાં સંસારમાં શ્રેષ્ઠ

કાણુ હશે ? આ ક્ષેત્રમાં હરીફ ઘણા છે. રંગૂનના અગ્રગણ્ય વકીલ મી. હેન્ડરસને આ વિષયની ચર્ચા દરમ્યાન પશ્ચિમના મારવાડી-સિંધી-કચ્છી જેવા કહો તેવા સ્ટેટિસ્ટ યાહૂદી અને ઇંગ્રેજને લગતો એક કિસ્સો કહ્યો હતો, તે મેં મારા સહયાત્રીને સંલગ્નાવ્યો:

એક સ્ટેટિસ્ટનો રહીશ, એક અંગ્રેજ, અને એક યહૂદી, એમ પશ્ચિમની આક્રમની ત્રણ “ કાટમાંની કાટ ” જતોના પ્રતિનિધિઓ એક જહાજમાં ભેગા થઈ ગયા.

ભરદરિયે જહાજ જાય છે, ત્યાં જળરો મગરમચ્છ વહાણની પાછળ પડ્યો. એ એવો હતો કે એના એક ઝપાટે વહાણ ભાંગીને ભૂકો થઈ જાય. કપ્તાને ખૂબ વેગથી વહાણ હંકાવું; પણ મગરમચ્છની ઝડપ તેથી પણ વધારે હતી. એ ઝપાટાબંધ નજીક આવી પહોંચ્યો. આવી સ્થિતિ દેખીને વહાણ ઉપરના બધા માણસો ગભરાયા.

મગરમચ્છે વહાણની લગોલગ આવીને ગુફા જેવું ડાચું ફાડ્યું. કપ્તાનને લાગ્યું કે એમાં કંઈ હોમવું પડશે, અને નહિ, તો એક જ ફટકે એ વહાણનો નાશ કરી નાખશે.

તૂલકે ઉપર એક ખુરશી પડી હતી, તે ઉપાડીને એણે મચ્છનાં ડાચામાં નાખી. એને ગળવા એ રાક્ષસ પળભર રોકાયો, અને વહાણ આગળ નીકળી ગયું. પણ વળી પાછો એ મેં ફાડીને આવી પહોંચ્યો.

વહાણમાં નારંગીની પેટીઓ હતા. કપ્તાને એ પેટીઓ તેના ઉદરમાં નાખી.

મચ્છ થોડી વાર રોકાઈ ગયો ખરો, પરંતુ પાછો સત્તર જહાજર થઈ ગયો.

“ખિસ્તરા ઓર ઝરા હટાધિયા...બસ હાં.” એમણે સ્વદસ્તેજ-મારું બિછાતું વાળી દીધું, અને એના વીંટાને અડેલીને જમાવટ કરી. પ્રજા તેને મદદ કરે છે, જે પોતાને મદદ કરે છે. ! !

“ મેરી આદત હી એસી હૈ, બાબુજી. મૈં કિસીકો કબી તકલીફ નહીં દેતા...હાં, આપકા પાઈં ઝરા હટાધિયા...મેહરબાની આપકી...જે કુછ મામુલી સાધન મીલ જાય, ઉસસે હમારા યુઝારા હો જતા હૈ. ”

આ સાદા, સીધા અને દરેક જાતની તકલીફ વેડીને પજુ જેના તેના વિના ચલાવી લેનાર શુદ્ધ ઉપરથી એક બીજી મુસાફરીનું સ્મરણ થયું.

જેના રાજ્યાધિકારીઓને લગતી આ સત્ય ઘટના છે એવા છોટે સરકારો જૂના સમયમાં, ત્યારે ગામડામાં કામકાજને અગે “ ડિરેક્ટ ” ફરવા નીકળતા, ત્યારે ઘણુંખરું ટૂંકા કામ બનતો હતો—અને કેટલોકે ‘અંશે’ હજીએ બને છે, તેનું આ ઉદાહરણ છે. અસખત, એ ‘સ્થિતિ’ હવે ઝડપથી પલટાતી જાય છે. છતાં સાંપે ગયાના લીસોટા હજી જૂસાયા નથી.

। એક પ્રસંગે મારે એક મિત્ર સાથે મામડે જવાનું થયું. આ ‘મિત્ર ખયુ’ નહિ તો ખરવાની તૈયારી વાળું પાન હતું. હતા રાજ્યના, નહિ જેવા, તોયે, અધિકારી હતા, અને તપાસખીએ જતા હતા. તપાસણી દરમ્યાન જે ચાર મામોમાં જે ચાર આસામીઓની જમીન તથા અન્ય મિલકત તેમને તપાસવાની હતી. એ કામગીરીને અગે જરૂર પડે, તો જે-તે મામના મુખી-પટેલનો સહકાર તેમને લેવાનો હતો. અર્થાત, એ મુખી-પટેલના ઉપરી

તરીકે નહિ, પરંતુ એના સમોવડિયા, અને તેમની સહાયના કંઈક ગરજળ તરીકે તેમને જવાનું હતું.

અમારા સાહેબે પોતાની રવાનગી પહેલાં જ્યાં જવાનું હતું તે ગામડે આગળથી એક નોકરને “ જદોખસ્ત ” કરવા મોકલ્યો હતો. તેના ત્યાં પહોંચી ગયા પછી સાહેબની ગામના મજદુર ફોરેસ્ટને પ્રખાતને પહોરે પધરામણી થઈ. ગામના મુખી પટેલ વિવેકથી એમને લેવા આવ્યા.

એમને આવીને તરત પુરુષખબર આપ્યા. “ કેમ પટેલ, આ જ્યો, આ અમે આવી ગયા. હવે તમારું કામ થયું જ સમજો. જોડો, ગામ ફેટલે છે ? ”

■ જે એક ગાઉ ખરું. ગાડાનો જદોખસ્ત કર્યો છે. ”

“ કંઈ વાંધો નહિ કંઈ વાંધો નહિ, પણ આપણે ત્યાં ડમણીયું તો હશે જ ને ? ”

“ હા, ખરું, પણ મારા મનમાં કે સામનજામન હશે, તે ગાડું જ ઠીક પડશે. ”

“ કંઈ વાંધો નહિ કંઈ વાંધો નહિ, આ જરા, આપણા વરતણીયાને મોકલો ને, તે જરા નીચા એવા બળદ જોડીને ડમણીયું લેતો આવે. આ નીચા બળદ, એટલે હિલાળ ના આવે. ખાસ કંઈ તકલીફ લેશે નહિ. આ જરા, જે તપીયા, ને એક જૂનું એવું મોઢું મદી નાખતો આવે. આ બાર્ડ મારી સાથે આવ્યા છે, એ જરા કામમાં નવા, ને ગામડાનો પહેલો અનુભવ, માટે. બાપી મારે તો બહુ ય ચાલે. ”

અમલો

‘‘અમલોયુ’ આબ્યુ, ને આ’ રાજસેવક’ તેમાં ગોડવાયો. મને બિચારા ગાડાખેડૂની દયા આવી. -

‘‘ગમે તેવી સવડ’ અગવડને। ચલાવી। લેનારા મારા મિત્રે અમલોયા સામે પોતાની જીવવાને પ્રણ હાંકી. -

‘‘આ જરા, હાથતી’ શીંગડીએ જવા દેજો; કંઈ વાધો નહિ, પણ અમલોયાની મંજૂર ત્યારેજ આવે છે. -

હાથતી શીંગડીએ જતાં પણ અંતે ગામ આબ્યુ. ઉતારે। ગામને સરકારી ચોરે હતો. ત્યાં ખાટલા ઢળાયા હતાં, અને તે ઉપર ગોઠડાં પણ બિછાવી દીધેલાં હતાં। એ બધા સરજામ ઉપર’ દષ્ટિ ફેરવી લાઈને મારા આ વૃદ્ધ વણિક મિત્ર અરજ કરનાર’ ખાતેદાર ખેડૂતને ત્યાં પહોંચ્યા. એ ખેડૂતની જમીન તથા મિશ્કત તપાસવાની હતી.

‘‘કેમ પટેલ ?’’ એમલો ત્યાં જઈને ટહુકો કર્યો. ‘‘હવે આપણે કામ તો નમતાપહોરે ચડ કરીશું ને ? આ અત્યારના પહોરમાં બધાને દોડાવવા, તે દીક નહિ, ખરું ને ? હવે આપણે, ફરાળને। શો બહોળસ્ત છે ?’’

‘‘ફરાળ ? ફરાળ તો, ધરનાં બેરાં કોરે હાથે કરી ચકે તે બનાવ્યું છે. -’’ પટેલે કહ્યું. ‘‘જરા પુરી છે, શીરો છે, શાક છે, ને દૂધ છે. -

‘‘કંઈ વાધો નહિ. કંઈ વાધો નહિ, ચાલો, પણ પૂરી તો’ ધીની કરી હશે. -’’

‘‘પટેલના છોકરાને લાગ્યું કે સાહેબને ધીની પસંદ નહિ હોય, - એટલે એણે બાધ્યું, ‘‘ના, તેવની. -’’

“ કંઈ વાંધો નહિ કંઈ વાંધો નહિ, પણ ગામમાં કોઈને ત્યાં રહેવું ખરો કે નહિ ? ”

“ આપણે ત્યાંજ છે ને. ”

“ કંઈ વાંધો નહિ; સ્વે, આપણે ત્યાંજ છે ત્યારે કહેતા કેમ નથી, આ જરા, સળગાવીને, બે ચાર યાજી લીની કરી નાખોને. ક્યાં વાર લાગે એમ છે. ”

પટેલનો નાનો છોકરો મોડો મોડો પણ વસ્તુચિત્તિ પામી ગયો. એ અંદર જઈને બોલ્યો, “ ના, બાપા, લીનીજ છે. ”

“ કંઈ વાંધો નહિ કંઈ વાંધો નહિ, પણ ગામમાં કોઈ ગામણુ કામણુ ખરો કે ? આ જરા, બોલાવોને, મારી પાસે. ”

બ્રાહ્મણબાઈને તેડું ગયું, અને એ યથાસમય આવી પહોંચ્યા.

“ કેમ બાઈ, તમે ગામના બ્રાહ્મણ છો ને ? ”

“ હા સાહેબ. ”

“ ઘરમાં અનાજ બનાજ તો રાખો ખરા ને ? આ દાળ છે, ચોખા છે, ને એવું તેવું ? ”

“ ઘર છે, તે એ તો હોયજ ને. ”

“ કંઈ વાંધો નહિ કંઈ વાંધો નહિ, ત્યારે જરા નકાઈને આ જરા, દાળ, બાત ને શાક કરી નાખોને. તમને કોઈ પડેરવાનું તો પટેલ આપશે. અને તમારે ઘેર ચીજ વસ જધી ના હોય, તો આ પટેલ આપશે. અને નહિ તો સીધું ખરીદી જ લેજો ને. અને અહિં જ રાધી નાખો. પટેલ, જરા આ બાઈને થી-બી આપજો. અને જુઓને, જરા આ થોડી દડી પણ કરી નાખજો, બેગાબેગી રવારો આપણે થીજું કશું કરવું નથી...શાક તો આપણે ક્યું જ

લમણ ૧૧૧

“ ડમેણીયું આબુ, ને આ રાજમેવક તેમાં ગોઠવાયા. મને બિચારા ગાડાખેડૂની દયા આવી.

“ ગમે તેવી સવડ અગવડને, ચઢાવી લેનારા મારા મિત્રે ડમેણીયા સાથે પોતાની જાણવાને પ્રણ હાંકી.

“ આ જરા, હાંધતો શીંગડાએ જવા દેને, કંઈ વાંધો નહિ, પણ ડમેણીયાની મજા ત્યારેજ આવે છે.”

હાનતી શીંગડાએ જતાં પણ અતે ગામ આબુ. ઉતારો ગામને સરકારી ચોરે હતો. ત્યાં ખાટલા ઢળાયા હતા, અને તે ઉપર ગોઠાં પણ બિછાવી દીધેલાં હતાં. એ બધા સરંજામ ઉપર દિવિ દેરવી લઈને મારા આ વૃદ્ધ વણિક મિત્ર અરજી કરનાર ખાતેદાર ખેડૂતને ત્યાં પહોંચ્યા. એ ખેડૂતની જમીન તથા મિલકત તપાસવાની હતી.

“ કેમ પટેલ ? ” એમણે ત્યાં જઈને ટૂંકમાં ક્યો “ હવે આપણે કામ તો નમતાપહોરે શરૂ કરીશું ને ? આ અત્યારના પહોરમાં બધાને દોડાવવા, તે ઠીક નહિ, ખર્ચ ને ? હવે આપણે, ફરાળનો શો બદોમસ્ત છે ? ”

“ ફરાળ ? ફરાળ તો, ધરનાં બેરાં કોરે હાથે કરી ચકે તે બનાબુ છે. ” પટેલે કહ્યું. “ જરા પુરી છે, શીરો છે, શાક છે, ને દૂધ છે ”

“ કંઈ વાંધો નહિ, કંઈ વાંધો નહિ, ચાલો, પણ પૂરી તો ધીની કરી હશે. ”

પટેલના છોકરાને લાગ્યું કે સાહેબને ધીની પસંદ નહિ હોય, એટલે એણે બાક્યું, “ બા, તેવની. ”

“કંઈ વાંધો નહિ કંઈ વાંધો નહિ, પણ ગામમાં કોઈને ત્યાં રહેવ ખરો કે નહિ ?”

“આપણે ત્યાંજ છે ને.”

“કંઈ વાંધો નહિ, સ્યો, આપણે ત્યાંજ છે ત્યારે કહેતા કેમ નથી, આ જરા, સળગાવીને, બે ચાર ઘાળા ઘીની કરી નાખોને. ક્યાં વાર લાગે એમ છે.”

પટેલનો નાનો છેકરો મોઢો મોઢો પણ વસ્તુચિતિ પામી ગયો. એ અંદર જઈને બોલ્યો, “ના, આપા, ઘીનીજ છે.”

“કંઈ વાંધો નહિ કંઈ વાંધો નહિ, પણ ગામમાં કોઈ ગામણુ કામણુ ખરો કે ? આ જરા, બોલાવોને, મારી પાસે.”

બ્રાહ્મણબાઈને તેડું ગયું, અને એ યથાસમય આવી પહોંચ્યા.

“કેમ બાઈ, તમે ગામના બ્રાહ્મણ છો ને ?”

“હા સાહેબ.”

“ધરમાં અનાજ બનાજ તો રાખો ખરા ને ? આ દાળ છે, ચોખા છે, ને એવું તેવું ?”

“ધર છે, તે એ તો હોયજ ને.”

“કંઈ વાંધો નહિ કંઈ વાંધો નહિ, ત્યારે જરા નહાઈને ॥ જરા, દાળ, બાત ને શાક કરી નાખોને. તમને કોઈ પહેરવાનું તો પટેલ આપશે. અને તમારે ઘેર ચીજ વસ બધી ના હોય, તો આ પટેલ આપશે. અને નહિ તો સીધું ખરીદી જ લેજો ને. અને અહિં જ રાંધી નાખો. પટેલ, જરા આ બાઈને ઘીની આપજો. અને જુઓને, જરા આ ચોટી કડી પણ કરી નાખજો, બેગામેગી સ્યારે. આપણે બીજું કશું કરવું નથી...શાક તો આપણે ક્યું જ

છે ને ?...કંઈ વાંધો નહિ, એ પણ ચાલશે. અને જીવોને, આ સાલ ફેરીની મોસમ આ બાજુ ફેલીક છે ? ”

“ ભગવાનની મરજીથી કીક છે. ”

“ કંઈ વાંધો નહિ, ત્યારે, આ જરા ચાર ફેરી પાછી મંગાવીને કચરી નાખો. ચાલો ત્યારે, ચલું, હું ઉતારે જઈ છું, ચાલો. ”

‘ત્યાં વળી યાદ આવ્યું. સાથેના નોકરને એમણે પૂછા કરી, “ કેમ અત્યા મગન, નહાવોતું શું કયું ? ” પછી મારા તરફ ફરીને—“ તમારે કેમ છે ? પાછી ગરમ મૂકાવીશું કે ? ”

“ ના, મારે તો ચાલશે, આટલા તાપમાં. ”

નોકર પણ દૂકે પતાવવા બોલી ઉઠ્યો. “ ને કંઈ વાસણ બામણ નથી. ”

“ અરે પટેલ, જરા આ ખૂણામાં બે છટોને ચાર સરાંડિયાં સળગાવીને એક ચરડી મૂકાવી દોને, આપણે, બીજી કશી તકલીફ લેશો નહિ ”

પટેલના ઘરની અંદર, ઓરડીમાં, એણે છટોનો ચૂલો કરાવ્યો, ઓરડીની રૂપાળી બીંતોની સત્યાનાશી વાળી અને એક ચરડીની મહોદાણુ મંડાવી. અને પછી.

“ અત્યા મગના, જોતે જરા, ગામમાંથી કોઈ વાળદને બોનાવને. અરે રહેવા દે, આ પટેલ બોલાવી મ માવશે. નહિ તો એમને લાગશે કે મને કેમ કહેતા નથી. ”

હજમ પણ આવી પહોંચ્યો અને આ નિરપ્રદ રાજસેવકે.

નિરપેક્ષભાવે પૂછ્યું, “ કેમ અત્યા, વાળ કાપવાનો સામાન લાવ્યો છે કે ? ”

“ ના સાહેબ, મારા મનથી કે દાદી જ કરવી હશે. ”

“ કંઈ વાંધો નહિ, આ જરા, લઈ આવ, આપણે કંઈ મેકું થતું નથી. આ જરા, દફતર તપાસું છું એટલામાં લેતો આવ. ”

હળમ મથાસમય પાછો આવ્યો, ને નોકરે ગરમ પાણી તૈયાર થવાની ખબર આપી. સાહેબે ઉત્તર આપ્યો, “ જેસ જરા, આ છેલ્લું દફતરે છે, તે તપાસી લઉં. ”

દોઢ કલાક પછી એ વણિકજને ઉડીને વાળ કપાવ્યા, દાદી બેડાવી, નખ ઉતારાવ્યા, અને પછી પૂછ્યું, “ અત્યા, કંઈ નહાવાનો સાબુ મળશે કે ? ”

ખેડૂતે કહ્યું, “ ના સાહેબ, આ અમે તો રાખતા નથી. છોકરાં શહેરમાં જાય ત્યારે સાબુથી નાહી આવે. બાકી તો આ ગામડા ગામમાં સાબુ મળતો નથી. ધોવાનો મળે ખરો. ”

“ કંઈ વાંધો નહિ, કંઈ વાંધો નહિ, જરાકે ફફર નહિ. આ જરા, વરતણીયાને દોડાવોને, તે બાજુને ગામથી લેતો આવશે. એમાં શી વાર થવાની છે ? આ, માંડ બે ગાઉ દરો. ”

આ દરમ્યાન એવું બન્યું, કે અમારા આ મુરબ્બીએ હળમને સૂસના આપેલી, કે વાળ માત્ર છેડા છેડાના કાપજો. પણ હળમ ન થાય બૂંડો, તે એણે છેડા કાપ્યા ખરા, પરંતુ તે તાલકા તરફના છેડા પરિભ્રામે વાળની લંબાઈ ખાસતી ન થી ના મિલિમિટર નેટલી રહેવા પામી હતી.

એક તો મુસાફરીનો થાક; અને વળી દૂંદા થઈ ગયેલા વાળ, પાછા જલદી હજી તે માટે તેને કંઈ પોપણ આપવાના પથ કેટલેયી, એમણે પૂછ્યું, “ અસ્થા, હજમત કરવા આવ્યો, તે તેલ-એલ સાવ્યો છે કે નહિ ? ”

“ ના સાહેબ, અમારે ત્યાં તેલ શેનાં ? ”

“ કંઈ વાંધો નહિ, કંઈ વાંધો નહિ. આ જરા પટેલને લાં હોય તો ફીક, ને નહિ તો ગામમાં કોઈ સારા માણસ પાસેથી એક શીશી ભરીને સુખધીદાર તેલ લેતો આવ્યો. ”

તેલ પણ આવ્યું. એટલે જોને જોવામાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની જરૂર પડે તેવા વાળમાં એમણે હાથનો પડીયો બનાવી તેને તેલથી છલોછલ ભરીને છાલકયો. પછી કલાકેક સુધી હજમ પાસે “ થાક ઉતરાવ્યો. ”

એટલામાં પાણી ઠકું થઈ ગયું, એટલે અમે ફરીથી ગરમ કરાવ્યું, અને પોતે નહાવાની તબવીજમાં પડ્યા. નહાતા પહેલાં એમણે એક પરોપકાર કર્યો.

“ અસ્થા મગન, ‘તું’ પણ જરા બેસી જ. આ હજમ આવ્યો છે, તે બેઠાબેઠુ તારું કામ પણ કરતો જરો ”

રનાનાદિકનો કામ કાળે કરીને પૂરો થયો, ત્યાં ખાતલે ખબર આપ્યા, “ સાહેબ, જમવાનું તૈયાર છે, પધારો ”

“ અરે, શું કરવાને તકલીફ લ્યો છો ? અહિં જ બેઠેલી દો ને, બધું આ કોરે હાથે લઈ લઈશું. ”

રખે પટેલના ઘર માટે કશું બાકી રહી જાય ! બધું ધાન સાહેબે પોતાના ખંડમાં આગવી લીધું, ને “ કોરે હાથે ” એ

વણિકમુતે બધુંજ લઈ લીધું. અમારા મુરખીના ઉદરની વ્યવસ્થા ઉંટને મળતી હોય, તેમાં ચતો સમાવેશ મથુરાના ચોખા નોડો હોય અને તેવો હતો. એમના મોજન સમારંભને અંતે બાકીમાં રહ્યાં ઠામવાસણ.

“ અલ્યા ભાઈ બ્રાહ્મણ, આ બધું જો છે, તે તમારે ઘરે લઈ જવાનું છે. અત્યારના પોરમાં ઘેર જઈને શી નકામી તકલીફ તમારે લેવી ? ” પરોપકારી જીવડાનું હૈયું હાય ન રહ્યું.

પણ આપણે જરા આગળ દોડી ગયાં. મોજનના આરંભ પહેલાં એમણે પટેલને પ્રેમ કર્યો, “ અરે પટેલ, આ સાલ તો ફેરી સારી છે. તે, આ જરા ઘરમાં તમે કંઈ નાખ્યું કશું તો હશે ને. ”

“ હાસ્તો. ”

“ કંઈ વાંધો નહિ, કંઈ વાંધો નહિ. આ, આ જરા મેથીયાં, એક વાડકી, આ એક નાની તપેલીમાં મળ્યો છુદો, આ જરા કાચલી, કોડમડાનીસ્તો, એવું ધરગથ્ય, જરા કાઢી આપો. આ, ખૂંટું કશું કાડશે નહિ. નકામી મહેનતજ નહિ. મારે તો ગમે તેનાથી ચાલે. ”

અર્થાત, રસપૂરી, કઢી, દાળ, શાક, મુરખો, અચાણાં, કાચલી છ. નું સાફું ફરાળ આ ત્યાગી પુરુષે કશું પણ જોડ્યા વિના સુખે દુઃખે કરી નાખ્યું. જમતે જમતે રમોઈ બધી ખલાસ થઈ જવા આવી, એટલે એક સોપારીપૂર બાત લઈને મારા એ મુરખી આસપાસ જોવા લાગ્યા અને થયું કે પાણી જોઈતું હશે તેથી મેં મદદ કરી, “ આ લોડો રહો. ”

“ ના, ના, કંઈ વાંધો નહિ, હો રહો. આ તો જરા, ધીનું

હામ શોધતો હતો. અરે પટેલ, જુઓને, આ પેસો લીટું હામ ક્યાં મૂકી આવ્યો. "

૧. યયુ, શહેરમાં રહેતા સાધારણ સ્થિતિના કુટુંબને દોઢ દિવસ ચાલે એટલું ઘી પાતાળકુવામાં હોમાવ મારે આવ્યું. સોપારી નેટલા ભાતમાં ચારેક, ઔસ વિખલુતેજ એમણે રેડ્યું, અને તેના ઉપર દાળનો છાંટો નાંખી એને ઇન્સાફ આપીને સાફેને આયમન લેવાની તૈયારી કરી. વાણિક બંધુએ બને તેટલા બ્રાહ્મણ-વેડા ક્યાં, કેમકે મળ તેમાં હતી.

બોજન પછી, નહાતે પક્ષાણેલાં કપડાંની એમને ચિન્તા થઈ. ઘેર રોજ પેતડી માંડ પક્ષાણે, પણ અહિં બને તેટલાં કપડાં એમણે નાંખ્યાં હતાં.

" અહ્યા મગન, આપણાં કપડાંને સાણુ-ગાણુ નાખીને જરા સૂકેવી દેજે. "

" કંઈ વાંધો નહિ, કંઈ વાંધો નહિ, આ જરા, પટેલને કહીને આ ગામમાં એક કુટાન છે, મેં જોયો છે, તે આ બે એક ગોળા લાવી, ને સારો કરીને નાખી દે. બીજું શું. " પછી મને કહ્યું-
" આ માણસ કપડાં તો સારાં ધોય છે. "

વળી એમને વિચાર આવ્યો, " અહ્યા ભાઈ બ્રાહ્મણ, આ તમારું નામ શું ? "

" કીરપાશંકર. "

" અરે ભાઈ કીરપાશંકર, અંગારા હારી દીધા કે ? "

" હજી નથી કાપ્યા. "

“ ત્યારે, કંઈ વાંધો નહિ, કંઈ વાંધો નહિ. આ જરા, જે ચાર કાચી કેરી એમાં નાખી દો ને, તે પડી પડી થશે, એટલામાં આ જરા તડકો ચડે, કે લીંબુનું શરબત કરજો. કેરીનું શરબત તો ચા પછી પીશું. આપણે કંઈ તકલીફ આપવી નથી. સાંજે દૂધનું જ રાખજો. દોઢેક શેર આપશે. આ, અંદર જરા, બદામ, ને એલચી; કેસર નહિ હોય તો જરા ય વાંધો નહિ. આપણે કંઈ ખટખટ નહિ જોઈએ. અને સાંજે મુકામ ઉપાડીને જઈશું, ત્યારે આ, બબ્બે ચચ્ચાર રૂપિયાભાર મધનું પાણી પણ પી લઈશું, લૂ ન લાગે. ”

પછી એકાએક એક વિચાર સાહેબને ઉપજ્યો. “ અરે પટેલ, આપણે જોજો, કંઈ નકામી ઉપાધિ ન કરતા. પછી કહેશો કે નોકોનું કહ્યું. આ, ગામમાં પર્યેયું મળશે કે ? ”

“ એમ તો ક્યાંથી મળે ? અહિં બજાર થોડું જ છે. ”

“ કંઈ વાંધો નહિ, કંઈ વાંધો નહિ. આ જરા, કોઈના વાડામાંથી મંગાવી લેજો, ગામના મુખી પટેલની મારફત સમજ્યા ને ? આ છોકરી છોકરીને ઘીમાં વધારવાનું, જરા મગફળી, કોપર, ને એવું તેવું નાખવાનું. બહુ ખટખટ નહિ, ને સાજના જવાનું, એટલે કોઈના ખેતરમાંથી રૂમણીયું જોડાવશે તો આપશે. રાત અંધારી હશે, તે પેટ્રોલેક્સ તો મળશે ને ? ”

“ અહિં ક્યાંથી મળે ? ”

“ કંઈ વાંધો નહિ, કંઈ વાંધો નહિ. ગમે તેનું મંગાવી લેજો ને. આ વરતણીયો દોડાવજો, તે જોડેના કોઈ ગામમાંથી મળી રહેશે. નકામી તકલીફ લેજો નહિ. ”

~ x x x ~

મોગલસરાઈ, અણાહાખાદ, દીક્ષી અને વળી પાછાં રજપુતાના
અને મારવાડ. અને ડીસેંબર ૧૯૩૯ની તા. ૫મીએ પુનઃ
વડોદરા.

ડીસેંબર ૧૯૨૫માં વડોદરા છેડપુ. ડિસેંબર ૧૯૩૯માં દેસ
અણા ધૂમીને પાછા વડોદરામાં હાજર...મદવી, ક્યાં ગ્યાંતા ? તો
જે, કેમાં ય નહિ, બા, ન્યાંના ન્યાં !

૨૨

એ સળંગ સૂત્ર

પુંજળ, સિંધ, યુ. પી., દીક્ષી, બંગાળા, બર્મા, વિઝાગ-
પટ્ટમ, મદ્રાસ, મુંબઈ, દારકા, ભાવનગર બંદર, આ વર્તુલની
બંદરનાં પરિભ્રમણોએ અને અનેક પ્રકારના મનુષ્ય સ્વભાવો તથા
રીતરિવાજોનો સંસર્ગ પ્રાપ્ત કરાવ્યો. ભારતવર્ષના એ વિશ્વમયકારક
વૈવિધ્યની પાછળ અમુક ભારતીયપણાનાં તેવાં જ વિશ્વમયકારક
સનાતન સત્યો સળંગ રહેલાં છે; અને તે એવાં હૃદયમુક્ત છે, કે
માત્ર ધરાહાર આંધળો જ તેને ન જોઈ શકે. તેમાંથી, વિરોધ ધ્યાન
(અનંત પ્રાન્ત નહિ કહીએ, એ તો રાજસત્તાએ તંત્રસંચાલનની
સવડ ખાતર તથા રૈયતની સવડ-અમલદારી કરા પશુ સંબંધ
વિના પાંડલું ખોટા અને અનેક દલદલકંકાસ ઉત્પન્ન કરનાર બના-
વટી વિભાજન છે, અને ધરમૂળની પુનર્ષ્ટના માંગી લે છે-)
વિરોધ ધ્યાન ભરતખંડના વિવિધ પ્રદેશોનાં લાક્ષણિક લોકસાહિત્ય,
વિશેષતઃ હાસ્યસાહિત્ય ખેંચે છે. આખા ભારતના બૂખંડમાં એકની

એક વસ્તુ તમને જ્યાં જશે ત્યાં જડશે અને ભરતખંડની નિરનિ-
રાળી કહેવાતી ભાષાઓની સરખામણી તો એથીયે વિશેષ રસપ્રદ
છે. એના તરફ આપણે દ્રષ્ટિ કરીએ.

હિંદની ભાષાઓના બે સુરેખ વિભાગ છે, એક હિતરભારતીય
અને બીજો દક્ષિણભારતીય, એ સૌ કોઈ જાણે છે. એ બે ભાષા-
ખંડોની અંતર્ગત એકતા વિશે ઘણું લખાયું છે, અને તેથી
વધારે બોલાયું છે, તેમજ હજી લખાશે અને બોલાશે, પરંતુ હકીકો
અને પાંડિત્યપૂર્ણ પ્રવચનો કરતાંય, એ એકતાની વિશેષ સચોટ
પ્રતીતિ થાય તે માટે, ગૂજરાતમાં-સર્વત્ર જાણીતી એવી ચકલા-
ચકલીની વાર્તાની થોડી લીટીઓ લઈને તેનાં જૂદા જૂદા ભાષાઓમાં
જે તે ભાષાના કોવિદ પાસે 'મેં' રૂપાન્તર કરાવ્યાં. ઘણાંખરાં
ભાષાન્તરો રંગૂનની હાઈકોર્ટના ભાષાન્તર વિભાગના અધિકારીઓએ
કાળજીપૂર્વક કરી આપેલાં છે.

પંજાબી, ગૂજરાતી, તામીલ, તેલુગુ, હિંદુસ્થાની, મલયાલમ,
બંગાળી, ઉડીયા આદિ અનેક ભાષાઓના નિષ્ણાતો આ ખાતામાં
રહે છે, કેમકે રંગૂનની નવરંગી વસતિમાં પ્રત્યેક ભાષાના બાધી
આવી જાય છે, અને ત્યાંની અદાસતોમાં તે સર્વનું પ્રતિનિધિત્વ છે.

એ ભાષાન્તરો અહિં આપેલાં છે. તે જોવાથી અમુક બાજતો
સ્પષ્ટપણે આગળ તરી આવે છે.

દા. ત., ગૂજરાતી ભાષાના ચલુતર-કે, ચડતર-નો ક્રમ,
પંજાબી, મારવાડી, સિંધી, કચ્છી, કાઠિયાવાડી અને ગૂજરાતી એ
પ્રમાણે દેખાય છે. પંજાબની ભાષાના અનેક શબ્દો અને
વાક્યો આપણામાં પ્રચલિત છે. દાખલા રૂપે, 'આપણામાં એક
કહેવત ચાલે છે, કે " ખાસી ચણો વાગે ધણો " એનું અસલ

પંજળી છે-“ ખાલી છના બાજે ધના, ” એટલે કે ખાલી લોટા વગાડવાથી ધણો વાગે-અવાજ કરે; છના એટલે લોટા, તેને આપણે ચણો કરી દીધો. ચણો ક્યાંથી, અને ક્રમ વાગે, એનો વિચાર કરવાની તકલીફ કોણુ લે ? ઘણીખરી કહેવતોના સંબંધમાં બને છે તેમ, “ કણુ મામા ” ના આપણે “ કાણુ મામા ” કરી નાખ્યા છે એ રીતે, રાખેલી ચમક તથા પ્રાસની ઝમકથી મુગ્ધ થઈને આપણે વગર સમજે હાંકે રાખીએ છીએ. તેવો ક્રમ આ પંજળી કહેવતના સંબંધમાં થયો છે. આં તો આપણે એક જ દાખલો ઉપરટપકે લીધો. પંજળીઓના નિકંટના પરિચયમાં આવનારને ડમલે ને ખગલે બે બાપાઓના દેખાઈ આવતા સામ્યથી આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી.

મારવાડી, હિંદી, પંજળી અને સિંધીનું અજબ મિશ્રણ દેખાય છે. ગૂજરાતીની તો એ એક રીતે જનેતા કહેવાય ને ? જૂનું ગૂજરાત, એટલે લગભગ આખો મારવાડ, એમ નહિદો ખતાવે છે. મીરને મારવાડણ કહેશે કે ગૂજરાતણ ? તેના સમયની દૃષ્ટિએ એ ધોરણસરની ગૂજરાતણ જ ગણાવી જોઈએ; નહિ કે માત્ર દ્વારકામાં આવીને વસી તેથી. કચ્છી અને સિંધી બોલીઓની ક્ષિપિ ગૂજરાતી જ છે; અને મારવાડી ક્ષિપિ બોડીયા હિંદી-એટલે ગૂજરાતી કે ખીચું કંઈ ? ગુરૂમુખી (પંજળી) પણ હિંદીની જેમીતી વિકૃતિ જ છે.

હિંદીમાં “ હૈ ” લગભગ “ હય ” જેવો રપટ બોલાય છે, જ્યારે પંજળી અને મારવાડી, સાંભળનારના આયામાં વાગે તેવો “ હ ”નો પડોળો તથા ખારપૂર્વક ઉચ્ચાર કરે છે. તેવી જ રીતે “ રહના ”નું તેઓ “ રહેના ”, “ કહના ”નું “ રહેના ”,

“ બેડના ” અગર “ બચના ” નું “ બેડણા ”, એ રીતે ઉચ્ચારણ કરે છે. પંજાબી, ગુજરાતી, તેલુગુ, તામીલ અને મરાઠીમાં “ બુ ” અને “ મ ” કારને સ્પષ્ટ તથા મહત્વનું સ્થાન છે, અને તે વિના એ બાંધાઓનું ખૂન જ થાય. મારવાડીમાં “ બુ ” છે, પરંતુ “ મ ” નથી.

દક્ષિણ ભારતીય બાંધાઓ, બમીઝની જેમ, “ ડ ” અને “ ડ-1 ” નો ઉપયોગ બહુ બહોળા પ્રમાણમાં અને ‘ પૂર્ણ ’ વ્યંજન તરીકે રીતસર કરે છે.

ઉડિયા, તામીલ, મલયામલ અને તેલુગુમાં, અમુક સંબંધમાં “ ય ” નો ઉચ્ચાર મરાઠીમાં ધબ્બી વિભક્તિ સૂચક “ ય ” કારને થાય છે તેવો કરવામાં આવે છે.

બંગાળી “ છિલો ” ના “ છ ” કારના ઉચ્ચાર સ્વ. નારાયણ વિસ્તનજી હાકુર “ છે ” નો કરતા હતા તેના કરતાં વધારે ભારપૂર્વક અને બહુપાના હમકારાનો આભાસ કરાવે તેવી રીતે થાય છે હજીયે ગુજરાતના કેટલાક પ્રદેશોમાં “ છે ” નો ઉચ્ચાર પંજાબીના “ હુ ” જેવો હથોડીના ધા સમાન છે.

વળી બમાળી મહાશયો બોલવામાં “ અ ” કારનો ઉચ્ચાર “ ઝા ” કારથી કરે છે. જેમકે “ રજનીનાથ ” કહેવું હોય તો બોલાય “ રેળેનીનાથ ”. પરંતુ લખવામાં આપણી જેમ જ લખાય. “ કોમોલોનોયોનો ” કોઈ કહે, તો સમજવું “ કમલનયન ”.

આ પહેલો. ઉચ્ચાર કરવાની ટેવને લીધે કોઈ વાર વિચિત્રતા જેવું થઈ પડે છે એક બંગાળી સન્ન્યસ મુસાફરી કરતા, ઉપરના પાટીયા ઉપર બિછાવે તાણીને સૂતા હતા. એમણે પોતાની ધડીયાળ કાઢીને પયારી ઉપર મૂકી, ને પછી સંડાસ તરફ આંટા મારી

આવ્યા; એમને ધડીયાળનો ખ્યાલ ન રહ્યો, થોડીવારે એ ચીજનું એમને સ્મરણ થયું, અને સ્મરણ સાથે ચિંતા થઈ. શોધવા છતાં જડી નહિ, એટલે એમણે ફરીયાદ કરી, “એરે બાબા, આમરૂં થોડી ડીધર ગુમ હો ગયા.” થોડી શોધવામાં રહેવના ડખામાં એમને દેણ, શી મદદ કરી શકે ?

યત્ન શબ્દને હિંદી મગ્ય કહે, ને બંગાળી કહે જોગો. વજયોરમેદઃ તેમ ગુમયોરમેદઃ બંગાળીમાં છે. અને વચ્ચનું તો પૂછવું જ શું ? હિંદુસ્થાનીમાં “વ” ઝાણો વપરાય છે, પરંતુ બંગાળીમાં પ્રાયઃ વપરાતો જ નથી. અને વપરાય છે, ત્યારે “બ” ને બદલે પણ એન વેઠે લેવામાં આવે છે. જેમકે “સભા” ધણી વાર “સોવા” લખાય છે. અંગિકાચરણને બાપાશુદ્ધિ દર્શાવવાની ધગશના અતિરેકમાં બંગાળી વર્તમાનપત્રોના અગ્રલેખમાં “અંગિકાચરણ” લખેલું ધણીવાર વાંચવામાં આવે છે.

ગૂજરાતીમાં બાપાશુદ્ધિના ખોટા ખ્યાલના દાખલા ક્યાં અજાણ્યા છે ? ગામડીયા “સ” ને “હ” કહે છે, તેથી ગામડીયામાં ન ગણાવા ખાતર, જ્યાં “હ” આવે ત્યાં તેનો “સ” ઉચ્ચાર કરવાની વૃત્તિ (દા. ત, મોહનથાળને મોસનથાળ કહેવો) મનકર્યે પણ ક્યાં અજાણી છે ? “શુદ્ધ ગૂજરાતી” ને બદલે અતિ પંતુજીપણમાં “શુદ્ધ ગૂજરાતી” કહેવાતું પણ ધણાએ સાંભળ્યું હશે. તેવું, “જ” ને બદલે ચતાં “ર” કારથી દૂર રહેવાની ચિંતાના અતિરેકમાં “સાંભરવું” તથા “સંભારવું” ને સ્થળે “સાંભળવું” અને “સંભાળવું” વાપરતાં કેટલાક ચરોતરવામી શિષ્ટ બંધુઓ ક્યાં આપણામાં નથી દેખાતા ? અને તેવા પ્રકાર બંગાળી સહિત અન્ય ભાષાઓમાં પણ જોવામાં આવે, તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

ભારતીય ભાષાઓના લેખન-બોલનના પરિચયમાંથી સાંપડતી ખૂબીઓ આટલેથી ખૂટતી નથી. એનો એમ પાર આવે તેમ નથી. પરંતુ 'અહિં' તેના આછાં અધૂરા સૂચનથી જ આપણે સતોષ માનીને તેમાં 'હિં' ઉતરવાનું કામ તકિદો ઉપર છોડીશું. ૧૧

ખંભાળી તથા ગૂજરાતીનું સરખાપણું પરસ્પરના સંસર્ગમાં આવતા ઉભય સ્થળના રહીશોને રોજ વિસ્મિત કરે છે.

મરાઠી અને ગૂજરાતીના સામ્ય વિષે તો, મરાઠી-ગૂજરાતીના નિકટના સંપર્કના આ જમાનામાં વિશેષ ચર્ચા કરવાની જાગ્યે જ આવશ્યકતા હોય.

પરંતુ તેથી ય વિશેષ સરખાપણું તો હિંદી અને ગૂજરાતીનું છે. સિખિત ભાષામાં બહુ ફેર નથી, પરંતુ 'બોલવાની ઢબ'માં એટલો બધો ફરક પડી જાય છે, કે સર્વ પ્રકારે પરિચિત હોય તેવા શબ્દો પણ ઉચ્ચારબદ્ધને ક્ષીધે સમજી શકાતા નથી, પરંતુ તેથી આ સર્વ બોલીઓની અજબ તાત્વિક એકતાને દર્શાવે આવતો નથી અનુભવ તેમજ અક્ષરનો નિષ્પક્ષપણે ઉપયોગ કરનાર માટે એ સ્વયંસિદ્ધ ઘટના છે, કે આ સર્વ પેટાભાષાઓથી સમૃદ્ધ થયેલી દેશભાષા હિંદુસ્થાની માટે સર્વ પ્રકારે ઉપયુક્ત, બિંધિ ગૂજરાતી જ હોય શકે પછી તેને થોડા સમય ઉપર રાષ્ટ્રભાષા સંમેલને જેની હિમાયત કરી છે અને કાકા, કાલેલકર જેનો અવિરત પ્રચાર કરે છે તે માથા વિનાની દેવનામરી કહો, કે અન્ય ગમે તે પ્રકારે તેને વર્ણવે.

ગૂજરાતી, બધા કરતાં વધારે નહિ તો, અન્ય કોઈથી પણ ન ઉતરે તેવી પૂર્ણ બિંધિ છે, અને તેને હિંદુના અજામાંથી કાઢવાના ક, ખ તથા ગ પણ ઘાતુ કરવામાં આવે પણ છે. ગૂજરાતીના

ઉચ્ચાર અને લખાણમાં કદી ફેર નથી પડતો. ક, પ; બ, લ; જ, ઝ અને જ, જી, ન, ડ અને ઝ-ગૂજરાતી એ સર્વથી સુમંડિત સ્વયંપૂર્ણ લિપિ છે.

દક્ષિણ ભારતીય ભાષાઓ જોતાં દેખાઈ આવે છે, કે કાન્ડી, મલયાલમ અને તામીલ વસ્તુતઃ એક ભાષા છે. દક્ષિણ ભારતની ચોથી મુખ્ય ભાષા, તે તેલુગુ, એ તદ્દન નિરાળી અને એટલી બધી સંસ્કૃતમય છે, કે તેને ઉત્તર ભારતીય મંડળમાં ભળવામાં બહુ વધિ ન આવે. અન્ય ત્રણ ભાષાઓ તથા તેની લિપિ પુરાતન આર્યેતર દ્રવિડી છે. તામીલમાં સંસ્કૃત છે જ નહિ. તેલુ નિરાળું અને વિશાળ એવું સ્વતંત્ર સાહિત્ય છે. પરંતુ તેની સહોદર બેનો મલયાલમ અને કાન્ડી સંસ્કૃત શબ્દોથી સભર ભરેલી છે.

આ ચારે મ ભાષાઓની બારાખડીઓ ઘણી અપૂર્ણ છે, અને ગૂજરાતીની તોણે તેમાંની એક પણ આવી શકે તેમ નથી.

“ ચક્રા-ચક્રી ”ની વાર્તાના મેં સરખામણી માટે લીધેલા ખંડેનાં ભાષાન્તરોને તુલનાત્મક દષ્ટિએ તપાસતાં અનેક રસપ્રદ લક્ષણો તેમાંથી પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને તે દર્શાવે છે, કે ‘સામાન્ય, અપંડિત છતાં જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય માટે, દિંદની ભાષાઓની મૂલગત એકતાનો’ ખ્યાલ લેવાનો ઉચ્ચ માર્ગ આવી સીધી સરખામણીનો છે.

ભરતખંડની તાત્ત્વિક એકતાનું બીજું ઉદાહરણ, ઉપર ક્યું તેમ, તેના જુદા જુદા વિભાગની લાક્ષણિક હાસ્યવાનો વાંચવા અમર સાંભળવામાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા કેટલાક નમૂના પણ આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે. એ નમૂના આપણને ઘણી માહિતી આપી શકે છે.

કલ ત., મિયા શેખચંદ્રી આખો આપણે પંડત

પ્રદેશના રહેવાસી પાસે જાતે સાબળેલી વાર્તા છે ઉતારો કે અવ
તરણ એકેય નથી, છતાં તેમની કેટલીક લખાવેલી પણ હોય, તે
અનવાજોગ છે પરંતુ કેટલીક તો તફાવત નથી જ દેખાશે

જેમ ઉત્તરભારતીય ભાષાઓ તથા લિપિઓનો અભ્યાસ
આપણને, લિપિ તરીકે, ગૂજરાતીની વિશિષ્ટ યોગ્યતાની સાબીતી
આપે છે, તેવું જ વિધાન દક્ષિણભારતીય લિપિઓ વિશે પણ
શા માટે ન કરી શકાય ?

બધી દક્ષિણભારતીય લિપિઓ મોડાક્ષરી છે, જ્યારે ગૂજ
રાતીમાં બંગાળીના ખૂણાખચકા અને ગુરુમુખીના અર્ધમાથાથી
માડીને તામીલ-તેલુગુના મોડા, એ સર્વનો સુદર સમન્વય થયેનો
છે કોઈ પણ દેશનો નિષ્પક્ષ કલાકાર તરત કહેશે, કે અક્ષરોના
કલાત્મક ચિત્રરેખન માટે ગૂજરાતી અમરો વધારેમા વધારે સુયોગ્ય
છે, કારણ કે તેમાં વળાક-*Curves*-સાથે પૂરતા પ્રમાણમાં
કોણાકાર પણ છે, અને તે સર્વનું તેમાં સમતોલપણ છે

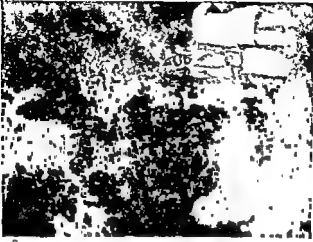
દક્ષિણભારતીય ભાષાઓ માટે પણ લિપિ તરીકે ગૂજરાતી
જ ઉપયુક્ત. થઈ પડે, એમ કહેવામાં અનુચિતતા કશી જ નથી

દ્રુકમાં, સમગ્ર ભારત માટે એકવાની ભાષા, રાજના
ઉપયોગ માટે એક જ થવા આડે આંતીય ભાષાઓની સમૃદ્ધિની
કમીનીયતા નહે ખરી પરંતુ લિપિ તરીકે ગૂજરાતીના સાર્વત્રિક
ઉપયોગને આડે આવે એવું વાતનદાર કારણ એ પણ બાગ્યે હોય.

પગોડાના પોળિયા ! નર્મોના દરેક
પગોડાને રક્ષતી સિદ્ધમતિઝા.

ગોલ્ડિક ગ્રામ પુલથી ૯૦૦ ફીટ
નોચેનો આ ગ્રામમાં નદીતો ધોધ
ભૂગર્ભમાં સમાઈ જાય છે.

પાસેથી ઉપાડ્યો છે. પંજબમાં એની વાતો ઘેર ઘેર પ્રચલિત છે, અને બાળકોનો એ માનીતો છે. આપણે ત્યાંના અડવાનો મિયાં મેખચસ્ત્રી સગો નહિ, તો ઘણો નિકટનો પિતરાઈ ભાઈ થતો હોવો જોઈએ ! પંજબના એક આખા વિભાગનું નામ જ “ગુલ્શર” છે, એ માટે રાખવું ઘટે ! “પંજબમાં મિયાં, મેખચસ્ત્રીની કબર ૬૭ મોજુદ છે. એ મહાપુરુષના પરાક્રમેના થોડા નમૂના આપણે અન્યત્ર નોંધ્યા છે

હારપવાતોના હિંદબરના પ્રચારનો ખીજો પથ એક નાનોશો દાખલો લઈએ મારવાડરજપુતાના તરફ ખૂબ પ્રચલિત હોય તેવી એક નાનકડી બાળવાર્તા અને કહેવા મેં એક બિકાનેરી મારવાડી મિત્રને વિવરિત કરી. તેમણે પોતાની ભાષામાં એ નીચે પ્રમાણે કહી.

એક હી ચિડી, ઔર એક હી બેસ, દોનું બોલી, આમાં ભાઈલી હો જ્યાનાં. ઘું ખાવ, છૂક અને દેહ, મેં ખાસુ, છૂકો તને દેસુ. ચિડી બોલી, ભાઈલી, મેં તેર ઉપર બીઠ કર છું. ચિડી તો બીઠ કર, કર દેપીસી છૂકી બેસ બોલી, ભાઈલી, આ અખ મેં પોઠો કરું. બેસ પોઠો કર્યો. બિચારી ચિડી બડ હી દખ રહગી ”

પંજબ તથા સુક્રાપ્રાંતોમાં તો આ વાર્તા ખૂબજ પ્રચલિત છે નામીયમાં પણ એ દેખા દે છે. બંગાળીની ખબર નથી, પરંતુ તેમાં એ હોય તો આશ્ચર્ય નહિ.

અને ભાવનગરના શ્રી. દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિરની ‘બાળવાર્તા’ શ્રેણીના ચોથા ભાગના પહેલા જ પાના ઉપર નીચે પ્રમાણેનો વાર્તારંભ જોવામાં આવશે:

“ એક હતી બેસ અને એક હતી ચકલી. ચકલી અને બેસ

... પહોંતાં. ચકલી રોજ બેંશ ઉપર બેસે, અને બેંશના વાંસા ઉપર ચરકે. ”

એક દિવસ બેંશ કહે, “ ચકીબેન ચકીબેન, તમે રોજ મારા ઉપર ચરકો છો, તો મને એક વાર તમારા ઉપર ચરકવા દોને ? ”

ચકલી કહે, “ કોણ ના પાડે છે ? ચરકોને ’ ખુશીથી. હું તો તૈયાર જ છું ને ! ”

બેંશ કહે, “ ત્યારે બેસીજા મારા પૂંછડા પાસે. હમણાં જ હું તારા પર ચરકીશ. ”

“ પછી ચકલી પૂંછડા પાસે બેઠી, એટલે બેંશ બાહ્યે તો ફફડ કરીને એક મોટો જખરો પોદળો. ક્યો ચકી બાહ્ય તો છાણમાં દટાઈ ગયાં. ”

આમાં “ ફફડ ”નો વર્ણનકારક શબ્દ ન હોત તો પણ સ્વરૂપિભંગ બાબે જ થાત, એમ વિષયાંતર કરીને પણ કલા વિના નથી ચાલતું !

આમ ઘણીયે લોકવાર્તાઓ આખા ભરતખંડમાં ન્યાં નાઓ ત્યાં બહુ જ થોડા ફેરફાર સાથે પ્રચલિત દેખાય છે. ચકલી-ચકલીની વાર્તાની પસંદગી બાબાઓના સામ્યની પરીક્ષા અર્થે કરી, તેનાં દારણોમાંનું એક એ છે, કે એ ઘણે ખરે બાંધીતી છે; અને બીજું, તેના બાબાન્તરમાં પાંડિત્યપૂર્ણ તથા સાહિત્યિક નહિ, પરંતુ ધરગણ વપરાતી બાબાનો જ ઉપયોગ સુગમ પડે. બાબાઓની તુલના માટે પાંડિતાઈબધો ખંડકો નહિ, પરંતુ લૌકિક, ધરની, તથા રસ્તાની બોલીઓની સરખામણી વાસ્તવિક લેખવી જોઈએ. એ દષ્ટિએ આ નમુના બેગા દર્શાવે છે. તેમાંની પ્રત્યેક, જે તે

સુબન ! બર્મોની આ રઢીયાળા ગારડીઆણી
વિષધર નાગને સુબન લે છે.

નેપાળરાજા રામ જય પૃથ્વી બહાદુરસિંહ અને રમૂતના
તેમના સમાજસેવક સાથીઓ. (૧૯૩૮)

૨૩

સરખાવી જુઓ

૧. ગૂજરાતી

એક હતો ચંકલો, ને એક હતો ચકલી.

ચકલો લાગ્યો ચોખાનો દાણો, ને ચકલી લાવી દાંળનો દાણો-
તેની ખીચડી રાંધી.

પછી ચકલી પાણી ભરવા ગઇ.

ચકલો ખીચડી ખાઇ, બારણાં બંધ કરી, આંખે પાટો
બાંધીને સૂઇ ગયો.

ચકલી પાણી ભરીને આવીને બોલી:

" ચકલારાણા ચકલારાણા, બારણાં ઉઘડો. "

ચકલો કહે:

" મારી તો આંખો ડુબે છે. "

" તેથી બેડું નાંખી દઇને ખાળમાં સૂઇને આવ. "

૨. કચ્છી

(સિંધી લગભગ તેના જેવી જ છે.)

હેટ્ટી દુધ ચકી, ને હેટ્ટો કુઓ ચકો.

ચકો ગીની આવો ચોખે ને ડાહ્યું, અને ચકી ગીની આવઈ
મુંગ ને ડાહ્યું.

તેંજ ખીચ્ચડી રધેં.

પોઈ ચકી પાણી તે ઉસઈ.

ચકો મડે ખીચ્ચડી ખાઈ, દરવાજા બંધ કરી, અખે તે પટ્ટા
બધી સૂમી ચોં.

ચકી પાણી ભરીને પાછી આવઈ નડે ચોંક:

“ ચકારાણા ચકારાણા, દરવાજો ઓપ દ્યો. ”

ચકે ચોં:

“ મુજ ત અખીયું કુખે તી. ”

“ બેડો કમાય વઝી ને મોરીમેં થઈને અચ. ”

૩. મારવાડી

એક હી ચિડી ઓર એક હો ચિડો

ચિડો ભાવો આવકકો દાણો ઓર ચિડી ભાઈ દાલકો દાણો.

ખીકી ખીચડી રાંધી.

પાછે ચિડી પાણી ભરને ગઈ.

ચિડો ખીચડી ખાઈ બારણો બંદ કર કર આંખ પર પાટી
બાંદ કર સો ગયો.

ચિડી પાણી ભર કર આઈ જણા બોલી .

“ ચિકારાજા ચિકારાજા, બારણો ખોલો. ”

ચિડો ખોલ્યો:

“ મેરી તો આંખ્યા દુઃખે હૈ. ”

“ મટકી ફેંક કર, નાલેમૈંસે આ ન્યા. ”

(મારવાડીમાં “હૈ”નો ઉચ્ચાર ઘણો પડેલો થાય છે. “ચ” નો ઉચ્ચાર મરાઠીનાં પછીવિભક્તિના પ્રત્યયનો થાય છે તેવો ધક્કે સ્થાને કરવામાં આવે છે.)

૪. પંજાબી

એક થી ચિડી

ઔર એક થા ચિડા.

ચિડા લે આપા ચાવલ દા દાણા

ઔર ચિડી લે આઈ દાળ દા દાણા

ઝાદી ખિચડી બણાઇ.

પિચ્છેં ચિડી પાણી પરન ચલી ગઇ.

ચિડા ખિચડી ખા કે

આખાં તે પટ્ટી બાંદ કે

દરવાજા બંદ કરકે સો ગયા

ચિડી પાણી પરકે વાપસ આઇ

ઔર પોકાર કરણુ સગી :

“ ચિડારાજ, ચિડારાજ, દરવાજા ખોલો. ”

ચિડા ને કેલ્યા :

“ મેરી તો આંખા દુઃખ દિયાં હણુ.

“ દડા ગરા કે

“ નાલી દે ખિચડી આ ના. ”

૫. મરાઠી

એક હોતા ચિમણા આણિ એક હોતો ચિમણા.
 ચિમણાને તાંદુળાચા દાણા આણસા, આણિ
 ચિમણીને દાળીચા દાણા આણસા.
 ત્યાચી ખિચડી સિજવણી.
 મગ ચિમણી પાણી ભરાયલા ગેલી.
 ચિમણા ખિચડી ખાજિન, દાર 'બંધ' કરેન
 ડોળ્યાલા પાટા બાંધૂન નિજલા.
 ચિમણી પાણી ભરૂન આણી વ મહણાણી:
 " ચિમણારાજ ચિમણારાજ દાર ઊભડ "
 ચિમણા મહણાણા:
 ' માઝે તર ડોળે દુખતાત "
 " મહણૂન પાણ્યાચા ઘડા ઓતૂન મધન્યા
 અરુંદ વાટેને ચે. "

૬. ઉડીયા

(લિપિ બંગાળી)

એકો ચિલા ચોટીયા
 આઊર એકો ચિલા ચોટીયાણી.
 ચોટીયા આણિલા ચાવળર દાના
 આઊર ચોટીયાણી આણિયા ડાલિર દાણા.

તહાકુ ખિચડી રંધાયેલા.
 પેરે ચોટીયાણી જળ આણિ ગેલા.
 ચોટીયા ખિચડી ખાઈ ગેલા
 ખિડકી બંધ કર દેલા
 આઉર આખિરે પોટિ બાંદી કરી .
 સોધ ગેલા.
 ચોટિયાણી જોળ નેઈ આસી
 આણિ ઢોલીલા:
 “ ચોટીયારાજ ચોટીયારાજ, ખિડકી ખોલો. ”
 ચોટીયા ઢોલીલા:
 “ મોરો ત આખી બાધા હુઈ છી.
 “ હું માટીયા ફોંગી કરી નાજે દિ આસી જી. ”

(ચોટીયા, પેરે, પોટિ, જોળ, ઢોલીલા—એ સબ્બો કે રીતે બોધાય છે, કારણ કે ખંઝાળીની જેમ છીડીયામાં “ અ ” “ ઓ ” કારથી બોધવાની વક્ષણ રહે છે. લખવામાં ચટીયા, પટિ, જળ, ઢોલીલા, એમજ લખાય છે. “ અ ” મરાઠી ને બોધાય છે.)

હ. ખંઝાળી

ઝંઝ હિતો ચેલ્લ
 (ઝેલ્લ હિતો ચેલ્લો)
 આર ઝંઝ હિતો ચેલ્લની
 (અને ઝેલ્લ હિતો ચેલ્લો)

ચોરખ એને છિલો એક દાના ધાન
(ચકલો લાખ્યો એક દાણો ચોખો)
આર ચોરખની એને છિલો એક દાના દાઘ
(અને ચકલી લાવી એક દાણો દાળ)
એક ફૂંટી દાન દીધે તારા ખિચુડી તોઈયાર કારે છિલો
(એ બે દાણાની તેમણે ખિચડી તૈયાર કરી)
તારપોર ચોરખની એનો જોઈ જાનતો.
(તે પછી ચકલી ગઈ પાણી ભરવા.)
ચોરખ ખિચડી ખેલે
(ચકલો ખિચડી ખાઈ)
દોરવાળ ખોન્ધ કારે દિલો
(બારણાં બન્ધ કરી દીધાં)
આર ચોખે કાપોર બાંધે
(અને આંખે બાટો બાંધી)
શાયે પોરસો
(સૂઈ ગયો.)
ચોરખની જોઈ નીચે દિરે, એકે બોલી (બોરસો)
(ચકલી પાણી લઈને પાછી વળી એવું બોલી)
" ઝાંગો ચોરખ, ઝાંગો ચોરખ, દોરવાળ ખોલુન. "
(અરે ચકલા અરે ચકલા, બારણું ઉઘાડો.)
ચોરખ ઉત્તર બોરસો.
(ચકલાએ ઉત્તર દીધો)

“ આમી ચોખે કોષ્ટે પચ્છી

(મને આંખ દુઃખે છે)

“ ધોરા ફેલેદાઓ

(ધડો ફેંકી દઈને)

“ રાન્ના કોરી નાસાદિહે દૂકી પોરો. ”

(રસોડાના નળમાં ચક્રને આવી જા)

(ચોરખ, તોષપાર, કોરે, જોલ, દોરવાળ, બોન્ધ, ઝોઝો
(જે મરાડીના “ અગ્ગ ” જેવો, અને મુજરાતીના “ અધ્યા ”
કે “ અલી ” ની જેમ સંજોધનમાં વપરાતો શબ્દ છે) ઉત્તોર,
કોષ્ટ, ધોરા, પોરો, એ બંગાળી ઉચ્ચાર “ અ ” ને બદલે
બોલવામાં વપરાતા “ ઝો ” દારણું પરિણામ છે. લખવામાં તો
ધણું ખરું ચરખ, તોષપાર, કોરે, જલ, દરવાળ, બન્ધ, અગ્ગ,
ઉત્તર, કષ્ટ, ધરા, પોરો, એવી રીતે પણ આ શબ્દોનો ઉપયોગ
થાય છે, એમ મને કહેવામાં આવ્યું હતું.)

૮. હિંદુસ્તાની

એક થી ચિડી

ઔર એક થા ચિડા.

ચિડા લાયા આવકા દાના

ઔર ચિડી લાઇ દાવકા દાના.

ઉનકી ખિચડી પકાઇ.

બાદ ચિડી જલ બરને ગઇ.

ચિડા ખિચડી ખા ગયા

ખિડકી બંદ કર દિયા

ઔર આંખો પર પટ્ટી બાંધ કર
 વહ સો ગયા
 ચિડી જલ જરફે વાપસ આઘ ઔર ખોલી:
 “ ચિડારાજ ચિડારાજ, ખિડકી ખોલો. ”
 ચિડાને કહા:
 “ મેરી તો આંખે દુઃખતી હૈ. ”
 “ તૂ મટકી ફેંક કર
 “ નાલીમેંસે આ. ”

૯. તેલુગુ (આંધ્રેય)

આઠ ઉડેનુ મગપિચ્છુકા
 (એક હતો નર-પક્ષી-એટલે ચકલો)
 આઠા ઉડેનુ આડુપિચ્છુકા
 (એક હતી નારી પક્ષી)
 મગપિચ્છુકા તેએનું બિમપુચ્ચિન્ન
 (ચકલો લાભ્યો ચોખાનો દાણો)
 આડુપિચ્છુકા તેએનું પપ્પુચિન્ન
 (ચકલી લાવી દાળનો દાણો)
 નારિતો કીચડી વાડેનુ.
 (તેની ખિચડી કરી)
 પિમ્મટા, મગપિચ્છુકા નિજ્જુ તે ચ્યુટક પોચેનુ
 (પછી, ચકલી પાણી લાવવા ગઈ)
 આડુ પિચ્છુકા કીચડી તીનવેસી
 (ચકલો ખિચડી ખાઈ ગયો)

તાલુપુ મુસીવેસી
(બારણું વાસી દીધું)

કણ્ણુ કણ્ણુ કુની મુ
(આંખે પાટો બાંધ્યો, અને)

નિદ્ર પોચેનુ
(ઉઠી ગયો)

આકુપિચ્ચુકા નિળ્ણુ નિમ્પુકની તિરિગિ વચ્ચી
(ચકલી પાણી ભરીને પાછી વળી)

આકુ પિચ્ચુકાનું.
(અને કહ્યું)

“ પિચ્ચુકા રાજા પિચ્ચુકા રાજા, તાલુપુ તેર. ”
(ચકલા રાણા ચકલા રાણા, બારણું ઉઘાડો.)

મગમપિચ્ચુકા ચેપેનુ.
(ચકલાએ કહ્યું)

“ ના કણ્ણુ માન્ડકુલવિ
(મારી આંખો ફુગે છે.)

“ કાણ્ણુ પાર વેસી
(ધડો નાખી દધને)

મેરી સંકુદરી, રા
(ખાળમાં ચઢી આવ.)

(તેલુગુમાં “ ચ ”નો, મરાઠીના ધડી વિભક્તિનો પ્રત્યય
જોતાપણ તેવી રીતેનો ઉચ્ચાર થાય છે.)

ઝોર આણકુરવિ ધરન્તણ (બોનવામાં “ધધુ” જેવું લાગે છે.)
(એક ચઢતો હતો).

ઝોર પેણકુરવિયું ધરન્તણ
(એક ચઢતી હતી)

આણકુરવિ ઝોર મણિ ઝેરિમુમ્,
(ચઢતો એક દાણો ચોખાનો)

પેણકુરવિ ઝોરમણિ અરંપુમ્ કોણુવન્તણ
(ચઢતી એક દાણો દાળનો લાવ્યાં)

અતનાલે કિચ્ચટી ચેયતારકલ
(એની ખિચટી રાંધી).

પિરખાદુ પેણકુરવિ તણી કોણુવર પોના
(પછી ચઢતી પાણી લાવવા ગઈ)

અણકુરવિ કિચ્ચટીયું સાપિટ્ટુ
(ચઢતો ખિચટી ખાઈ)

કતવયું સાત્તી
(બારણાં બંધ કરી)

કણિયુલે તુણિયુમ્ કટ્ટી
(આંખે પાટો બાંધી)

પટ્ટણ પોયિટ્ટુ.
(સૂઈ ગયો).

પેણકુરવિ તણિયુમ્ કોણુ, તિરમ્મી વન્તુ ચેનાલ
(ચઢતી પાણી બરીને પાછી આવી ને બોલી)

“ કુરવિરાજને કુરવિરાજને, કતવે તિર. ”
(ચકલારાણા ચકલારાણા, બારણું ઉઘાડો).

આણકુરવિ ચોનાલ
(ચકલો બોલ્યો)

“ એન કણ્ણ વલિ કિરુ
(મારી આંખો દુઃખે છે).

“ એરિન્નુવિદુ ચમલ્લુરે
(તેથી ધડો ફેંકી દઈ)

ઓટ્ટેયિલ ફૂટે, વા.
(ખાળમાં થઈ, આવ).

૧૧. મલયાલમ

(ભાપામાં તામીલ કરતાં જરા ર છે, પરંતુ લિપિ તામીલ જ છે.)

ઉર ઉપટા ચિરન્નુ આણકુરવિ
(એક હતો ચકલો)

ઉર ઉપટા ચિરન્નુ પેણકુરવિ
(એક હતી ચકલી)

આણકુરવિ કોણ્ડવન્નુ મણિ અરિ
(ચકલો લાલ્યો દાણો ચોખાનો)

પેણકુરવિ કોણ્ડવન્નુ મણિ પયરમ
(ચકલી લાવી દાણો દાળનો)

અતુકોણ્ડુ કિચ્ચડી ઉપટાક્કી
(તેની ખિચડી બનાવી)

બે મિત્રો એ પ્રમાણે નિશ્ચય, કરીને નીકળ્યા પડ્યા દેશવટે.
આસતાં આસતાં રસ્તામાં ખૂંધાએ એક ઘર ભોળું.

એણે આંધળાને કહ્યું, “ આ ઘર ખાલી લાગે છે. ”

“ તો ચાલો અંદર ” આંધળાએ સૂચના કરી.

અંદર જઈને જોય છે, તો એ ઘર ડબંગરનું હતું, ને ત્યાં
ઢોલ પડ્યા હતા. ડબંગર લોકોમાં એવો રિવાજ હોય છે, કે બાર
મહિનામાં એક રાત ને એક દિવસ અખંડ ઢોલ વગાડવો, આ
તેજ દિવસ હતો. આ ઘરમાં બાપ દીકરાએ એવું ઠરાવ્યું હતું કે
રાતના બાપ વગાડે, ને દિવસના વગાડે દીકરો. પણ આ મિત્રોની
પધરામણી થઈ તે વખતે એ બંને યાદયાપાડ્યા લંછી ગયા હતા.

ખૂંધાએ કહ્યું, “ બાઈ અંધા, અહિં તો એટો સરસ ઢોલ
પડ્યો છે. ”

“ ઢોલ ? લાવ તો, મને બતાવ. મેં ઢોલ કદી જોયો નથી. ”

ખૂંધાએ ઢોલ આપ્યો કે તરત અંધો જોરથી ઢમક ઢમક,
પીટવા માંડ્યો. ખૂંધો કહે, “ અરે બાઈ, ઢોલ જાગી ઉઠશે, તો
હાડકાં ખોખરાં કરી નાખશે. માટે બસો થઈને રહેવા દે. ”

“ ઢોલ દિવસ વગાડ્યો નથી, તે આજે તો વગાડી લેવા
દે ” એમ કહીને અંધાએ ધમકારે રાખ્યું.

ડબંગર બાપ સમજે કે એટો વગાડતો હશે, ને બેટાની મનથી
કે બાપ વગાડતો હશે, તે બંને વગાડે એમાંથી કોઈ લિંધું નહિ.

વગાડતાં વગાડતાં અંધો ચાક્યો એટલે એણે ખૂંધાને પાસે
બોલાવીને ઢોલની દોરી એના ગળામાં નાખી, ને ઢોલ ખૂં
ગોઠવી દીધા.

પછી ભાષણો આગળ ચાલ્યા.

રેસ્ટે જતાં એક ખેતરમાંથી દાતરડું જડ્યું. આંધળો કહે,
“ લાવ ભાઈ, એ તો બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે ” દાતરડું લઈને એ
પણ એણે ખૂંધ ઉપર ચઢાવી દીધું.

પછી એક ડૂવા ઉપર ઠાસ ખેંચવાનું જડું દોરડું પડેલું
ખૂંધાએ જોયું, ને આંધળાને વાત કરી. એ ખોલી ઉઠ્યો, “ અરે
બધા ભાઈ, દોરડું તો બહુ કીમતી હોય. એને મૂકી દેવાયજ નહિ.
માટે ચૂપચાપ ઉપાડી લાવ. એ તો ઘણું ફામ આવે. ” કાંડા
જેવા જાડા દોરડાનો પણ વીંટા કરીને એણે ખૂંધ પર ભેરવી દીધો.

આગળ ચાલતાં, એક વાંદરી એના બચ્ચાને લઈને ખેડી
હતી. ખૂંધાનું કહેલું સાંભળીને આંધળો ખોલી ઉઠ્યો, “ અરે જોઈ
શું રહ્યો છે, બચ્ચું લઈ લે. મેં કદીયે વાંદરાનું બચ્ચું
રમાડ્યું નથી. ”

જેમ તેમ કરીને ખૂંધાએ બચ્ચું પકડ્યું આંધળાએ એને
ખૂબ રમાડ્યું, ને પછી એને પણ પોતાના સાથીના ઢેકા ઉપર
ગોઠવી દીધું.

આ બધા ખોળથી ખૂંધો બિચારો માફો ગયો હતો. એણે
કેલું, “ દોસ્ત, હવે તો જૂખ લાગી છે. તું ગમે તે કહે, પણ
જૂખે પેટે આગળ નહિ ચલાય. ”

“ તો આસપાસ જરા નજર નાખ, ને શું દેખાય છે તે
અને કહે. ” આંધળાએ સૂચના આપી.

“ સામેથી એક રખારણુ ભાત લઈને આવે છે. ”

“ ભતવારીને અહીં બોલાવ. ”

પિન્ને, પેણકુરવિ વેળળમ્ એટુક્કાન પોયિ

(પછી, ચકલી પાણી ભરવા ગઇ)

આણકુરવિ કિચ્ચડી તિન્નુકલ્લમ્

(ચકલો ખિચડી ખાઇ ગયો)

તુણ્ણિયલ્લુ કોણ્ણ કલ્લુ કોટ્ટિ

(કપડાના કુકડાથી આંખે પાટો બાંધ્યો)

વાતિલ અટચ્ચુ

(બારણું વાસ્તું)

ઉરુજ્જાન પોયિ

(સૂઇ ગયો)

પેણ્ણ કુરવિ વળ્ળમ્ કોણ્ણ મડડિંવલ્લુ, પરચ્ચુ

(ચકલી પાણી ભરીને પાછી આવી, બોલી)

“ કુરવિરાળ કુરવિરાળ, વાતિલ તુરકકુ ”

(ચકલારાણા ચકલારાણા, બારણું ઉપાડે)

આણ્ણકુરવિ પરચ્ચુ,

(ચકલો બોલ્યો)

“ એણ્ટે કલ્લુ નોવુન્નુ.

(ભારી આંખો કુંજે)

“ અત્તકોણ્ણ પાતમ્ કુરત્તિ

(તેથી ધડો ફેંકી દીધો)

ઓવિલ્લકુડિ અકુત્તુ વા ”

(ખાળમાં થી અંદર આવ)

(હુ, બ, ડ અને ગ ના રપટ ઉચ્ચારો બધી દક્ષિણભારતીય

બાષાઓમાં કરવાના હોય છે.)

૨૪

કઈ બાધામાં હસશે ?

૧. પંજાબ અને ઉત્તરસિંધ

(૧)

બે મિત્રો.

એક આંધળો હતો. અધાપાને લીધે એ ઘરમાં હાડખમાર થઈને કંટાળી ગયો હતો.

એજ ગામમાં એક ખૂંધો પણ હતો. ઉંટ જેવી મોટી ખૂંધને લીધે એના ઘરમાં એ બધાને અકારો થઈ પડ્યો હતો.

એક દિવસ આ બે ગૃહસ્થો ભેગા થઈ ગયા. એકબીજાનાં દુઃખની કહાણી સાંભળીને એમણે નક્કી કર્યું, કે આવી રીતે હડધૂત થયા કરવું, તેના કરતાં બહેતર ■ કે પરદેસ ચાલ્યા જવું.

અમલુ

ખૂંધાએ બાઈને બોલાવી. એણે આવીને પૂછ્યું, “ મને કેમ બોલાવી, ભાઈ ? ”

આંધળો કહે, “ બાઈ, તારો ધણી અહિંથી થોડે દૂર બકરા ચારે છે ને ? ”

“ હા. ”

“ અરે તને શું કહું બેન ? ત્યાં તો એક વર આબુ છે. એણે ટેલમાં બકરાં મારી નાખ્યાં, ને બિચારા રબારીનો શ્વ પણ જોખમમાં છે. ”

“ એટલું સાંભળતાંમાં તો ‘ હે ’ ” કરતી રબારણે ભાત મૂક્યો પડતો, ને હાંફળી ફાંફળી એ દોડી આંધળાએ ખતાવેલી દિશા તરફ.

બે મિત્રો નીરતે જમ્યા, ને પછી બાઈ વધેલા દહીંનું માટલું પણ ખૂંધ ઉપર ગોઠવીને બિરાદરો ચાલ્યા આગળ.

એમ કરતાં રાત પડી ગઈ. જંગલમાં રાતવાસો ક્યાં કરવો એ વિચાર કરતા હતા તેવામાં એક ધર તેમના જોવામાં આબુ. ખૂંધા બોલી ઉઠ્યો. “ અસ્થા ધર દેખાય છે. ”

“ દેખાય છે, તો ચાલો અંદર. રાતે આરામથી સૂતા વિના કે ચાલશે ? ” અંધાએ તોડ કાઢ્યો.

ધરમા ગયો; તો બધું સુમસામ હતું. એમણે તો નિરાંતે લખાવી. પણ આ ધરમાં એક સિંહનો વાસ હતો. સિંહ બહાર ગયો હતો, તે ગોડેથી ચિકાર કરીને પાછો આવ્યો. ખૂંધાએ એને જોયો, ને કહ્યું, “ અંધાભાઈ, આ તો ખૂંડી થઈ. એક સિંહ અહીં ચાલ્યો આવે છે. ”

“ કેં દિકર નહિ, બારણા બંધ કરી દે; ને આપણે ચઢી જઈએ છત ઉપર ” અંધાએ રસ્તો બતાવ્યો.

સિંહે બારણાં બંધ જોયાં. ગુસ્સાથી એણે બરાડો પાડ્યો,
“ અંદર કોન છે ? ”

અંદરથી આંધળાએ સામો સવાલ પૂછ્યો, “ તું કોન છે ? ”

“ હમ શેર છે, ” સિંહે જવાબ દીધો. હિંદુસ્થાનીમાં સિંહને શેર કહે છે.

“ તો હમ સવા શેર છે ” અંધાએ સામો બરાડો પાડ્યો.

“ હેં ? સવા શેર ? એની સાખીતી આપ ” સિંહે કહ્યું.

“ પહેલાં તું શેર છે એની સાખીતી આપ. ” અંધાએ સામો શરૂ માર્યો.

સિંહે પોતાનો એક જૂનો નખ ઉખડી જવા આવ્યો હતો તે કાઢીને ફેંક્યો. સિંહનો નખ બહુ મોટો ને બીક લાગે તેવો હોય છે.

ઉપરથી આંધળાએ સામું પેલું દાતરડું ફેંક્યું. સિંહ તો એ જોઈને પાંચ દસ ડગલાં પાછો ખસી ગયો. એના મનથી, કે એણે, આવડા મોટા જેના નકોર છે એ જાનવર કેવું જખરું કરે ! દાતરડાને એ નખ સંભળ્યો.

પછી સિંહે પોતાના વાળમાંથી એક જૂ કાઢીને નાખી, એમ બતાવવા કે મારે એવડી મોટી વાળ છે કે જેમાં જૂ થાય છે.

આંધળાએ સામું વાંદરીનું બચ્ચું નાખ્યું. સિંહ વળી પાછો થોડાં ડગલાં આધો ખસી ગયો. વાંદરું ઝટ ઝટ એક થાંભલા ઉપર ચઢી ગયું. સિંહ સમજ્યો, કે જેના વાળમાં આવડી મોટી

જૂ પડતી હશે તેની ફેરવાળી ઢેલવી જળરી હશે, ને, એ જનવર
હેવું જમણ હશે !

આંધળાએ પૂછ્યું, “ હવે ? ”

“ હવે એક જ પરિક્ષા બાકી છે ” એમ કહીને સિંહે,
પોતાની મૂંઝમાંથી એક કાંચો વાળ તોડીને નાંખ્યો, એમ બતાવવા
કે ને ક્ષી મોટી મ્હારી મૂંઝ છે !

આંધળાએ તે સામે પેટું દોરડું ફેંક્યું એ જોઈને સિંહબાઈ
છળી પડ્યા, કે એહો, જેની મૂંઝના વાળ આવા મોટા છે, તેને
તે કેમ કરીને પહોંચાશે ?

આંધળાએ વળી પાછું પૂછ્યું, “ જોશ હવે કેં કહેવું છે ? ”

“ હવે એક જ વધારે સાબીતી જોઈશે. ” એમ કહીને સિંહ
ચૂંક્યો. ઉપરથી આંધળાએ દહીનું આપું માટણું ઉઠાવીને એના
ઉપર પટક્યું.

રાક્ષ નાખતો સિંહ નાઠો. એણે જંગલમાં જઈને ત્યાં વસતા
એ જંગલના રાક્ષસને વાત કરી, કે “ મ્હારા ઘરમાં આવું
જળરેહસ જનવર ભરાઈ બેઠું છે, ને મને તો એની બહુ બીક
લાગે છે. ”

રાક્ષસ કહે, “ તમે મને તેવા જળરા, તો મેં આખરે બીકણ
ખિલાડીની જાતના છે. કાઢના ઉપર દુમસો કરો, તો પણ
બીકના માપો કરો, બહાદુરીથી નહિ, એવા તમે ડરકણ છો. ચાલ
બતાવ, ક્યાં છે એ ઘર ? હમણાં હું એ જનવરને મારી કાઢું છું. ”

મૂંઝ અને મૂંઝ આમળતો રાક્ષસ પગને ધમકારે ધરણી

અમધમાવતો નીકળ્યો બહાર. સિંહે કહ્યું, “ જો ભાઈ, હું તો એની પાસે નહિ જઈ. દૂરથી જ તને ધર બતાવી દઈશ. ”

રાક્ષસે કહ્યું, “ બહુ સારું. ”

પેલા ખૂંધાએ છત ઉપરથી જોયું તો દૂરથી આ જુગલ જોડીને આવતી દેખી, એણે કહ્યું, “ અંધાભાઈ, સામેથી એક રાક્ષસ ને એક સિંહ આવે છે. ”

“ ફિકર નહિ. જો, આ અનાજના ખાલી ડોહલામાં હું ભરાઈ જઈ છું. આ ડોહલને લઈતું સામેની ડોહીમાં બેસી જાઉં. ડોહલામાંથી રાણા કાઢવાના ખાંડોરા તરફ પીઠ રાખીને એક ખુરશી મૂકી દે. હું “ હેરા ” કહું એટલે તું જોરથી વગાડાશે. ”

ખૂંધાભાઈ કલા પ્રમાણે ખુરશી ગોઠવી, ડોહ લઈને ડોહીમાં ભરાઈ પેઠા.

રાક્ષસે આવીને બહારથી જૂઝ પાડી, “ ડોહુ છે અંદર ? ”

“ તું ડોહુ છે ? ” સામે અંધાએ સવાલ પૂછ્યો.

“ હું રાક્ષસ છું. ”

“ હું રાક્ષસનો દાદો છું. ”

“ સાખીતી આપ. ”

“ સાખીતી જરૂર આપીશ. પણ પહેલાં જરા માણસાઈની રીતે અંદર તો આવ. આપણે વાતો કરીએ, જરા ઓળખાણ કરીએ. ”

પુંછડું પટપટાવતો રાક્ષસ રોડથી અંદર ગયો, ને છલંગ મારીને ડોહલા ઉપર બેસી ગયો. અંધાજાએ કહ્યું, “ તું તો સાવ

જમણું

જાલી છે. તારે માટે પુરથી મૂકી છે, તેના ઉપર મૃદસ્થની રીતે
જરા બેસ તો ખરો. ”

દપ છાંગ મારીને દૈત્ય પુરથી ઉપર ઉઘે ફરીને બેઠો.
અમાએ એને કપકો આપ્યો, “ અત્યા, તું તો ખરેખરો અઝઝડ
છે. જરા વિવેક રીખ. પુરથી ઉપર આમ બેસાય ? મોં પેલી
તરફ, ને પુરથી આ તરફ રાખીને બેસ. ”

રાક્ષસ વળી ઢેકડો મારીને એમ બેઠો.

પછી આંધળાએ વાત માંડી. “ તમે કાણુ છો, ને ક્યાંના
રાજા છો, ને કેવાં પરાક્રમે કરો છો, ” એવાં ગપ્પાં મારતાં ધીમેથી
કાઠાના કાણામાંથી હાથ લંબાવીને એણે પૂછકું સળડ પકડી લીધું.
રાક્ષસ ચમક્યો, એટલે આંધળો બોલ્યો “ હેરો. ”

તરત ખૂંધાએ ધનાધન ઢાઢ વગાડ્યો યશ કર્યો. રાક્ષસે
અમરાઈને માર્યો ફૂંકો.

આંધળાની પકડ મખ્યાત હોય છે. એણે કાઠ વસ્તુ ઝાલી,
પછી એ કાટિ ઉપાયે છૂટે નહિ. રાક્ષસ કુદકા મારે, બરાડા પાડે,
ને સાથે આપો કાઠલો પછડાય. છેવટે પૂછડી મૂળમાંથી ઉખડીને
આંધળાના હાથમાં રહી ગઈ, ને રાક્ષસ બાડો બનીને જીવ
લઈને નાંકો.

સિંહ રાહ બેતો બેઠો હતો ત્યાં એ પડોંચ્યો. સિંહે પૂછ્યું
“ કેમ દેવતા, શું કરી આવ્યા ? ”

“ અરે શું, કપાળ કરી આવ્યા ? મહારી તો પૂછડીજ
ચાલી ગઈ. ”

“ હુ તો કહેતોજ હતો હવે સદ્ધર્મ ઝોડીને ચૂપચાપ પડો
ગસ્તો ”

અહિં રાતે નિરાતે સૂઈને બે દોસ્તો સવારે ઊઠ્યા આધળાએ
કહ્યું, “ આ ધરમા પહેના કોઈ રહેતું હશે ચોર લોકોનો વાસ
હશે એમા જરૂર ધન દાટયું હશે ”

એની વાત સાચી નીમળી શોધતા શોધતા દાટયું જરજવાહિર
ખૂબ નીમળ્યું એ બધું એક ગધેડાની પીઠ પર લાદીને દોસ્તો
પોતાના ગામ તરફ પાછા વળ્યા

હવે ખૂધાના મનમા પાપ ચેકું એને થયું, કે આટલું બધું
ધન આધળા સાથે વહેતી લેવું, એના મરતા ત્યાં મારે હું
એકનોજ બધું મ્હારે ઘેર ન લઈ જઈ ?

એણે મનસૂચો કર્યો, કે લાગ જોઈને ભાઈબધનું કાસળ કાઢ્યું.

રસ્તામા એક ની આવી તેમા ધણી ઝેરી સાપ હતી
ખૂધાને થયું કે આ લાગ સરસ છે ઝેરી સાપ ખવડાવીને આને
મારી નાખું એણે મન્યું, “ ભાઈ, આ નીમા ફક્ત માછલા છે
આજે તને હું મચ્છી જમાડું ”

પેનાએ કહ્યું, “ બહુ સાડ ”

ખૂધાએ બે ચાર સાપ માર્યા, ને તપેનીમા પાણી બરીને
ચૂલે ચડાવ્યા. પછી મીઠું મરચું લેવા એ ગામમા ગયો

આધળાને થયું કે તાપ વધારે હશે તો કદાચ મચ્છી દાગી
જશે પાણી મરમ થયું છે કે નહિ તે જોવા એણે તપેનીમા લાગ
નાખ્યો. પાણી બહુ ઊંચું થઈ ગયું હતું તેથી એ દાગ્યો, એણે
ઝટ દાગેલા હાથ એણે મોઝે દાખ્યા સાપના ઝરવાનું પાણી

“આંખે અડી જતાં એકાએક એની આંખો ખુલી ગઈ, ને એણે જોયું” તો તપેલીમાં સાપ હતા. એ સમજી ગયો, પણ કેં જાણતો ન હોય તેમ ચૂપચાપ બેસી રહ્યો.

ખૂંધો પાછો આવ્યો, ને એણે રોટલા ધડયા. પછી ચોતે ફક્ત રોટલો ને ગીરું લઈને બેઠો, ને સાપ પીરરવા ભાઈ બધને.

“ખૂંધાભાઈ, મને આટલું બધું શાક આપી દો છો, પણ તમે કાંઈ રાખ્યું છે કે નહિ ?” એણે પૂછ્યું.

“હા ભાઈ, મેં ધણુંયે રાખ્યું છે. તમે તમારે જમો.”

આ સાંભળીને આંધળાને એવી ખીજ ચડી, કે એણે ઉઠાવીને જોરથી એક લાત એની ખૂંધ ઉપર ફટકારી. લાતથી ફડાક દઈને એની ખૂંધ સીધી થઈ ગઈ, ને એ ખૂંધો મટીને ખીજ માથુંસાં જોડે સરખો થઈ ગયો.

એ આંધળાને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો, “તારી મોટી મહેરબાની; ભાઈ, તેં તો મ્હારી ખૂંધ મટાડી દીધી.”

અને આંધળો કહે, “તારી પણ મોટી મહેરબાની, કે મ્હારી આંખો ત્હારે પાપે સાચ થઈ ગઈ.”

પછી તો બન્ને મિત્રો ખુશખુશલાવ ધન લઈને ગામમાં ગયા. ખાધું, પીધું, ને રાજ કીધું.

(૨).

શીખચંદ્રી

શીખચંદ્રીના નામે એક છોકરો હતો. એ બાળક મટીને યુવાનીમાં આવ્યો, એટલે ખીજ દીખળી છોકરાઓની દેખાદેખીથી

એને મન થયું, કે આપણે પણ છોકરીઓની છેડતી કરવાની મોજ લેવાની લાઈએ. પણ એને એ બાબતની કશી ખતાગમ નહિ હોવાથી પોતાની માને એણે પૂછ્યું, કે “ મા, છોકરીઓની કુકળી રીતે મસ્કરી કરાય ? ”

કોડીલી માએ કહ્યું, “ એવું તે પૂછાતું હતો, રાખા ? છોકરી પાણી ભરવા જતી હોય તેને કાંકરી મારે એટલે ગમે તેવી છોકરી પણ ખીનય. ”

‘મીયાં શેખવસ્લી આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને ઉપડ્યા સાહસ ખેડવા. રસ્તે જતાં એક દૂવો આવ્યો. ગામના એક શ્રીમંત શેઠની કન્યા માથે એકું લાઈને એ દૂવે પાણી ભરવા જતી હતી. એને પળવવાતું શેખવસ્લીને દિલ થઈ આવ્યું. એણે એક પથરો ઉપાડીને બેરથી ફેંક્યો, તે છોકરીના માથામાં વાગ્યો. છોકરી નીચે પડી ગઈ.

શેખવસ્લી હરખાતો હરખાતો ઘેર દોડી ગયો, તે માને કહેવા લાગ્યો, “ મા, મેં આજે ફલાણા શેઠની કન્યાની મસ્કરી કરી છે. એ તો એવી રાજી થઈ ગઈ, કે હજી પડી પડી હસ્યા જ કરે છે, એટલું બધું કે એનાથી ઉઠાતું પણ નથી. ”

“ અફ્યા, એવી તે કેવી મસ્કરી કરી ! ”

“ તેં કહ્યું હતું એમજ. એક પથરો લાઈને એવો માર્યો, કે ત્યાંની ત્યાંજ પડી ગઈ, તે ઉઠતી નથી ને હસ્યા કરે છે. ”

મા સમજી ગઈ કે પરાક્રમી મપુતે જરૂર કે મોહકાણું કરી. એ દોડતી એ રથજો ગઈ. માયામાં પડેલા ઘાને લીધે છોકરી

મરી ગઈ હતી. એના દાંત ખુલ્યા થઈ ગયા હતા, જે જોઈને મીયાં શેખરચાલી સમજ્યા હતા કે એ હસે છે.

મા છોકરીના ચખતે ઉપાડીને જલદી પોતાના ઘરમાં લઈ ગઈ ને ત્યાં એને આધુ'પાધુ' કરી દીધું. પછી એનાં હપડાંમાં એક બકરીની સાથે સપેડીને એણે દીકરાને કશું કે આને હવે કૂવામાં નાખી આવ. પોતાના અકલમંદ દીકરાને એ બરાબર ઓળખતી હતી.

દીકરી ઘેર પાછી ન આવી એટલે એનાં માબાપે તેને શોધવા ચોતરફ માણસો દોડાવ્યાં. જે-ચાર દિવસે શેખરચાલીને ખબર પડી કે કસાણા શેઠ એમની દીકરીને શોધે છે. એટલે તેણે તરત પોલીસ યાણે જઈને રોકાઈ કહ્યું, કે “તમારાથી કશું નહિ બની શકે, ત્રણ ચાર દિવસ થયાં છોકરીને શોધો છો તો પશુ જડતી નથી. અરે બાઈ, મને કહો તો છોકરી બતાવું.”

પોલીસને એ પેલા કૂવા પાસે લઈ ગયો, ને કહ્યું, કે “છોકરી આ કૂવામાં છે.”

એક સીપાઈએ એને પૂછ્યું, “મીયાં, તમને તરતાં આવડે છે ?”

મીયાંનો મિલજ ગયો. એમણે સંભળાવી દીધું, “તરતાં નહિ, તો શું ફજતાં આરડવું હશે ?”

શેખરચાલી બાઈને કૂવામાં ઉતાર્યો. પાણીની સપાટી આવતાં એણે ફૂંજી મારી, તો હાથમાં બકરી આવી. એમણે જૂમ પાડી. “તમારી દીકરીને લાંબા લાંબા દાન હતા ?”

શેખરચાલીને બધા ઓળખતા હતા. એમના મનથી કે છોક-

રીએ પહેરેલાં સાંખાં એરીંગને લીધે એ એમ કહેતો હશે. એમણે જવાબ દીધો, “ હા. ”

ખીએ પ્રશ્ન ફવામાંથી સંભળાયો, “ તમારી છોકરીને જે ઈંગડાં હતાં ? ”

વાળમાં નાંખેલાં કોઈ આભરણને એ જડભરત ઈંગડાં સમજ્યો હશે એમ ધારીને એ લોકોએ ફરીથી હા કહી.

“ તમારી છોકરીને ચાર પગ હતા ? ” પાછો સવાલ થયો.

એ હાથને પથ્થુ પગ માનીને પૂછતો હશે એવી અટકળ ફરીને બહારવાળાઓએ એ વાત પથ્થુ કબૂલ કરી.

પાછો સવાલ આવ્યો, “ તમારી છોકરીને એક પૂછડી હતી ? ”

વાળની લટને પૂછડી સમજીને આ મૂરખ આવો સવાલ કરતો હશે એમ ધારીને તેની પથ્થુ હા પાડી.

“ તો પછી સ્ત્રી, આ તમારી છોકરી ” એમ કહીને મીમાં શેખચક્ષીએ બકરી ઉપર કાઢીને એમની આગળ રજૂ કરી દીધી.

એક દિવસ શેખચક્ષી લાકડાં કાપવા ગયો. એક ઝાડ ઉપર ચઢીને પોતે જે ડાળ ઉપર બેઠો હતો તેને જ એણે કાપવા માડી.

ત્યાં ચઢીને જતા એક મુસાફરે એને આવી મૂરખાઈ કરતો દેખીને વાર્યો, કે “ અસ્થા મૂરખ, તું એ ડાળ કાપીશ, તો ડાળ સાથે તું પથ્થુ નીચે પટકાઈ પડીશ. ”

શેખચક્ષીના મનથી કે આ મુસાફર ખનાવે છે. એણે રોશ્ની જવાબ દીધો, “ અરે જા રે જા, તારા જેવા તો બહુ જોઈ નાખ્યા. ”

એણે બમણા વેગથી કામ ચાલુ રાખ્યું, ને વટેમાગું પોતાને વસ્તે પડ્યો. ડાળ કપાઈને નીચે પડી, તે સાથે મીમાં પણ ઝીટાયા.

શેખરસીએ એની વાત કબૂલ રાખી. વળી અંદર જતાં ખીલે સીપાઈ મળ્યો. એણે પહેલાનું કહેવું સાંભળેલું, તેથી એ પણ ખેલી હાથે, “ તો મને પણ જરા ચાંપતા જાણે.” ચાંપવા શબ્દનો સીધો અર્થ કરીને શેખરસીએ દીવાસંજી સળગાવીને એની આંખમાં ચાંપી દીધી. એટલે એ પણ ગુસ્સે થઈને, કેસ માંડવા બેગો ચાલ્યો.

વળી આગળ ચાલતાં ત્રીજો સીપાઈ મળ્યો. એણે વિનંતિ કરી, કે “ મીયાં, ઇનામ લેવા જાઓ, તો સાથે મહાર પછી નાક રાખવું બૂલશો નહિ.”

શેખરસીને એની ક્યાં ના હતી ? એણે મટ ચાપુ કાઢીને એનું નાક કાપીને સાથે રાખવા પોતાના ખિસ્સામાં મૂક્યું. એટલે એ પણ ત્રીજી ફરીયાદ માંડવા સાથે ચાલ્યો.

કાઝી આગળ ત્રણેએ ફરીયાદો નોંધાવી. કાઝી સાહેબ શેખરસીને ઓળખતા હતા. એણે સાચો ફરીયાદ કરનારાઓને કપડો આપ્યો, કે મીયાં તો ભેળના ચરકેલા છે, તે તમે જાણો છો જ. પણ તમારી અછલ ક્યાં મધ હતી, તે એની સાથે ભાંજવડમાં પડ્યા છતાં ગુનો થયો છે, તેથી સજા કરવી જોઈએ. તેથી હું હુકમ કરું છું કે શેખરસીને પચાસ ફટકા મારવા.

(આ ફટકારૂપી ઇનામમાં બાગ પડાવનાર દરવાનવાળો સર્વત્ર જાણીતો કિસ્સો છે, અને શેખરસીની માયા દેહબરમાં ક્યાં મુઠી પ્રસરી છે, તેનો કેંક ખ્યાલ તે ઉપરથી આપજૂને આવે છે.

શેખરસીનાં સાહસો આ પ્રમાણે પંજાબમાં અનંતરૂપે ઘેર

કઈ ભાષામાં હસશે ?

ધેર બાળકોને સંબળાવવામાં આવે છે, ને એના છટાછવાયા ટૂંકડા દેશભરમાં વેરાયેલા જ્યાં ત્યાં ડોકીયાં કરે છે.

અમૃતસર પાસે મીયાં શેખવત્સીની ઠબર છે, અને ત્યાં દર સાલ મેળો બરામ છે, એમ કહેવાય છે.

શેખવત્સીના સાર્વત્રિક પ્રચાર સાથે ખીરબલ તથા દક્ષિણ-ભારતના તેનાલીરામનની સરખામણી થઈ શકે ખરી.)

૨ ઉત્તરભારત

(હિંદુસ્તાની ભાષા બોલાય છે ત્યાં પ્રચલિત)

(૨)

એ પણ ગુનો.

એક મુસલમાનબાઈ પોતાની ખીખીથી કાઢ કારથુસર ખદા થઈ ગયા, ને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં એને ધડ દહને તલ્લાક આપી દીધા. પછી કાઢી સાહેબ પાસે જઈને એણે વાત કરી, કે મેં તે ખીખીને આવી રીતે તલ્લાક આપી દીધા છે.

કાઢીએ પૂછ્યું, કે તલ્લાક આપતા પહેલાં તે વિષ દેટલા દિવસ તમે વિચાર કર્યો હતો ?

મીયાંએ જવાબ દીધો, કે એમાં વળી વિચાર શું કરવાનો હતો ? ખીખીની કમુર થઈ, ને બસ તેજ ધડીએ આપી દીધા તલ્લાક.

કાઢી સાહેબે એને કપકો આપ્યો, કે ઉતાવળમાં કશું પણ કામ કરવું એ ગુનો છે. તેમાં પણ તલ્લાક જેવી ગંભીર આખતમાં

સમય

એને થયું કે પેલો મુસાફર જરૂર કોઈ સિદ્ધપુરુષ હોવો જોઈએ કેમકે એણે ભવિષ્ય બાખ્યું હતું, ખરાબર તેવું જ બનવા પામ્યું હતું, ને ડાળ સાથે પોતે પણ પડ્યો હતો.

એણે દોડતો જઈને પેલા મુસાફરને રોક્યો, ને કહેવા લાગ્યો, " તમે તો બહુ ઇશ્મી આદમી છો. તમારો એક એક બોલ સાચો પડે છે. તો મહેરબાની કરીને કહો, કે 'શ્હાદ' મોત ક્યારે છે ? "

મુસાફરે એને સમજાવવા બહુ મહેનત કરી, પરંતુ તે એકને! એ ન થયો. એટલે એ બધાથી છૂટવા એણે ગમે તે એક દિવસનું નામ દઈને કહ્યું કે અમુક દિવસે આટલા વાગે તું મરીશ.

એ દિવસ આવ્યો. એટલે શેખચહીએ માને કહ્યું કે આજે અમુક વાગે મારે મરી જવાનું છે. મારે શ્હાદા મરણની તૈયારી કરો, જનાનીનો બદોખસ્ત કરો, ને કબર ખોદાવરાવે.

મા સમજી ગઈ કે પુત્રરત્નના મનમાં વળી કે જૂત ભરાયું છે. એને રાજી રાખવા એણે વડાં બનાવ્યાં, ને કબર ખોદાવી શેખચહીને વડાં બહુ બાવતાં હતાં એ ગળ્યાં હોય છે, અને પંજાબીમાં એને " ગુલગુલાં " કહે છે.

પેલા મુસાફરે સૂચવેલો વખત થતી, ગુલગુલાંની પોટલી લઈને મીયાં શેખચહી કબરસ્તાનમાં પહોંચી ગયા. ત્યાં ખોદી રાખેલા ખાડામાં લેટી ગયા. મોતની રાહ જોતા જાય, ને ગુલગુલાંને કસાફ આપવામાં સમય વીતાવતા જાય.

થોડીવારે ત્યાંથી કોઈ રાહદાર નીકળ્યો. એને માથે સરકનો પડેો હતો. એ જતો, જતો બળડતો હતો, " આટલો બધો બાર લઈને શ્હારાથી કેવી રીતે ચલાશે ? કોઈ ખુદનો બદો મળી જાય, તો એની પાસે ઘડો ઉપડાવી લઉં, ને ગામ ભેગો થઈ જઈ. "

કઈ ભાષામાં હસશે ?

શેખરચંદ્રી આ સાંભળીને બેઠી ઉઠ્યો : “ શું કરું કે હું
મરવાની તૈયારીમાં છું. નહિ તો તારો ઘડો જરૂર ઉપાડત. ” *

પેલાના પૂછવાથી શેખરચંદ્રીએ પોતાના કથસ્તાનમાં નિવાસનો
ખુલાસો કર્યો. મુસાફર મામલો પામી ગયો. એણે એને સમજાવ્યો,
“ અરે બાઈ, મરતાં મરતાં મહારું આટલું કામ કરીશ તો તને
સવાખ ઘણે ને ઉપર ચાર આના મળશે તે જૂદા. ”

આ વાત મીયાંને ગળે ઉતરી, ને એ ખાડામાંથી બહાર
નીકળ્યા. મરવાવાળી વાત બાઈ સાહેબ જૂલી ગયા ને ઘડો ઉપાડીને
રસ્તે પડ્યા.

(આ રથને ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ એવી શેખરચંદ્રીની
તરંગમાળા આવે છે, જેને છેડે “ મારાં છોકરાંનાં છોકરાં મને
કહેવા આવશે કે દાદાજી ચાલો, જન્મવાનો વખત થયો છે, ત્યારે
હું માયું કુણાવીને ના પાડીશ ” એ મનસૂઆ સાથે માયું હસાવતાં
ઘડો પડીને ફૂટી જવાની વાત છે. આપણામાં વાત ત્યાંથી અટકે
છે, પરંતુ પંજાબના શેખરચંદ્રીનાં સાહસકર્મી આગળ ચાલે છે.)

સરકાવાળાનો ઘડો ફૂટી ગયો એટલે અદાવતમાં હિમો દરવા
તે મીયાંને પકડીને પહેરમાં લઈ ગયો. ત્યાં દરવાજામાં દાખલ થતાં
પહેરગાર તેને ઝાળખીને પ્રશ્ન કર્યો, કે “ મીયાં, આપનું અર્થ
કેમ આવતું થયું ? ”

શેખરચંદ્રીએ ઉત્તર આપ્યો, “ ઇનામ લેવાનું છે, તેથી. ”

“ ઇનામ મળે તેમાં મારો બાગ રાખો, તો અંદર જવા
હઉ ” પહેરગાર આડો થયો.

* આની સાથે સરખાવે કથાવાળી વાર્તા એમાં એણે શીતલી
વાળેલી મનિષ્યવાણીનો બિરસો આવે છે.

શેખરચંદ્રીએ એની વાત કબૂલ રાખી. વળી અંદર જતાં બીજો સીપાઇ મળ્યો. એણે પહેલાનું કહેવું સાંભળ્યું, તેથી એ પણ બોલી ઉઠ્યો, “ તો મને પણ જરા ચાંપતા જાણે. ” ચાંપવા શબ્દનો મીઠો અર્થ કરીને શેખરચંદ્રીએ દીવાસળી સળગાવીને એની આંખમાં ચાંપી દીધી. એટલે એ પણ ગુસ્સે થઈને કેસ માંડવા બેઠો ચાલ્યો.

વળી આગળ ચાલતાં ત્રીજો સીપાઇ મળ્યો. એણે વિનંતિ કરી, કે “ મીયાં, ધનામ લેવા જાઓ, તો સાથે મ્હારું પણ નાક રાખવું જુલશે નહિ. ”

શેખરચંદ્રીને એની ક્યાં ના હતી ? એણે ઝટ ચાપુ ડાહીને એનું નાક કાપીને સાથે રાખવા પોતાના ખિસ્સામાં મૂક્યું. એટલે એ પણ ત્રીજી ફરીયાદ માંડવા સાથે ચાલ્યો.

કાઝી આગળ ત્રણેએ ફરીયાદો નોંધાવી. કાઝી સાહેબ શેખરચંદ્રીને ઓળખતા હતા. એણે સામો ફરીયાદ કરનારાઓને કપકો આપ્યો, કે મીયાં તો ભેળના ચરકેલા છે, તે તમે જાણો છો જ. પણ તમારી અક્કલ ક્યાં ગમ્મ હતી, તે એની માથે ભાંજવડમાં પડ્યાં છતાં ગુનો થયો છે, તેથી સજા કરવી જોઈએ તેથી હું હુકમ કરું છું કે શેખરચંદ્રીને પચાસ ફટકા મારવા.

(આ ફટકારૂં ધનામમાં ભાગ પડાવનાર ફરવાનવાળો સર્વત્ર ભણીતો ફિરસો છે, અને શેખરચંદ્રીની માયા દેશભરમાં ક્યાં સુધી પ્રસરી છે, તેનો કેંક ખ્યાલ તે ઉપરથી આપણને આવે છે.

શેખરચંદ્રીનાં સાહેસો આ પ્રમાણે પંજાબમાં અનંતરૂપે ઘેર

ઠઠ લાવામાં હસશે ?

પેર બાળકોને સંભળાવવામાં આવે છે, ને એના છૂટાછવાયા ટૂંકડા દેરાબરમાં વેરાયેલા ન્યાં ત્યાં ડેહીયાં કરે છે.

અમૃતસર પાસે મીયાં શેખચલ્લીની કબર છે, અને ત્યાં દર સાલ મેળો ભરાય છે, એમ કહેવાય છે.

શેખચલ્લીના સાર્વાત્રિક પ્રચાર સાથે ખીરખલ તથા દક્ષિણ-ભારતના તેનાલીરામનની સરખામણી થઈ શકે ખરી.)

૨ ઉત્તરવિહાર

(હિંદુસ્તાની ભાષા બોલાય છે ત્યાં પ્રચલિત)

(૨)

એ પણ ગુનો.

એક મુસલમાનજાત પોતાની ખીખીથી કેમ કારણસર ખરા થઈ ગયા, ને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં એને ધડ છતે તલ્લાક આપી દીધા. પછી કાઝી સાહેબ પાસે જઈને એણે વાત કરી, કે મેં તે ખીખીને આવી રીતે તલ્લાક આપી દીધા છે.

કાઝીએ પૂછ્યું, કે તલ્લાક આપતા પહેલાં તે વિશે કેટલા દિવસ તમે વિચાર કર્યો હતો ?

મીયાંએ જવાબ દીધો, કે એમાં વળી વિચાર જો કરવાનો હતો ? ખીખીની કમુરે થઈ, ને ખસ તેજ ધડીએ આપી દીધા તલ્લાક.

કાઝી સાહેબે એને કપકો આપ્યો, કે હિતાવળમાં દર પચ્ચ કામ કરવું એ ગુનો છે. તેમાં પચ્ચ તલ્લાક જેવી મંબીર બાળકમાં

જમણ

એ 'સતારા' બનાવ પાળ્યું અને તાત ઠોકવાના ઝોળરના ખટ-ખટ, ખટારા સાથે એવો ઘાટ બેસી ગયો, કે એ તો ધનાધન પીંજતો જાય, ને બોલતો જાય: " હમ સરીખા બાઈ સતારા કયું ન લેવે, કયું ન લેવે, કયું ન લેવે, હમ સરીખા..." "

એમ કરતાં કરતાં એને શર ચૂંટું ગયું, ને બોલવાની ઝડપ સાથે ઠોકવાનો વેગ પણ એવો તો વધી ગયો, કે " કયું ન લેવે, કયું ન લેવે " કરતાં ધડાક દબને તાંત વૂટી ગઈ.

પેલા મિત્રે એને કહ્યું, " અરે બસા, તું સુત તો સઈ, સતારા માની ફકરી. તેરાં બાઈ ફકીર હો ગયા ફકીર. "

પેલો દીલો થઈ ગયેલો પીંજરો હાથ નાખી ઉઠ્યો, કે " મેરા તો સતારા ચહેર ગયા, પેલા ગયા, ઝોર બાઈ સા બાઈ બી ગયા. "

૩. ગૂંજરાત

(ઠાકીયાવાડ, કચ્છ, સિંધ સહિત)

(૧)

કેફ

શ્રી રામચંદ્રજી રાવણને સંહાર કરી, સીતાજીને લઈ, વિભીષણને રાજ્યાભિષેક કરીને પુષ્પક વિમાનમાં અથોખ્યા, પાછા ફર્યા. પાછા ફરતે એમણે હનુમાનજી, અંગદ તથા પોતાના બીજા વાનર સાથીઓને પણ જોડે લીધા. જેમની મદદથી લંકા જેવી લંકા જતી, ને જેમણે વનવગડા સિવાય કશું જોયું નથી એવા

નિમકહલાલ મિત્રોને અયોધ્યાનગરીની સાલણી બતાવવાનો અને એમની ખૂબ શહેરી પરોણાગત કરવાનો એમને સ્વાભાવિક રીતે ઉમળકો આવ્યો.

એરલાઇનર “ પુષ્પક ”માં ચઢીને મંડળી પવનવેગે અયોધ્યા પહોંચી. ત્યાં ભરતજીએ સૌને આવકાર આપ્યા. મેમાનોને એમણે ખૂબ ફેરવ્યા, શહેર બતાવ્યું, ખેલ તમારા દેખાડ્યા, ને બધાને ખૂબ જ રાજી કર્યા.

પછી સીતાજીને વિચાર થયો, કે વાનરોને પૂરા ઠાઠથી શહેરી જમણુવાર આપીએ. વનકળ અને પાંદડાંના એ ભોગીઓએ રજવાડી ભોજન દીધાં પણ ક્યાંથી હોય ? વળી પોતાની મોટાઇ બતાવવાની સૌને ઈચ્છા થાય.

ભોજનની તૈયારીઓ થઈ. પત્રાવળાઓ પડી. મેમાનો પાટલે વિરાજ્યા. વિવેક અને સારી રીતભાત અનુસાર પહેલે પાટલે હનુમાનજી, તેમના પછી અંગદ, ને તે પછી યોગ્ય દરજ્જા પ્રમાણે ક્રમવાર બીજા વાનર મહારાજો આસનારૂઢ થયા.

વિનાવિલંબે અથાણાં ચટણી મૂકાવા શરૂ થયાં. પહેલાં મીઠું પીરસાયું. તે પછી ચટણીઓ, ને તેને પગલે આવ્યાં રાઈતોં તે પછી વારો આવ્યો અથાણાંનો. મેથીયાં, ગોળયાં, લીંબુ, ઈ. ની કતાર ઉપર કતાર પત્રાવળાઓ ઉપર લંબાવા લાગી.

એક એક વસ્તુ આવતી જાય તેમ તેમ કુવહલપ્રિય શાખામૃગો નવાઈ પામીને જોતા જાય, ને અનેક ચેનચાળા કરતા જાય. અયોધ્યાનાં પુરજનો આ તમારો જોવા ટોળે મળ્યાં.

એમ કરતાં કરનો વારો આવ્યો. ચણીજોર જેવડાં એ લીલાં.

આમ ઉતાવળીયા થઈ જવું, ને પ્રુપ્ત વિચાર ન કરવો, એ ગુનો વધારે મોટો છે.

આ દપદો મીયાના મનમાં વસી ગયો. એમણે કહ્યું, 'આપની વાત તો સાચી, પણ મહારાથી તસ્વાક, તસ્લાક, તસ્તાક, એમ ત્રણવાર બોવાઈ ગયું, ને તે સાથે છૂટાછેડા થઈ ગયા, કેમકે એવો કાયદો છે. છતાં, આપના કહેવાથી મને હવે, પસ્તાવો થાય છે. તેથી એનો કે રસ્તો કરીને છું, આપની તહેનાતમાં પાછો હાજર થઈ જઈશ.

બીજે દિવસે એ બાઈ, પાછા આવ્યા, ને કાઝી સાહેબને એમરો ગુઝારિશ કરી, કે મેં 'ગઈ કાલે કરેલી ઉતાવળનું' સાકું વાળા દીધું છે, ને એની એ બીબી સાથે પાછા નીચ પડા લીધા છે.'

કાઝી સાહેબે ફરમાવ્યું, કે એ પણ તમે ખોટું કર્યું. પૂરતો વિચાર કર્યા વગર બીબીને તસ્નાક આપી દીધા, એ એક ગુનો હતો, અને પૂરતો વિચાર કર્યા વિના એનીજ સાથે ફરીથી પરણી ગયા, એ બીજો ગુનો થયો.

મીયાં વિભાસણમા પડી ગયા.

(૩)

ઓસત.

એક અર્ધદમ બાઈના વાંચવામાં સરેરાશનો નિયમ આવ્યો હતો એને એમાં બહુ તથ્ય લાગ્યું, ને ખૂબ ગમી ગયો. કેઈ પણ જમીન સપાટીથી કેઈ સ્થળે બે ફીટ ઉંચી હોય, ને કેઈ સ્થળે માર ફીટ, તો સરેરાશના નિયમ પ્રમાણે એ જમીનની ઉંચાઈ ત્રણ ફીટની ગણવી, એ ગણતરીની ઘડ એમને બરાબર ખેતી ગઈ હતી.

એક દિવસ નદી પાર જવાનો એને પ્રસંગ આવ્યો. ગામમાં પહોંચી પહોંચી, તો એમ ઠહેવામાં આવ્યું કે અમુક સ્થળે નદીની સરેરાશ ઉંડાઈ ત્રણ ફીટ છે. કુટુંબ સહિત એ સ્થળેથી નદી પાર ઉતરવાનો એણે વિચાર કર્યો, કેમકે એના કુટુંબમાં ત્રણ ફીટથી નીચું કોઈ નહોતું.

ત્રીપરિવારને લઈને એ નદીમાં ઉતર્યો. કોઈ સ્થળે જરા ઉંડાણ વધારે હતું, કોઈ સ્થળે ઉંચાણ હતું. એમ ઉંડાઈ-છોંછરાઈ મળીને સરેરાશ ત્રણ ફીટની થતી હતી. આ બાધનો સંધ મધ્યમથી પડ્યો, ત્યાં પાણી વધારે ઉંડું હતું. તેમાં કુટુંબ આવ્યું હોય તો તથાઈ ગયું. એવો મહામહેનતો બહાર નીકળ્યો.

એને લાગ્યું કે નદીની ઉંડાઈની ઓસત (સરેરાશ) માં જરૂર ફરક પડ્યો હોવો જોઈએ, નહિતો ત્રણ ફીટની સરેરાશમાં કુટુંબ કેમ કરીને હોય ? એણે તે વિષે ફરીથી પૂછીને ખાતરી કરી તો માહિતી મળી કે ઓસત બરાબર હતી.

એ વિચારમાં પડી ગયો, કે “ ઓસત જ્યાં હી ત્યાં, તો કુળખા કુળા ક્યાં ? ”

(૪)

સતારા

એક પીંગરો બેઠો બેઠો કે પીંગતો હતો. ત્યાં કોઈ એ આવીને એને કહ્યું, “ અરે મીયાં, તેરા બાધનિ તો બાઈ સતારા લીયા ? ”

પીંગરો સમજ્યો કે પરાક્રમી બાધએ પેશાને હરાવીને સતારા શહેર લીધું હતું. એને લાગ્યું કે મદારા જોવા જોને બાઈ છે, તે સતારા કેમ ન લે ? લેજ.

એ વાક્યનો એની પીંજણ અને તાંત ઠોકવાના ઓગરના ખટ-ખટ ખટારા સાથે એવો ઘાટ બેસી ગયો, કે એ તો બનાવન પીંજતો જાય, ને બોલતો જાય: “ હમ સરીખા બાર્છ સતારા કયું ન લેવે, કયું ન લેવે, કયું ન લેવે, હમ સરીખા...” ”

એમ કરતાં કરતાં એને ઘર ચઢવું ગયું, ને બોલવાની ઝડપ સાથે ઠોકવાનો વેગ પણ એવો તો વધી ગયો, કે “ કયું ન લેવે, કયું ન લેવે ” કરતાં ધડાક દબને તાંત તૂટી ગઈ.

પેલા મિત્રે એને કહ્યું, “ અરે બધા, તું સૂન તો સર્પ, સતારા માની ફરી. તેરા બાર્છ ફરી હો ગયા ફરી ”

પેલો ઢીલો થઈ ગયેલો પીંજરો હાય નાખી ઉઠ્યો, કે “ મેરા તો સતારા સહેર ગયા, પેલા ગયા, ઓર બાર્છ સા બાર્છ બી ગયા ”

૩. ગૂજરાત

(કાઠીયાવાડ, ૪૨૭, સિંધ સહિત)

(૧)

કેરું

શ્રી રામચંદ્રજી રાવણનો સંહાર કરી, સીતાજીને લઈ, વિભીષણને રાજ્યાભિષેક કરીને પુષ્પક વિમાનમાં અયોધ્યા પાછા ફર્યા. પાછા ફરતે એમણે હનુમાનજી, અંગદ તથા પોતાના બીજા વાનર સાથીઓને પણ જોડે લીધા. જેમની મદદથી લંકા જેવી લંકા હતી, ને જેમણે વનવંશના સિવાય કશું જોયું નથી એવા

નિમકહલાલ મિત્રોને અયોધ્યાનગરીની સાલ્જી બતાવવાનો અને એમની ખૂબ શહેરી પરોણાગત કરવાનો એમને સ્વાભાવિક રીતે ઉમળકો આવ્યો.

એરસાઈનર " પુષ્પક "માં ચડીને મંડળી પવનવેગે અયોધ્યા પહોંચી. ત્યાં ભરતજીએ સૌને આવકાર આપ્યા. મેમાનોને એમણે ખૂબ ફેરવ્યા, શહેર બતાવ્યું, ખેલ તમારા દેખાડ્યા, ને બધાને ખૂબ જ રાજી કર્યા.

પછી સીતાજીને વિચાર થયો, કે વાનરોને પૂરા ઠાડથી શહેરી જમણુવાર આપીએ. વનજી અને પાંદડાંના એ ભોગીઓએ રજવાડી ભોજન દીઠાં પણ કપાંથી હોય ? વળી પોતાની મોટાઈ બતાવવાની સૌને ઈચ્છા થાય.

ભોજનની તૈયારીઓ થઈ. પત્રાવળીઓ પડી. મેમાનો પાટલે વિરાળ્યા. વિવેક અને સારી રીતભાત અનુસાર પહેલે પાટલે હતુમાનજી, તેમના પછી અંગદ, ને તે પછી યોગ્ય દરજ્જા પ્રમાણે ક્રમવાર બીજા વાનર મહાશયો આસનારૂઢ થયા.

વિનાવિલંબે અથાણાં ચટણી મૂકવાં શરૂ થયાં. પહેલાં મીઠું પીરસાણું. તે પછી ચટણીઓ, ને તેને પગલે આવ્યાં રાઈતા. તે પછી વારો આવ્યો અથાણાંનો. મેથીયાં, ગોળયાં, લીંણુ, ઈ. ની કતાર ઉપર કતાર પત્રાવળીઓ ઉપર લંબાવા લાગી.

એક એક વસ્તુ આવતી જાય તેમ તેમ કુતૂહલપ્રિય શાખામૃગો નવાઈ પામીને જોતા જાય, ને અનેક ચેત્યાળા કરતા જાય. અયોધ્યાનાં પુરજનો આ તમારો જોતા રોજી મળ્યાં.

એમ કરતાં ફેરનો વારો આવ્યો. ચણીબોર જેવડાં એ લીલાં

એ વાક્યનો એની પીંજણ અને તાંત ઠોકવાના ઓળરના ખટ-પટ, ખટારા સાથે એવો ઘાટ બેસી ગયો, કે એ તો ધનાધન પીંજતો જાય, ને બોલતો જાય: “ હમ સરીખા બાઈ સતારા કયું ન લેવે, કયું ન લેવે, કયું ન લેવે, હમ સરીખા...” ”

એમ કરતાં કરતાં એને ધર ચૂંટું ગયું, ને બોલવાની ઝડપ સાથે ઠોકવાનો વેગ પણ એવો તો વધી ગયો, કે “ કયું ન લેવે, કયું ન લેવે ” કરતાં ધડાક દબને તાંત તૂટી ગઈ.

પેલા મિત્રે એને કહ્યું, “ અરે બધા, તું સુત તો સઈ, સતારા માની ફકરી. તેરા બાઈ ફકીર હો ગયા ફકીર. ”

પેલો દીલો થઈ ગયેલો પીંજરો હાથ નાખી ઉઠ્યો, કે “ મેરા તો સતારા શહેર ગયા, પેલા ગયા, ઓર બાઈ સા બાઈ બી ગયા. ”

૩. ગુજરાત

(કાઠીયાવાડ, ૧૨૭, સિંધ સહિત)

(૧)

કેરું

શ્રી રામચંદ્રજી રાવણનો સંહાર કરી, સીતાજીને લઈ, વિભીષણને રાજ્યાભિષેક કરીને પ્રુષ્પક વિમાનમાં અયોધ્યા, પાછા ફર્યા. પાછા ફરતે એમણે હનુમાનજી, અંગદ તથા પોતાના બીજા વાનર સાથીઓને પણ જોડે લીધા. જેમની મદદથી લંકા જેવી લંકા જીતી, ને જેમણે વનવગડા સિવાય કશું જોયું નથી એવો

“ નાખી, કે તમારા મેમાનોએ તો દાટ વાળ્યો છે. રામચંદ્રજી ત્યાં પહોંચ્યાં ગયા. જાહેર જોય છે, તો બસ ચોતરફ હજારો માનસોની હાહાકાર ને ઠેકાઠેક મચી રહી છે.

એક કુદનારનો હાથ પકડીને એમણે પ્રશ્ન કર્યો, “ મિત્ર, આમ કુદવાનું કેં કારણ ? ”

પેલાએ વિનયથી ઉત્તર આપ્યો, “ પ્રભુ, એ તો હું નથી જાણતો. પણ આ મહારા પડખેના ભાઈ કુદ્યા, એટલે હું પે કુદ્યો.”

રામચંદ્રજીએ ખીબને એજ પ્રશ્ન કર્યો, એણે પોતાના પડોશી તરફ આંગળી ધરીને એવોજ ઉત્તર આપ્યો.

એમ પૂછતાં પૂછતાં છેક અંગદ સુધી વાત આવી. અંગદજીએ હાથ જોડીને વિનંતિ કરી, “ હે બંગવન, બેઅહમી માફ, પણ હનુમાનજી કુદ્યા, એટલે મ્હારે તો કુદવું જ જોઈએ ને ? ”

ફેરડા ઉપરનો હનુમાનજીનો ક્રોધ હજી સમ્યે નહોતો. એ વીર તો હજી હોકાટા કરતા ફેરડા મારતા હતા. રામચંદ્રજીએ તેમને સંબોધતાં એ તરત અટક્યા ને પગે પડ્યા. રામજીએ મમતાથી એમને પ્રશ્ન કર્યો, “ હે મિત્રવર્ય, આમ કુદવાનું પ્રયોગન શું ? ”

પવનમુતે ઉત્તર આપ્યો, “ પ્રભુ, આપના સેવકનું અપમાન થયું છે. ”

“ અપમાન ? અને તે આપનું ? કરનાર કોણ છે ? કોનો, કોનો અમાલો જોયે ? ”

પવનજીએ ગુનેગાર કેં બતાવ્યું, ને એની ગુસ્તાખીની

ગેયતિ સમજાવવા. એમણે તત્કાલ આજ્ઞા કરી,

ફળ દેખીને હનુમાનજીને લાગ્યું, કે આ વસ્તુ તો જાણીતી છે, ને વનમાં ઢગલેઢેર ચાય છે. તે ખરેખર પોતે ધારેલી જ વસ્તુ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા એ ટપ દધને એક કેરું આંગળી તથા અંગુઠા વચ્ચે ચપટીમાં હિપાડીને આંખ પાસે લાઈ ગયા. જરા જોરથી દબાઈ જતાં કેરું ચપટીમાંથી છંટકાને ઉડ્યું ઉડ્યું.

કેરની આ ધૂટતા હનુમાનજીથી સહન થઈ નહિ. “ અરે, હું, સો જોજન એકી ફલાંગે ઠેકા જનારો, તેની સામે કુદકો મારવાની ગુસ્તાખી આ દંગાલ કેરડું કરી જરો ! ઉદ ! એ કદી નહિ બને. એનેય ખતાવી દઉં કે કુદકો ફોતે કહેવાય, ને ફોતી સામે કુદવાની એ હામ બીડે છે. ”

હનુમાનજી જેતું નામ; એ બજરંગ વીર ત્રાડ પાડીને એકા હતા ત્યાંથી સીધા ઉછળ્યા હવામાં. એમના હાથજખતું શું કહેવું ? વર્ગર રટાટ લીધે પણ એમને થોડીજ ૬૦-૬૫ ઇંચની મર્યાદા હતી ?

એમને કુદતા જોઈને જોડે એઠેલા અંગદજીને લાગ્યું કે હનુમાનજી કુદા, એટલે જરૂર કુદવાનું હશે. પોતે રખે તેમાં પાછા પડી જાય, એવા ભયથી એમણે પણ માર્યો ઠેકોડ.

એમની બાજુવાળા સાથીઓ તો જાણતા જ હતા, કે નેતા-ઓનું અનુસરણ કરવું જ જોઈએ.

જોતજોતામાં, પત્રાળાં પત્રાળાં ઠેકાણે રહ્યાં, ને આખા જોજનાલયમાં કૂદાકૂદ ને ઠેકાઠેક થઈ રહી. ઠાઈ ઠાઈનાયો ગાંજ્યું જાય નહિ.

પોરસણીયા ગબરાઈને દોડ્યા રામચંદ્રજી પાસે, ને એમણે

ધા નાખી, કે તમારા મેમાનોએ તો દાટ વાળ્યો છે. રામચંદ્રજી તરત ત્યાં પહોંચ્યાં ગયા. જઈને જોય છે, તો જસ ચોતરફ હળરો વાનરોની દૂકાદૂક ને ઠેકાઠેક મચી રહી છે.

એક દૂદનારાનો હાથ પકડીને એમણે પ્રશ્ન કર્યો, “ મિત્ર, આમ દૂદવાતું કેં કારણ ? ”

પેલાએ વિનયથી ઉત્તર આપ્યો, “ પ્રભુ, એ તો હું નથી જાણતો. પણ આ મ્હારી પડખેના ભાઈ કૃષ્ણ, એટલે હું ચે કૂઘો.”

રામચંદ્રજીએ બીજાને એજ પ્રશ્ન કર્યો, એણે પોતાના પડોશી તરફ આંગળી ધરીને એવોજ ઉત્તર આપ્યો.

એમ પૂછતાં પૂછતાં છેક અંગદ સુધી વાત આવી. અંગદજીએ હાથ જોડીને વિનંતિ કરી, “ હે ભંજવન, બેઅદબી માફ, પણ હનુમાનજી કૃષ્ણ, એટલે મ્હારે તો દૂદવું જ જોઈએ ને ? ”

કેરડા ઉપરનો હનુમાનજીનો ક્રોધ હજી સમ્યો નહોતો. એ પીર તો હજી હોઝાટા કરતા ટેકડા મારતા હતા. રામચંદ્રજીએ તેમને સંબોધતાં એ તરત અટક્યા ને પગે પડ્યા. રામજીએ મમતાથી એમને પ્રશ્ન કર્યો, “ હે મિત્રવર્યા, આમ દૂદવાતું પ્રયોજન શું ? ”

પવનશ્રુતે ઉત્તર આપ્યો, “ પ્રભુ, આપના સેવકનું અપમાન થયું છે. ”

“ અપમાન ? અને તે આપનું ? કરનાર કોણ છે ? કદો, એને હમણાં જ ચોખ્ખ દંડ કડો. ”

હનુમાનજીએ મુનેગાર કેડે જતાવ્યું, ને એની ચુસ્તાખીની દડીકત દેલી.

રામજી રિયતિ સમજી ગયા. એમણે તત્કાલ આજ્ઞા કરી,

“ એકદમ બધી પત્રાવળીઓમાંથી આ દુષ્ટ કેરા તથા તેના જાત-
બાપ્પોને દેશવટો આપો, ને એ સર્વનો સત્વર નાશ કરો ”

પોતાના શત્રુની આવી જૂરી વલે થયેલી દોષીને હનુમાનજીને
દયા આવી એમણે વિનંતિ કરી, “ પ્રજા, સાત યાઓ, સ્વસ્થ યાઓ.
આવડો કોષ ન કરીએ આપ તે દયાળુ છે આટલી વાર કેરનો
અપરાધ માફ કરો ”

પ્રિય વયસ્કને રાજ રાખવા ખાતર રામજીએ કેરને
ક્ષમા કરી.

ત્યારપછી ભોજનમમાર ભ સાતિથી ઉઠ્યો.

(૨)

ટેલીફોન

કાઠીયાવાડમાં શરૂ શરૂમાં ટેલીફોન આવ્યા ત્યારે કેટલેક ગામડે
અંકેક ટેલીફોનની કોટડી ઉભી કરવામાં આવી હતી, કે જેથી
સરકારી અમલદારો અને ખાસ કરીને પોલીસ ખાતુ એનો
ઉપયોગ કરી શકે.

એ જિલ્લામાં એક વખત ગ્રીન સાહેબ નામે પોલીસ અધિકારી
હતા અમુક ગામે કેટલું કાઠીએ એક કાળાને મારી નાખ્યાનો
“ રપોર્ટ ” એમની પાસે આવ્યો. આ ગુનાની વિમતો જાણવા
માટે એમણે તે ગામના ફોજદારને ટેલીફોન કર્યો.

અહિ ફોજદાર સાહેબ બબરમાં રૂવાળથી કાઠીયા પાસેથી
શાક પકાવતા હતા, ત્યાં ટેલીફોનની કોટડીવાળો સીપાઈ દોડતો
આવ્યો ને કહ્યું, “ એ શાયેબ, ટેલીફોન તમને બરકે છે ”

“ કોણ બોલાવે છે ? ”

“ એ ઝીન શયેળ ”

ઝીન સાહેબ ! ઓહો, ઝીન સાહેબ જેવા. મોટા માણસ બોલાવે; તઈ ફોજદારનાં તો ભાગ્ય જ હિલ્લી ગ્યાં ને ! ફોજદાર રથવાયા ચઈ ગયા. ઝીન સાહેબ વાત કરવા બોલાવે, તે એમની સામે ગમે તેવાં કપડા પહેરીને જવાય જ કેમ ?

એ તો દોડ્યા ઘેર, ને ધોળીનો ધોયેલો કકડતો પોલીસ ટ્રેસ ચડાવ્યો, હળમત કરાવી, ને વટથી ચાલ્યા ટેલીફોન તરફ. ગામલોક કોતક બોવા મળ્યું, કે “ કો ન કો, પણ આજે કં ખાસ છે. નઈ તો ફોજદાર આમ અછડક થઈને નોં તીકજે ”

ત્યારે, કૈં વાત છે ! ઝીન સાહેબે બોલાવ્યા છે—ફોનમાં તો ફોનમાં પણ. ફોજદારે જઈને ટેલીફોનનું રીમીવર ઉપડાવ્યું, ને ફોનનું ભુંગળું મોંએ ને મોંનું નાળયું કાને ધ્યું. મીપાઈએ એમને રોક્યા ને ભુંગળું સરખું પકડાવ્યું.

ભુંગળામાં સામેથી અવાજ આવ્યો, “ હલો, તમે કોણ છો ? ”

“ હું ફોજદાર છું. તમે કોણ છો ? ”

“ હું ઝીન છું. ”

એટલું સાંભળતાં જ ફોજદારે ઝટ રીમીવર એસ્ય પડ્યું, ને ત્રણ કુર્નીશ બજવી કાઢી, ને પછી પાછો ફોન લીધો. આડેએ પ્રશ્ન કર્યો, “ આટલી વાર કેમ લાગી ? ”

“ સાહેબ, એ તો, હું આપ નામદારને કુર્નીશ બજાવતો હતો. ”

સાહેબે હસીને કહ્યું, “ બહુ આડ પેલા તમારા ગામમાં

જનમાન શેના માને ? એમણે કહ્યું કે તો તમે જોશી શેના, ને તમને દક્ષિણા પણ શેની ? મહારા મોતની તિથિ ને સમય બતાવો, તો કહ્યું કે જોશી સાચા. અને નહિ તો બીજા હાથ્યા આવે છે તેવા તમનેય માનું.

જોશીએ જોયું કે આ હજો એમ નહિ માને. આવા આગળ ડોંગ હાંકવામાં જ માસ છે. નકામો દક્ષિણા ગુમાવવી, ને ઉપરથી ફજેત થયું, એ ક્યાંનું ડહાપણ ?

એણે અલેક્ષટ્રોએ એક તિથિ ને સમય લખી આપ્યો, ને કહ્યું કે અમુક વરસે અમુક મહિને અમુક તિથિએ ને અમુક કલાકે તમે છટા થશો. આ કહ્યું તે નિશ્ચે માનજો. એમાં મીનમેષ ન થાય. મહારાજે કહ્યું તેને વિધિના લેખ માનજો.

બા રાજ થયા કે વાહ, હવે જોશી સાચો. સારી જોવી દક્ષિણા આપીને પોતે ઘેર ગયા ને પેયું કાગળીયું જતનથી સાચવી રાખ્યું. પચાસમય એ કાગળીયામાં લખેલો દિવસ આવ્યો એટલે એમણે ઘરમાં કહ્યું, કે સ્વો ત્યારે, હવે કરો તૈયારી.

સેઠાણીને નવાઈ લાગી. એમણે પૂછ્યું કે વળી શું નવું ધર્તીંગ લાવ્યા છે ?

બા હેડાયા. “ લે રાખ્ય રાખ્ય હવે. ધર્તીંગવાળી ન જોઈ હોય તો. સાંભળ, આજે સાંજે ચારને ટકારે મારું મોત છે, ને ત્રણ તો વાગવા આવ્યા. ”

એમણે માંડીને વાત કરી બાઈએ ઘણાંયે સમજાવ્યા, પણ કુટ્ટી માડુ જોયું નામ ! એ તો એકજ પૂછ્યું પકડી બેઠો, કે જોશી મહારાજે કહ્યું છે એમાં મીનમેષ ન થાય. છેન્ટે કનિયો

ટાળવા ધરવાળાંએ ચોકો કર્યો, ને બા એના ઉપર લાંબા થઈને સૂતા, ને પછી ફરમાવ્યું, “ ચાલ હવે, આ ધરમદાન ને કરવાનું હોય તે મારે છતેજ કરી લે. મહાર મોત જગાડીશ નહિ. ”

એ પણ થઈ ગયું. પછી પ્રથમ આવ્યો સગાંવહાલાંને ખબર આપવાનો, કે જેથી વેળાસર ડાણું ભેગો થઈ જાય. ધૂની માણસ, કાઈનું સાંભળે નહિ. ન્યાતમાં ખબર આપવી જ પડી; તમાશાને તેડાની ગરજ હોય ? આ બધા તાલ જોવા ન્યાતીમાં ભેગા થઈ ગયાં.

ખરાખર ચારના ટકોરા થયા એટલે બાઈ બેસી ઉઠ્યા, કે ને, હવે હું મરી ગયો. હવે પાર કરશો નહિ.

એને ઘણું સમજાવ્યા, કે તમે વાતચિત કરો છો, હાલો ચાલો છો, ને મરી ગયા કેવી રીતે ? પણ એનો હિસાબ સીધો હતો. “ એમ મને નહિ કઠાય. મહારાજે કહ્યું છે કે મીનમેખ ન થાય. ને ચાર વાગી ગયા, પછી હું જીવતો હોઈજ કેવી રીતે ? બધા જોઈ શું રજા જો ? બાધા કાઢીમાં નહિ તો લોય ગંધાવા માંડશે. ”

હા, ના, કરતાં એમને જાણીને નનામીમાં બાધ્યા, ને પહોંચાડ્યા સમયાને. લાં ચિતા ખડકાવી, ને બા ઉચકાઈને એના ઉપર મૂકાયા. પરંતુ આગ મૂકવા કાઈ તૈયાર થયું નહિ. “મડદા”એ ઝાલો બાંડી કે “મહારા વેરી બધા મહાર મોત જગાડવા બેસા છે, તે ધર્મ પ્રમાણે વિધિસર બાળશે નહિ તો જીવ અવગને જશે, ને રાજને કાગડાકૂતરાં ફોંદશે. મુવેલા માણસનુંયે તમે નથી સાંભળતાં, એ પાપ ક્યે ભવે ધોશે ? ”

જામણ

ઠાડીએ ફાળાને માયો છે એનાં કાગળાયાં મ્હારા પડેલાં ।
મ્હારે એની વધારે વિગતો જોઈએ છે. ”

“ ફરમાવો સાહેબ. ”

“ જોલો, એ ધા ફેલો હતો અને ક્યાં વાગ્યો હતો ? ”

“ એ સાહેબ, ” ફાળદારે જમણે હાથે પોતાના ડાબા ખભાથી લઈને જમણે પડખે કેડ સુધી લીટી ખેંચીને કહ્યું, “ એ... આંધળી લઈને છે...ક આંધ સુધીનો ધા હતો, સાહેબ ! ”

“ અરે, પણ મોટેથી જોલો તો સમજાય ને, કે ફેલો હતો. ”

“ મેં ક્યું ને સાહેબ, એ...ને આંધળી લઈને છેક આંધ સુધીનો જખમ હતો. ”

સાહેબ પામી ગયા કે આમાં કેં વળે એમ નથી. એમણે ટૂંક વાળ્યું, “ તમે નહિ સમજાવી શકો. જે હોય તે બધું કાગળ ઉપર ચડાવીને ખૂનની બધી વિગતો લખીને રીપોર્ટ કરજો. ”

“ જી હજીર. ”

“ અને હં, તમારા ટેલીફોનના સીપાઈએ બડતી માટે અરજ કરી છે. એને કેટલો પગાર વધારો આપવાની તમારી બજામણ છે ? ”

ફાળદારે વિચાર્યું કે સીપાઈ પાસે ઉભેલો છે એને ખબર ન પડે એવી રીતે સીધાથી સાહેબને કહેવું જોઈએ. નહિ તો જે બજામણ કરે તે એને ઓછીવત્તી લાગે, તો વળી ગામમાં બોક્કતો ફરે. તેથી એ સીપાઈ તરફ ફર્યો, જમણે હાથે શું મળ્યું પકડી રાખ્યું ને પોતાની પાડ પાછળ, સીપાઈ દેખે ત્રહિ તેમ, પણ આંખનાં ઉંચાં કરીને બોલ્યા, “ એ સાહેબ, હું ને અટલો વધારો આપશે તો બસ મશે. ”

કર્મ ભાષામાં હસશે ?

“ તમે શું કહો છો તે સમજતું નથી. મોટેથી કહેતાં શું થાય છે ? ”

“ અરે સાહેબ, અમચા ગરમ ચાવ મા. હું ક્યેનો ખતાવું છું ના—” પાછળ ત્રણ આંગળાં ફેરફારીને—“ કે અટલો વધારે ખસ થશે. ”

સાહેબ સમજ્યા, કે આમને વળી ટેલીફોન શા, ને વાત શી ? એમણે હારીને કહ્યું કે એ પણ કાગળે ચડાવીને મોકલજો.

(૩)

જોશીએ કહ્યું છે.

એક કચ્છીભાષીને એક દિવસ વિચાર થયો કે આજે ભલે થઈ જાય, જોશીને જન્મપત્રિકા ખતાવીએ. એ જોશીને ઘેર ગયા. જોશી મહારાજે ધન મકર કેળ કરીને લોચા વાળ્યા, કે આવતે વરસ તમને અમુક લાભ થશે ને તમુક તકલીફ પડશે. બધું જ સાડું કે કહેવાય ? અહા એસાડવા થોડું મીઠાનસર અવળું પણ મોનવું પડે

પણ આ જન્મજ્ઞાન જુદા હતા એમણે તો “ ભણે ” સંભળાવી દીધું કે એમા તમે નવું શું કરો ? સાડું મોત ક્યે દિવસે ને કેટલા વાગે છે એ કહો તા ખરા કહુ. ખાકી ત્યા સુધી “ ન વહું ”

જોશીએ એમને સમજાવવા મહેનત કરી, કે બા, એવું તેવું એનારાથી ન કહેવાય.

જનમાન શેના માને ? એમણે કશું કે તો તમે જોશી શેના, ને તમને દક્ષિણા પણ શેની ? મહારા મોતની તિથિ ને સમય બતાવે, તો કહું કે જોશી સાચા. અને નહિ તો બીજા હાથા આવે છે તેવા તમનેય માનું.

જોશીએ જોયું કે આ હોયો એમ નહિ માને આવા આગળ ડોંગ હાંકવામાં જ માત્ર છે. નકામો દક્ષિણા ચુમાવવી, ને ઉપરથી ફજેત થવું, એ ક્યાંનું ડહાપણ ?

એણે અલેવટપે એક તિથિ ને સમય લખી આપ્યો, ને કહ્યું કે અમુક વરસે અમુક મહિને અમુક તિથિએ ને અમુક કલાકે તમે છૂટા થશો. આ કહ્યું તે નિશ્ચે માનજો. એમાં ખીનમેખ ન થાય મહારાજો કહ્યું તેને વિધિના લેખ માનજો.

બા રાજી થયા કે વાહ, હવે જોશી સાચો સારી જોવી દક્ષિણા આપીને પોતે ઘેર ગયા ને પેલું કાગળીયું જતનથી સાચવી રાખ્યું. યથાસમય એ કાગળીયામા લખેલો દિવસ આવ્યો. એટલે એમણે ધરમાં કહ્યું, કે સ્વો ત્યારે, હવે ઠરો તૈયારી

- શેઠાણીને નવાઈ લાગી એમણે પૂછ્યું કે વળી શું નવું ધર્તીંગ લાખ્યા છે ?

બા છેડાયા. “ લે રાખ્ય રાખ્ય હવે ધર્તીંગવાળા ન જોઈ હોય તો સાંભળ, આજે સાંજે ચારને ટકોરે માફ મોત છે, ને તથુ તો વાગવા આવ્યા. ”

એમણે માંડીને વાત કરી બાઈએ ધણાયે સમજાવ્યા, પણ કચ્છી માફ જોયું નામ ! એ તો એકજ પૂછ્યું પકડી જોડા, કે જોશી મહારાજો કશું છે એમાં ખીનમેખ ન થાય. છોટે કનિયો

દાળવા ધરવાળાંએ ચોકો કર્યો, ને ભા એના ઉપર લાંબા થઈને સૂતા, ને પછી ફરમાવ્યું, “ ચાલ હવે, આ ધરમદાન જે દરવાનું હોય તે મારે છતેજ ઠરી લે. મ્હાડં મોતં બગાડીશ નહિ. ”

એ પણ થઈ ગયું. પછી પ્રશ્ન આવ્યો સગાંવહાવાંને ખબર આપવાનો, કે જેથી વેળાસર ડાહ્યું ભેગો થઈ જાય. ધૂની માણસ, કોઈનું સાંભળે નહિ. ન્યાતમાં ખબર આપવી જ પડી; તમાશાને તેડાની ગરજ હોય ? આ બધો તાલ જોવા ન્યાતીલાં ભેગાં થઈ ગયાં.

બરાબર ચારના ટકારા થયા એટલે બાઈ બોલી ઉઠ્યા, કે હા, હવે હું મરી ગયો. હવે વાર કરશે નહિ.

એને ઘણુંથે સમજાવ્યા, કે તમે વાતચિત કરો છો, હાલો ચાલો છો, ને મરી ગયા કેવી રીતે ? પણ એનો હિસાબ સીધો હતો. “ એમ મને નહિ ઠગાય. મહારાજે કહ્યું છે કે મીનમેખ ન થાય. ને ચાર વાગી ગયા, પછી હું જીવતો હોઉંજ કેવી રીતે ? બધા ભેઈ શું રહ્યા છો ? બાંધો દાહડીમાં. નહિ તો લોય ગંધાવા માંડશે. ”

હા, ના, કરતાં એમને જાણવીને નનામીમાં બાંધ્યા, ને પહેંચાડવા રમવાને. હાં ચિતા ખડકાવી, ને ભા ઉચકાઈને એના ઉપર મૂકાયા. પરંતુ આગ મૂકવા કોઈ તૈયાર થયું નહિ. “મડદા”એ આજો બાંડી કે “મ્હારા વેરી બધા મ્હાડં મોત બગાડવા બેદા છે, તે ધર્મ પ્રમાણે ત્રિધિસર બાળગો નહિ તો જીવ અવમને જશે, ને રાખને દાગડાકૂતરાં ફોંદશે. મુવેલા માણસનુંથે તમે નથી સાંભળતા, એ પાપ ક્યે બવે ધોશે ? ”

પણ કોઈએ દાદ ન દીધી, ને બધા ચાલ્યા ગયા. " રાત " ચિતા ઉપર એમ ને એમ પડ્યું રહ્યું.

એમ કરતાં રાત પડી ગઈ.

હવે બનવા કાળ, તે ફેટલાક વટેમાર્ગીઓ એક જામથી બીજો જામ જતાં બૂલા પડ્યા હશે, એ અચાનક ત્યાં આવી ચડ્યા. એમાંનો એક જણ બોલ્યો, " અભ્યા, આપણે મારગ બૂલ્યા લાગીએ છીએ. આ તો મસાણું છે મસાણું. અહિં ક્યાં આવી ચડ્યા ! હવે આવી કાળી રાતે મસાણામાં રસ્તો મેળું ચીધે ? "

ચિતા ઉપર સૂતેલી " લાચ " આ સાંભળીને બોલી ઉઠી, " આ, જીવતો હોત, તો એકને બહલે એકસો રસ્તા ચીધી હેત. પણ શું કંઈ કે હું તો અહિં મુવો પડ્યો છું. બાકી તમે મારગ બૂલ્યા છો એ વાત તો સાવ સાચી. "

ચિતા ઉપરથી અનાજ આવતો સાંભળીને એક વટેમાર્ગીથી બોલાઈ ગયું કે આ તો ભૂત લાગે છે.

" એમ, ભૂત તારો બાપ. અહિં ભૂતભૂત કોઈ નથી. હું તો મુવો પડ્યો છું, મુવો. એમાં મીનમેખ ન હોય. જોશી મહારાજે ક્યું છે! મુવો ન હોત તો તમને ક્યારનો રસ્તો ચીધી ન હેત ? છતાં જાઓ, ફલાણી દિશા તરફ જશો તો સડક લાગશે. પણ મહાત્ત એક કામ કરતા જાઓ. "

" શું ? "

" આ ડાહ્યો અને મુવેલાને અગ્નિસંસ્કાર દેવા વગર જતા રહ્યા છે તેથી મહારો જીવ ગતે નહિ જાય. તો બેલા ચૂંકી જૂરા આમ મૂકતા જાઓ તો તમને પ્રુણ થશે. "

કઈ ભાષામાં હસશે ?

વટેમાયુઓ સમજ્યા કે આ મસાણુના ત્રેતને ના કહીશું તો વળી કદાચ વળગી પડશે. એટલે એમણે ચૂપચાપ મૂકી દીવાસળી ને થપા ચાલતા.

૪. દક્ષિણુભારત

(તાંબીલનાડ, આંધ્રદેશ અને મધ્યાર)

(૧)

એક રાજા હતો. રાજ સધારમાં વહેલો હજમ આવીને મહારાજ ઉઠે કે તરત એમની હજમત કરી નાખતો. એક દિવસ રાજા સાહેબ રાજના વખતે જાગ્યા નહિ. હજમ આવ્યો ત્યારે એ ઉંઘતા હતા. આવા મોટા માણસને જગાડાય પણ દેવી રીતે ! તેથી હજમ બહુજ દાળજીથી એમની સૂતે સૂતે જ દાઢી ખોડીને ચાંચ્યો ગયો.

થોડીવારે રાજજી ઉઠ્યા, અને સામેના અરીસામાં મોં જોયું, તો એને આમલી રાતે સૂતી વખતે હતો તેના કરતાં વધારે તાજગ બરેલો પોતાનો અહેસો લાગ્યો. તેથી પોતે ખુશ થઈ ગયા. થોડીવા હજમે આવીને નમસ્કારમ્ કર્યા. રાજાએ કહ્યું, “ ગઈ કાલે નવાઈન વાત બની. હું રાતના સૂઈ ગયો ત્યારે દાઢી ઉગેલી ને મોં કરમાયે હતું. પણ ઉઠતે જ જોયું, તો સુંવાળી દાઢી, ને તાજું મોં થયું છે. ”

હજમે હાથ જોડીને કહ્યું, “ એ કામ આ મેવકનું છે. આ ઉંઘતા હતા તેથી આપને ન જગાડતાં હું હજમત કરીને ચાંચ્યો ગયો હતો. ”

“ જોહો, તું હિંદતા માણસને જગાડવા વગર હજમત કરી શકે છે ? બોધ, માંગ, માંગ તે આપું. ”

હજમતની જાત દક્ષિણભારતમાં ચંદ્રવીય હલકી, અદ્ધતર લેખાય છે. એણે માણુ, કે “ વણુબ્યવરવામાં મહારો દરજ્જો ઉંચે કરી આપો. ”

રાજાએ કહ્યું, “ ચંદ્રની બરાબરીએ તારે મૂકાવું છે ? ”

હજમતે નત્રતાથી વિનંતિ કરી, “ મહારાજ આપની એવ ઇચ્છા હોય તો બસે એમ થાય. ”

પણ રાજાને પોતાને લાગ્યું, કે એ કેં મોટી વાત કહેવાય એમણે એને વૈશ્ય બનાવવાનો વિચાર કયો.

પોતાના વૈશ્ય દરબારીઓને બોધાવીને રાજાએ એમને પૂછ્યું, “ આ હજમતે વૈશ્ય બનાવીએ તો તમને કેં વાંધો છે ? ”

વૈશ્યોએ જવાબ દીધો, “ મહારાજની જેવી ઇચ્છા. પણ એ અમારા હાટમાં આવીને પણ હજમતનો મંધો ઊડવાનો નથી. પટપટીયું લાવીને અમારી વચમાં એસશે ને બધાને હજમ બનાવી નૂકશે. માટે અમને એ વાત પસંદ નથી. ”

વૈશ્ય વેપારીઓને નારાજ કરવા રાજાને કેમ પાસવે ? એમને આધારે તો રાજા ચાલે.

તો પછી પેલાને ખાલણુ સા માટે ન બનાવવો ? ખાલણોને બોધાવીને પૂછ્યું, “ આ હજમતે ખાલણુ બનાવશે ? ”

ખાલણુની ખુશામદખેર જાત, એટલે એમણે તો “ જેવી મહારાજની આજ્ઞા ” કહીને એને જોતાં પહેરાવી દીધી.

એક દિવસ ખાલબોજન હતું. અનેક ખાલણો ભેગા થયા

તેમાં પેલો હળમ પણ પંખતે બેઠો. બોજનના આરંભમાં બોલવાના મંત્રોચ્ચાર ઇ. નું એને કશું જાન નહોતું. તેથી જોડે બેઠેલા એક જણને એણે પોતાની મુસ્કેલી કહી સંભળાવી. પેલાએ સલાહ આપી, કે “હથેળીમાં આયમન લખતે આંખ મીંચીને બેસી રહે, ને મંત્રોચ્ચાર વખતે “હરિ:” શબ્દ આવે એટલે એ પાણી પી જઈને જમવા માંડજે.”

પેલો હથેળીમાં પાણી લખતે બેઠો. મંત્રોચ્ચાર લાંબો સમય ચાલ્યા. એના સંગીતમય સૂરમાં એ એકતાન ઘસી ગયો. “હરિ:” શબ્દ બોલાઈ ગયો. પણ એનો ખ્યાલ ન રહ્યો. બ્રાહ્મણોએ જમી લીધું, ને પછી વિસર્જનના મંત્રોચ્ચાર ચાલ્યા. એને ‘અતે’ “હરિ :” શબ્દ આવતાં હળમે તે સાંભળ્યો. ઝટ પાણી પીને એ જમવા માંડ્યો, બ્યારે બ્રાહ્મણો ઉભા થયા.

બ્રાહ્મણોએ રાજાને કહ્યું કે અમારામાં આ નહિ બળી શકે. — પણ રાજા શેનો માને ?

બ્રાહ્મણો છેવટે દક્ષિણભારતના ખીરબલ તેનાલીરામન પાસે ગયા. એણે રસ્તો કાઢી આપવાનું માથે લીધું.

એક કાળો કૂતરો લખતે રાજાની સવારી જે રસ્તે જવાની હતી તેની વચમાં તેનાલીરામન બેઠો. પાણીનું વાસણ બરાબર, ને સાણ વડે ઘસી ઘસીને પેલા કૂતરાને એ ધોવા લાગ્યો.

રાજાની સવારી આવી, ને આ કોતક જોઈને એણે પૂછ્યું, “અરે ઐયા, કૂતરો તો, સાવ સ્વચ્છ છે. ઘસી ઘસીને તું એની

આમડી ઉતારી નાખીય, બિચારો ચીસો નાખે છે. એને શું કરવાનો તારો ધરાદો છે ? ”

“ કે નહિ મહારાજ, મ્હારે એને ધોષ ધોષને ધોળો કૂતરો કરવો છે ”

“ અધ્યા, ઠાળો કૂતરો તે વળી ધોવાથી ધોળો ચતો હશે ? ”

“ ત્યારે મહારાજ, હજમને તે વળી બ્રાહ્મણ બનાવી શકાતો હશે ? ”

રાગ સમજ્યો એણે તરત હજમને પોતાની જાતમાજ રહેવાની આજ્ઞા મ્હી, ને બ્રાહ્મણોને શાંતિ અધ

(૨)

એક દિવસ એ બ્રાહ્મણ અને તેનો નોકર પરગામ જતા હતા રસ્તામા નદી આવી શેઠનોકર નદી બોળ ગતા હતા તેવામા વચમા ધરો આવ્યો, ને બે જણ તણાવા ને ડૂબવા લાગ્યા. ડૂબકીયા ખાતા જાય ને ઘટક ઘટક પાણી પીતા જાય

શેઠ જ્યેષ્ઠ કે નોકરથી પણ પોતાની હારોહાર પાણી પીવાઈ જાય છે એટલે એ ખીજયા, ને ડૂબતા ડૂબતા પણ એને ધમકાવ્યો

“ અરે કમજાત, જે પાણી હું બ્રાહ્મણ પીઉ તેજ પીવાની તું કૃષ્ણતા મરે છે ? ત્યાસ, એકદમ થોડી માગી નાખીને ડહોળીને પછી એવી રીતે જ્યેષ્ઠ કરેલુ પાણી પી ’ ”

(૩)

એ બ્રાહ્મણ હતો એક દિવસ એ ગામમા ફરતો હતો તેવામા એ તાડીડ પીકું એના જોવામા આવ્યું એને કુવહલ થયું કે નોંધએ તો ખરા અદર શું શું થાય છે ?

કઈ ભાષામાં હસશે ?

બાળુની જીતમાં ઠાણું હતું તેમાંથી બ્રાહ્મણે આંખ માંડી. અંદર ચોતાનો જ નોકર બેઠો હતો, ને તેની પાસે બાટલી હતી, બાટલીમાંથી ઘૂંટડો ભરે, ને મોઢું બગાડે; પીતો જાય ને જાતજાતનાં ચિત્રવિચિત્ર મોઢાં કરતો જાય; ને ગંધતું તો પૂછતું જ શું ?

છેવટે નોકર બહાર આવ્યો. ત્યારે બ્રાહ્મણે એને પૂછ્યું, “ અધ્યા, કહે તો ખરો, તને કેટલા પૈસા મળ્યા ? ”

નોકરે સાચું પૂછ્યું, “ પૈસા શા માટે મળે ? ”

“ કેમ ? આવી ગંધાતી ચીજ પીને આવાં મનોરંજક મોઢાં કરવા માટે જ તો. ”

“ અરે શેઠ, પૈસા મળ્યા નહિ, પણ સામા મારે આપવા પડ્યા. ”

“ શું ? એક તો બદસ્વાહ, દુર્ગન્ધ મારતી ચીજ પીવી, નાનાં છોકરાંને જોધનિ હસવું આવે એવાં ડાચાં કરવાં, ને એટલું દુઃખ વેઠવા માટે સારી જેવી ફી લેવાને બદલે ઉધટા સામા પૈસા આપવા ? તારો તે દિનમાન ર્યો છે કે શું ! ”

(૪)

મલબારકાંઠા ઉપર જૂના સમયમાં અરબસ્તાનથી સોદાગરો નેપાર માટે આવતા. તેમાંના કેટલાક માણસો ત્યાંજ રહી પડેલા. એમના વંશજો “ગોપલા” કહેવાય છે. પરંતુ સામાન્ય વ્યવહારમાં એમને “ કાકા ” કહેવામાં આવે છે. નાની દુકાનદારી અને કરકસરમાં બહુ પ્રખ્યાત, અને મારવાડી, વહદી, રોકોડીશ ઇ. ની હારમાં બેસે એવી એ જાત છે.

એક મોપતો નદી પાર કરતાં તણાઈને ડૂબવા લાગ્યો. કડિ ઉભેલા એક માણસને દયા આવી એટલે એણે બૂમ પાડી, “ ટાકા, પેલું લાકડું તમારી પાસે તરે છે, તે પકડી સ્થેઠ ને બહાર આવે, નહિ તો ડૂબી જશે. ”

ટાકાએ જવાબ આપ્યો, “ લાકડું પકડી લાવું તો ખરો, પણ પછી મને એના વેચાણમાંથી ફલાલી શું આપશે ? એ નક્કી કરો, પછી બીજી વાત. ત્યાં સગી ભયે ડૂબું, પણ લાકડું પકડું નહિ. ”

૨૫

હિમાબયનો પ્રવાસ, ઉર્ફે હાથીનું પગલું

તા. ૧૭-૬-૪૮ : પાછળના પાનાંમાં જે પ્રવાસોના ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યા છે, તેને ઠીક ઠીક સમય વીતી ગયો છે એવું આજના વેગ અને અધીરાઈની અટળામણથી બરેલા જમાનામાં કહી શકાય ખરું. એ વર્ષોનામાં જે સ્થળો, સમય અને સંજોગોની નોંધ છે, તે ૧૯૨૫ થી ૧૯૪૦ ના સમયના જે તે દેશ અને કાળની સ્થિતિનો કેક ખ્યાલ આપી શકે છે. તે પછી પણ નાના મોટા પ્રવાસો કરવાનો મારો શોખ પરવાર્યો નહોતો; એ પ્રવૃત્તિ યથાશક્તિ તથા સંજોગોને અનુસરીને ચાલુ જ હતી. અને તે દરેક પ્રવાસમાંથી આનંદરૂપી દ્રશ્ય કહાડી લેવાની સદૃશ વૃત્તિ મારા ચિત્તથી કદીમે વેગળા થઈ નહોતી.

પરંતુ હાથીનાં પગલાંમાં જેમ અન્ય સર્વ પ્રાણીઓનાં પગલાં સમાધ જાય છે, તેમ જે મહાપ્રવાસ કરવાનું સદ્બોધ્ય મને ૧૯૪૧ ની એપ્રિલ-મે-જુનમાં પ્રાપ્ત થયું, તેમાં એ બીજાં વધુનેધિ બધાં શમણોનો સમાવેશ નીરાંતે થઈ જાય તેમ છે; તેથી અહીં મેં મહાપર્યાટનનો જ શક્ય તેટલા સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરીને હું વાત સમુદાયના મોટા ભાગની અદેખાઈનો વિષય બનવાની મોજ માણ લેવા ધારું છું. આ પહેલાંનાં પ્રકરણ લખાયાં ૧૯૪૦માં, તે છપા છે અત્યાર, ૧૯૪૮ ના જુનમાં; તેને ક્ષીણે આ ઉમેરો શક્ય બન્યો છે.

એ પ્રવાસ, તે ઉત્તરાખંડનો; હિમાલયનો; આર્ય સંસ્કૃતિનું જિહ્વવ તેમજ વિદ્યાસની પિતૃશ્રુ પૂણ્યશ્રુનો; જેનાં નામ સાંભળતાં અત્યેક ભારતીયજનનું મસ્તક સહજ માન અને પૂન્યભાવથી આપમેળે નમે છે તે પુણ્યસ્થાનક ઋષિ, મુનિ, તપસ્વી, દષ્ટા, તથા કવિઓની પ્રાતઃસ્મરણીય, સંભારતામે સર્વ તાપ-પાપને કરનારી, તપોશ્રુમિનો.

બદરીનારાયણની યાત્રાએ સેંદડો નહિ પરંતુ હજારો યાત્રીઓ દર વરસે સંચરે છે. મજબૂત બાંધાના યુવાનથી માંડીને નાનાં બાળક, અતિવૃદ્ધ, છુસાંલંગડાં ને પાંગળાં, નિર્ધન તેમજ ધનવાન નરનારી-ઓના સમૂહો જરતખંડની ચારેકારથી બદરીવનના પ્રાંથે પળે છે; એ બધા નહિ પરંતુ તેમાંનાં બધાં માનવીઓ દેહારનામનાં બળ્ય દર્શનનો લહાવ પણ લે છે. પરંતુ ગંગોત્તરી કે યમુનોત્તરી !... રામ રામ ! એતું નામ ન લેશો ! બદરી-દેહારના યાત્રીઓના એક દટા જેટલી સંખ્યા પણ એ વિકટ પ્રયાણને દરથી જ અને નવે-દૂ-અરાઠ ગજના નમસ્કાર કરે છે, ને તેની કલ્પના વડેજ કૃતકૃત્ય બને છે.

હિમાલયનો પ્રવાસ ઉર્ફે હાથીનું પગલું

અને એ યાત્રીઓ લગભગ બધાજ કેવળ ધર્મ, આસ્થા અને શ્રદ્ધા શિવાય બીજા કોઈ વિષયનો વિચાર પોતાના પ્રવાસ દરમિયાન નથી કરતાં હોતાં, એ મેં સ્વાનુભવથી જાણ્યું છે. યાત્રાનાં ધામો, મંદિરો તથા તીર્થોનો મહિમા તો ભરતખંડનાં માનવીઓને પોતાના વતનના પરિચય અર્થે પર્યટન કરવા ગ્રેરવા માટે આપણા દૂરદર્શી આચાર્યોએ યોજેલાં માત્ર નિમિત્તો છે; સાધનો છે; પરંતુ એ સાધનોને જ ઇષ્ટ સાધ્ય માની લઈને આપણા યાત્રીઓ કેટલું બધું શુભારે !

આ યાત્રાઓની શાસ્ત્રવિહિત કહેવાતી યોજના સમજવા જેવી છે. દરેક હિંદુ માટે જે ઇચ્છનીય યાત્રાક્રમ લેખાય છે, તે કેટલો બધો શુદ્ધિપૂર્વક યોજાયેલો છે, એ ખરેખર પ્રશંસા માગી લેનારી હકીકત છે. યાત્રાવાંચ્છુઓએ પોતાને ધેરથી નીકળીને નજીકનાં તીર્થો કરતાં કરતાં દારકા, શ્રીનાથજી ને જગન્નાથપુરી પછી કાશી, પ્રયાગ, ગયાજી ઇ. માં “શાસ્ત્ર” વિહિત ક્રમો કરીને ઉત્તરાખંડ માટે હરદ્વાર જવાનું; ત્યાંથી હૃષીકેશ; પછી દેવ પ્રયાગ કે ન્યાંથી ગંગા નદી વાસ્તવિક પછે ગંગા બને છે; ત્યાંથી યમુનોત્તરી; પછી ગંગોત્તરી; ગંગાના એ કહેવાતા મૂળનું જળ ભરીને સેતુબંધ રામેશ્વરમાં મહાદેવજીને ચડાવવાનું; ત્યાંથી અમુક પ્રકારની સોટીઓ લઈને પાછું ઉત્તરાખંડ જઈને શ્રી બદરી નારાયણને એ સોટીઓ ધરવાની; આવો, અથવા લગભગ આવો વિહિત યાત્રાક્રમ ગણાય છે. આ રીતે આખાએ ભરતખંડનાં દર્શન કરવાની દરેક ભારતીયને ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ આગ્રા છે.

પરંતુ એ વિશાળ દૃષ્ટિની કદર જવલ્લે જ થતી દેખાય છે. યાત્રાને કેવળ ભગવાનનાં દર્શન, પાપના નાશ, પુણ્યના સંચય તથા

આવતે ભવે સુખ જગર સ્વર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ દેખીતે યાત્રી
આ મહાપ્રવાસના સાચા લાભને અડફેટે ચડાવે છે. જેને શ્રદ્ધા હોય
તે દર્શન, સ્નાન, દાન, આર્ચ, સંકલ્પ છ. જે કરવું હોય તે ભદ્ર
કરે, પરંતુ આ પર્યાટનના સાચા લાભ તો એમાં રહેલી આધ્યા-
ત્મિક, માનસિક અને ચારીરિક કસરતમાં સમાયેલા છે.

એ પર્વતમાળાઓ; એ હિમ્વંશ શૃંગશ્રેણીઓ; એ વિરાળ
સભરભર્યાં એકાંતો; જેની સીમા માત્ર દૃષ્ટિની મર્યાદાજ છે એવા
અવર્ણનીય અવકાશો; કશી પણ દુખલ વગર મનન, ચિંતન અને
આત્મનિરીક્ષણ કરવાની અમુલ્ય તહેા; મન, વચન અને કાયાની
નિરંતર કસરત; પ્રપંચ માત્રને અભરાઈએ ચડાવીને મસ્તીમાં
રહેવાનો ફક્ત અવકાશ...અને પ્રવાસની પ્રત્યેક યજનો. યોગ્ય
દૃષ્ટિયુક્ત નિરીક્ષણ વડે આનંદ માણવાનો સીમા વગરનો લાભ;
યાત્રાના સાચા ફાયદા તો આ અને આવા છે.

જેને " ચાર ધામ " કહે છે તેનો પ્રવાસ મેં કર્યો; એ
મુસાફરી દરમ્યાન જે આનંદના દરિયા મેં ઉલેચ્યા, તેનો અંખો
સરખો પણ વારતવિક ખ્યાલ આપવા માટે આખું અને અલગ
પુસ્તક જોઈએ. પરંતુ એ અહીં શક્ય નથી. વળી આ નાનકડા
મંચનો સ્પષ્ટ હેતુ પ્રવાસ પ્રત્યે પ્રવાસીની દૃષ્ટિ કેવી હોવી જોઈએ
અને રખડપટ્ટીમાથી વધારેમાં વધારે મોજ કેવી રીતે લાંટી શકાય
છે તેનો યોડો ખ્યાલ આપવાનો જ છે.

યમુનોત્તરી, ગંગોત્તરી, કેદારનાથ અને જલ્દરી નારાયણ; એ
ધામોની યાત્રા સર્વ યાત્રાનામી પ્રવાસોનો રાજ્ય છે. જેનાં તેનાં
એ કામ નથી. આખા જગતની શાસ્ત્રવિદિત કહેવાયેલી બધી
યાત્રાઓનો એ ચિરોમણી છે. ધીમે ધીમે જલ્દરી-કેદારના માર્ગ તો

હિમાલયનો પ્રવાસ ઉર્ફે હાથીનું પગલું

પ્રમાણમાં હવે સરળ થઈ ગયા છે; જો કે હજી પણ એ અતિ દુર્ઘટ પ્રવાસ લેખાય છે, 'જતાં ચમુનોત્તરી અને ગંગોત્તરીના પ્રવાસનો વિચાર કરવામાં આવે, તો એ રમતવાત થઈ પડે છે.

જો પ્રવાસી પર્યટનમાં પોતાનાં પ્રવાસનાં કળીનોજ વિચાર કરે તો સમજી લેવું કે એની બધી મહેનત અને એનો બધો ખર્ચ છુટી પડ્યાં છે; માત્ર યાત્રાને અંતે થનાર દર્શનજ લક્ષ્ય કરીને તેને એનેની " આપત્તિઓ " ને શ્રદ્ધાથી સહન કરવાની જેની વૃત્તિ હોય, તેના યાત્રીને બલે ધર્મલાભ થતો હોય; કેમકે ગીતામાં બગવાને કહ્યું છે તેમ મદ્દામયોઽયં પુરુષ. શ્રદ્ધા જે છે, તેજ પુરુષનું રૂપ છે. એટલે એને સ્વર્ગનો સરંજામ મળ્યાં પછી બલે પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ જીવતાં જીવત તો સામે પડેલું સ્વર્ગ માણવાની તક એ જરૂર યુમાવે છે.

અહો ! એ પહાડોનાં બ્રમણો ! નાનાવિધ પખીઓના અવનવા કલરવ ! એ પથરા પહાણા ઠેકવાની મોજ ! એ ચડાણની હાંફ તથા ઉતરાણથી દુઃખતાં ટીંચણની ગંમત ! એ સાહસોની ઉત્તેજના, ને એ જોખમ ખેડવાનાં જોખ ! એ વનરાજિથી ભરાતી આંખ ! પુષ્પોની મહેકથી બહેકતું મંગળ ! એ પ્રચંડ પહાડોનાં પંડખાં સેવવાનાં ગૌરવ ! એ દાળમીઠ કરાડોમાંથી નીસરતાં અમૃત શાં ઝરણાં ! આકાશ આડે ગિરિરાજોની ધારોની સુગંધ રેખાઓની અનંત વૈવિધ્યભરી એ આકૃતિઓ ! એ વાદળોની ગિરિશિખરો સાથેની ગાંડીધેલી રમતો ! હિમાચ્છાદિત પર્વતોઓ ઉપર સૂર્યાસ્ત તથા સૂર્યોદયની સુખીનાં જાદુબર્ષા ખેલન...

ખાવાપીવાની, સુવા બેસવાની, અને એકંદરે જેની આપને રાજીંદી ટેવો હોય છે તેવી દિન તથા રાત્રીની ચર્ચાઓના અનુસરણ

શ્રમણ

‘ સવારના ચાર-સાડાચાર થયા છે, યમુનોત્તરીની વિષ્ટ વાટે
હું ઉઠનાસથી કદમ ભરું છું. એક ઝરણુ આવે છે. ત્યાં...’

એક ગાય પડેલી છે. એનો આગળનો ભાગ સાવ આખો છે, પણ
પાછળનો ભાગ ખવાઈ ગયો છે. વનચરોની ટેવોને સમજનારા તરત
જાણી શકે, કે આ વાઘ અગર ચિત્તાનો તાબે શિકાર છે. કેમકે
લાચ રાખવાની એ પદ્ધતિ એ પશુઓને લાક્ષણિક છે. કોઈ અન્ય
સ્થળે મારીને એ ગ્રાણી શિકારને આ ઝરણા પાસે ઉપાડી લાવ્યું
હશે; અમારો પગરવ સાબળીને ક્યાંક એ નજીકમાં જ આધું
પાછું થઈ ગયું હશે, કોઈ ઝાડી કે પહાણની પાછળથી એની
અળકતી આખો કદાચ મને નોરખી પણ રહી હશે પણ વાઘ કે
ચિત્તા જે હશે તે તૃપ્ત હતો. એટલી મહેરબાની ! એ પૂળની ‘મોજડ’
ચિત્ર કેવી રીતે આવેખાય ?

યમુના સાથે હું પડેલી દષ્ટિએ શ્રેષ્ઠમાં પડ્યો એના તોફાને
મારા ચિત્તાને છૂતી લીધું છે ભાગીરથીની નિત્ય નવિનતાએ મારા
પગને પગલે વદન પ્રાપ્ત કર્યા છે. મદાકિનીની મસ્તી જોતાં હું
ધરાયો નથી અવદનદાના અટકચાળા મારાથી વીસરાશે નહિ

અને મગા ! જેના નામગ્રવણ માત્રે હૃદય નાચી ઉઠે છે
એવી એ ભરતખડની જનની ! જેના બે મકારમા સારીયે આપ
સંસ્કૃતિ સમાઈ જાય છે એવી એ પુણ્યસલિયા જાદુનવી ! એને
સાખો વંદના હજો !

સમગ્ર પાંચસો ને વીસ માઈલ હું હિમાલયની ગોદમાં
પ્રમપણો બટક્યો; કેટલીયે વાર પડ્યો આખડ્યો, અને તથા બવ
આને એટલો આનંદ મેં ત્યાં લૂટ્યો નિમર્ગની સુંદરતાની, સર્વો

હિમાલયનો પ્રવાસ ઉદ્દેશી હાથીનું પગલું

શબ્દો નવતાને પ્રાપ્ત થતી એના રૂપની રમેણીયતાની મોજૂતી મેં ધરાઈ ધરાઈને ઉડાવી; એ અતિ વિકટ પર્યાટનની પ્રત્યેક પળને ખાંતે કરીને મેં ભોગવી. શ્રી ભગવાન શંકરાચાર્યની વર્ણનાત્મક મહત્તાની હૈંક જાંખી મને, લાધી, ને એ અદ્ભૂત વિભૂતિને મારું મસ્તક સદા સર્વદા, સર્વકાળ માટે નમી રહ્યું.

હિમાલયની પ્રગલ્ભતાનો વળા ચિત્રો કેવાં હોય ! કોઈ પણ કેમેરા એની એક નાનકડી કુંગરડીની ખૂખીને પણ યોગ્ય રીતે પ્રકટ કરવા સમર્થ ન હોઈ શકે. એની થોડી પણ જાંખી કોઈ કરાવી શક્યું હોય, તો તે કાલિદાસની કલમ, અથવા ચિત્રકાર શરિકની આત્મપ્રેરિત પીંછી. તે શિવાય, એ તો દીકાની મોજ છે.

જીવનમાં એકજ વસ્તુ સત્ય છે; અને તે અનુભવ. અનુભવના વૈવિધ્યને તેમજ તેની મહનતાને કોઈ સીમા નથી. પ્રવાસ અનુભવની ખાણ નથી તો ખીણ કે નથી. અને પ્રવાસોનો રાગ ઉત્તરાખંડનાં ચાર ધામનું પર્યાટન છે.

પ્રત્યેક સરાકા ગુજરાતીએ આ ચાર ધામ કરવાં જોઈએ. પ્રત્યેક ગુજરાતી નરનારીએ નિદાન બહરી-કેદાર તો જવું જ જોઈએ. " પ્રત્યેક " એટલે જેનાથી બની શકે તેવો. પ્રત્યેક, એ સમજી લેવાનું જ હોય. આટલી શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક કસરત વગર ગુજરાતી દેહમાં આજના સમય માટે આવશ્યક બળસંપન્નતા ક્યાંથી આવે ? મેં જોયું કે પાત્રીવર્ગમાં ગુજરાતી ઓછામાં ઓછા હોય છે. તન, મન કે ધનને કષ્ટ આપે, એવું કશુંયે પોપલીદાસ ગુજરાતીને પોસાતું નથી, એ રિયલિટી ગુજરાતને ક્યાં સુધી શોભારૂપ કે સજ પણ લાગ્યા કરશે !

આ છેલ્લો પ્રવાસ મેં હપ્તકિશ્યો તા. ૨૪ એપ્રિલ ૧૯૪૮

પરત્વેની એ મુરઝાયા મા કટલા બધી નૂતનતા અને આશ્ચર્ય-
કારક વિશ્વસ્યતા ભરેલી હોય છે ! અણુધાર્યા વરસાદ કે કરાની
ઝપટ; સહસા ઘેરાઈ આવતાં વાદળ; ગિરિકંદરાઓમાં પ્રતિધોષ
વડે ધોર ગાજતી મેઘની ગર્જનાઓ; પહાડોની ટોચો ઉપર ઠેકઠેક
કરતી વિજળીના ઝબકારા; ચીડનાં વનોની ઉંચી ટોચોમાં તથા
હંઝરાની ખીણોમાં સૂસવતા ઝંઝાનાં વાયુ; પગલે પગલે ગબડી
પડવાની ભીતિની ચેતના; ચીકણી ભોંય ઉપર સહસા પગ લપસ-
વાનો ઝાટકો; બરફ ઉપર સરકીને ગુલાંટ ખાઈ જવાની દિલ્લગી...

બહરીનારાયણથી હું પાછો વળતો હતો; ઉતરતા ઢોળાવ
ઉપર ધસમસતો ચાપ્યો જતો હતો. સહસા એ સ્વચ્છ, બરફની
ઠંડીથી સ્તબ્ધ થયેલા ખુસ્નુમા વાતાવરણમાં રૂપેરી ધંટડી સહુ
હાર્ય રણકી ઉઠ્યું; મેં ઉંચે નજર કરી, તો એક બારેક વરસની
બાળા ખિસખિસાટ હસતી દોડી; એની સાથેની એક બાઈ મલકાઈને
બેસી “આટલું બધું અહવું કયમ આવે છે ?”

ગુજરાતી ! મેં પણ સહેજે પૂછ્યું, “ કેમ બેટા, આટલું
બધું હસવું સાચી ? ” એક બાઈએ ઉત્તર આપ્યો, “ આ બરફ
ઉપર પગ લપસે ને, તેથી તેને ગંભીર પડે છે !

એ છેડીની દૃષ્ટિ સાચી હતી. લપસવાથી ભય અને દુઃખ
થાય, એ સહજ છે, પણ એ લપસવાનો ઉત્સાહ માણવો, એજ
ખરી વિશિષ્ટતા છે !

વિઠટ પગદંડીઓ, ગબડતા ગોળા કાંકરા, અણીદાર પહાણાની
ધરિ, ચીકણી માટી ઇ. માં પ્રત્યેક પગલું સંભાળીને ભરવાની
મજાનાં વર્ણન દરેક ભાષામાં કયા સખ્તો વડે ચોખ્ખી રીતે કરી શકાય ?

હિમાલયનો પ્રવાસ ઉર્દૂ હાથીનું પગલું

એક દિવસ ગંગોત્તરીને પંથે સુખખી નામની ચટ્ટીમાં સાંજે હું બેઠો હતો. વીસ માઈલની અતિ આકરી મજલ પછી યાત્રીને હું ત્યાં પહોંચ્યો હતો. ધર્મશાળા ચિકાર બરેલી હતી; તેથી ટેકાઢળાયાવાળા ઓશરીમાં જ ગુણપાટ બિછાવીને હું બેઠો હતો. ઠંડી ખૂબ હતી. ખાવા પીવાના વાખા હતા. આસપાસ નાના પ્રકારના યાત્રીઓની ધમાલ જોવામાં હું મગ્ન હતો. ત્યાં એકાએક ઉંચે નજર મધ.

સામે એક પહાડ હતો...તેને બરફછાયા ત્રણ-ચાર ઉંચી ટૂંકો હતી, તેમાંની એક સહસ્રા ઝળકી ઉડી હતી.

એ શું હતું ? એ શિખર સળગી ઉઠ્યું હતું ? ધરતી ઉપર અંધકાર પથરાતો હતો; પણ આ શિખર મસાલ જેવું કેમ ઝળકું હતું !

આથમતા સૂર્યના છેલ્લા કિરણ સાથે એ હિમશૂંગ કેસિ કરી રહ્યું હતું !...અહો ! આ તે હિમાલયે એકાએક ત્રિરંગી ઝંડો ફરકાવીને ભરતખંડનો ખજાંડો બનવાનો સહાવો લેવાતું ઉચિત ધાયું હતું કે શું ! કે પછી, આ ચિવચ જોગીની ધુણીની મસક તો નહિ હોય !

એ લાલ, ગેરુઆ, પીત, શ્વેત, નીલ ઇ. ઝળહળતા રંગોની માંડ પાંચ મિનીટની ઝમકે મારા ચિત્તને એવું તો ભરી દીધું, કે મારો યાદ ક્યાંયે ઉડી ગયો, ખેદ ક્યાંયે ખતમ થઈ ગયો, ને હૃદય મસ્તીમાં નાચી ઉઠ્યું. આ એક જ દૃશ્ય માટે આખી યાત્રાનાં બધાં કષ્ટો વસુલ હતાં.

પણ એવા તો મને અનેક અને નિરંતર વાચાતીત લાભો એ પ્રવાસરાત્રે આપ્યા છે, એનાં મૂલ્ય કયે માપે અંકાશે ?

જાન્ય

‘ સવારના ચાર-સાડાચાર ચપા છે; ચંચુનોતરીની વિંકેટ વાટ હું વિશ્વાસથી કદમ ભરું છું. એક કર્ણું આવે છે. ત્યાં...’

એક ગાય પડેલી છે. એનો આગળનો ભાગ સાવ આખો છે, પણ પાછળનો ભાગ ખવાઈ ગયો છે. વનચરોની ટેવોને સમજનારા તરેત જાણી શકે, કે આ વાઘ અગર ચિત્તાનો તાળો શિકાર છે. કેમકે હાથ રાખવાની એ પદ્ધતિ એ પશુઓને લાક્ષણિક છે. કેમકે અન્ય સ્થળે મારીને એ ગ્રાણી શિકારને આ ઝરણા પાસે ઉપાડી લાવ્યું હશે; અમારો પગરવ સાંભળીને, ક્યાંક એ નજીકમાં જ આપું પાછું થઈ ગયું હશે; કેમકે જાડી કે પહોણાની પાછળથી એની ચળકતી આંખો કદાચ મને નોરખી પણ રહી હશે. પણ વાઘ કે ચિત્તા જે હશે તે તૃપ્ત હતો. એટલી મહેરબાની ! એ પળની મોજવું ચિત્ર કેવી રીતે આલેખાય !

યમુના સાથે હું પડેલી દષ્ટિએ ગ્રેમમાં પડ્યો. એના તોફાને મારા ચિત્તને છતી લીધું છે ભાગીરથીની નિત્ય નવિનતાએ મારા પગલે પગલે વહન પ્રાપ્ત કર્યા છે. તદાકિનીની મસ્તી જોતાં હું ધરાયો નથી. અલકનદાના અટક્યાના મારાથી વીસરાશે નહિ.

અને ગંગા ! જેના નામગ્રથણ માત્રે હૃદય નાચી ઉઠે છે એવી એ ભરતખડની જનની ! જેના બે ગકારમાં સારીયે આપ સંસ્કૃતિ સમાઈ જાય છે એવી એ પુણ્યસલિલા ભદ્રાવતી ! એને લાખો વંદના હજો !

લગભગ પાંચસો ને વીસ મહાધ હું હિમાલયની ગોદમાં ચમપાળો બટક્યો, કેટલીયે વાર પડ્યો આખડ્યો; અને ત્રણ બવ આયે એટલો આનંદ મેં ત્યાં વૂટ્યો નિસર્ગની સુંદરતાની, દણે

હિમાલયનો પ્રવાસ ઉર્દૂ હાથીનું પગલું

દસે નવતાને પ્રાપ્ત થતી- એના રૂપની રમણીયતાની મોજ મેં ધરાઈ ધરાઈને, હિંદાવી; એ અતિ વિકટ પર્યટનની પ્રત્યેક પળને ખાંતે કરીને મેં ભોગવી. શ્રી ભગવાન શંકરાચાર્યની વર્ણનાત્મક મહત્તાની હેંકે ઝાંખી મને. લાઘી, ને એ અદ્ભૂત વિભૂતિને મારે મસ્તકે સદા સર્વદા, સર્વકાળ માટે નમી રહ્યું.

હિમાલયની પ્રગલ્ભતાનાં વળા ચિત્રો કેવાં હોય ! કેઈ પણ કેમેરા એની એક નાનકડી કુંગરડીની ખૂખીને પણ ચોગ્ય રીતે પ્રકટ કરવા સમર્થ ન હોઈ શકે. એની થોડી પણ ઝાંખી કેઈ કરાવી શક્યું હોય, તો તે કાંસિદાસની કલમ, અથવા ચિત્રકાર રોશિકની આત્મપ્રેરિત પોંછી. તે શિવાય, એ તો દોડાની મોજ છે.

જીવનમાં એકજ વસ્તુ સત્ય છે; અને તે અનુભવ. અનુભવના વૈવિધ્યને તેમજ તેની ગહનતાને કોઈ સીમા નથી. પ્રવાસ અનુભવની ખાણ નથી તો ખીજું કે નથી. અને પ્રવાસોનો રાગ ઉત્તરાખંડનાં ચાર ધામનું પર્યટન છે.

પ્રત્યેક સચકત ગુજરાતીએ આ ચાર ધામ કરવાં જોઈએ. પ્રત્યેક ગુજરાતી નરનારીએ નિદાન બદરી-કેદાર તો જવું જ જોઈએ. “ પ્રત્યેક ” એટલે જોનાથી બની શકે તેવો પ્રત્યેક, એ સમજી લેવાનું જ હોય. આટલી સારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક કસરત વગર ગુજરાતી દેહમાં આજના સમય માટે આવશ્યક બળસંપન્નતા ક્યાંથી આવે ? મેં જોયું કે યાત્રીવર્ગમાં ગુજરાતી ઓછામાં ઓછા હોય છે. તન, મન કે ધનને કષ્ટ આપે, એવું કશુંયે પોપણીદાસ ગુજરાતીને પોસાતું નથી, એ રિયલિટી ગુજરાતને ક્યાં સુધી શોભારૂપદ કે સદા પણ સાગ્યા દરેક ?

આ છેલ્લો પ્રવાસ મેં હપ્તિકથો તા. ૨૪ એપ્રિલ ૧૯૪૮

શ્રમભર્યું :

સવારના ચાર-સાડાચાર ચપા છે; ધમુનોત્તરીની વિઠેટ વાટે હું ઉલ્લાસથી કદમ ભરું છું. એક ઝરણુ આવે છે. ત્યાં...

એક ગાય પડેલી છે, એનો આગળનો ભાગ સાવ આખો છે, પણ પાછળનો ભાગ ખુવાઈ ગયો છે. વનચરોની ટેવોને સમજનારા તરત જાણી શકે, કે આ વાઘ અમર ચિતાનો તાળો શિકાર છે. કેમકે લાશ રાખવાની એ પદ્ધતિ એ પશુઓને લાક્ષણિક છે. કેાઈ અન્ય રચણે મારીને એ ગ્રાણી શિકારને આ ઝરણા પાસે ઉપાડી લાવ્યું હશે; અમારો ખગરવ સાંભળીને, ક્યાંક એ નજીકમાં જ આધું પાછું થઈ ગયું હશે; કેાઈ ઝાડી કે પહાણાની પાછળથી એની ચળકતી આંખો કદાચ મને નોરખી પણ રહી હશે. પણ વાઘ કે ચિતા જે હશે તે તૃપ્ત હોતો. એટલી મહેરબાની ! એ પૂજની મોજવું ચિત્ર કેવી રીતે આલેખાય ?

ધમુના સાથે હું પડેલી દૃષ્ટિએ પ્રેમમાં પડ્યો. એના તોફાને મારા ચિત્તને જીતી લીધું છે ભાગીરથોની નિત્ય નવિનતાએ મારાં પગલે પગલે વંદન પ્રાપ્ત કર્યો છે. મંદાકિનીની મસ્તી જોતાં હું ધરાયો નથી. અલકનંદાના અટકચાળા મારાથી વીસરાશે નહિ.

અને ગંગા ! જેના નામગ્રવણુ માત્રે હૃદય નાચી ઉઠે છે એવી એ બરતખંડની જનની ! જેના જે ગકારમાં સારીયે આપ સંસ્કૃતિ સમાઈ જાય છે એવી એ પ્રુણસલિલા જાહનવી ! એને લાખો વંદના હોળે !

લગભગ પાંચસો ને વીસ માઈલ હું હિમાલયની ગોદમાં યજમાળા બટકપો; કેટલીયે વાર પડ્યો આખડ્યો; અને ત્રણ ભવ આવે એટલો આનંદ મેં ત્યાં લૂટ્યો. નિસર્ગની સુંદરતાની, કણે

હિમાલયનો પ્રવાસ ઉર્દૂ હાથીનું પગલું

ક્ષણે નવતાને પ્રાપ્ત થતી. એના રૂપની રમણીયતાની મોજ મેં ધરાઈ ધરાઈને, ઉઠાવી; એ અતિ વિકટ પર્યટનની પ્રત્યેક પળને ખાંતે કરીને મેં ભોગવી. શ્રી ભગવાન શંકરાચાર્યની વર્ણનાત્મક મહત્તાની કૈંક ઝાંખી મને, હાથી, ને એ અદ્ભૂત વિભૂતિને મારું મસ્તક સદા સર્વદા, સર્વકાળ માટે નમી રહ્યું.

હિમાલયની પ્રગલ્ભતાનો વળી ચિત્રો કેવાં હોય ! કોઈ પણ કેમેરા એની એક નાનકડી કુંગરડીની ખૂબીને પણ યોગ્ય રીતે પ્રકટ કરવા સમર્થ ન હોઈ શકે. એની થોડી પણ ઝાંખી કોઈ કરાવી શક્યું હોય, તો તે કાલિદાસની કલ્પમ, અથવા ચિત્રકાર શૈલિની આત્મપ્રેરિત પોંછી તે શિવાય, એ, તો દીકાની મોજ છે.

જીવનમાં એકજ વસ્તુ સાથે છે; અને તે અનુભવ, અનુભવના વૈવિધ્યને તેમજ તેની ગહનતાને કોઈ સીમા નથી. પ્રવાસ અનુભવની ખાણ નથી તો ખીચું કૈં નથી. અને પ્રવાસોનો રાગ ઉત્તરાખંડનાં ચાર ધામનું પર્યટન છે.

પ્રત્યેક સચક્રાત ગુજરાતીએ આ ચાર ધામ કરવાં જોઈએ. પ્રત્યેક ગુજરાતી નરનારીએ નિદાન બદરી-કેદાર તો જવું જ જોઈએ. " પ્રત્યેક " એટલે જેનાથી બની શકે તેવો. પ્રત્યેક, એ સમગ્ર લેવાનું જ હોય. આટલી ચારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક દસરત વગર ગુજરાતી દેહમાં આજના સમય માટે આવશ્યક બળસંપન્નતા ક્યાંથી આવે ? મેં જોયું કે યાત્રીવર્ગમાં ગુજરાતી ઓછામાં ઓછા હોય છે. તન, મન કે ધનને દષ્ટ આપે, એવું ઇશુએ પોપલીદાસ ગુજરાતીને પોસાતું નથી, એ રિયલિટી ગુજરાતને ક્યાં સુધી શોભારૂપદ કે સજ પણ લાગ્યા કરશે ?

આ છેલ્લો પ્રવાસ મેં હર્ષદિશથી તા. ૨૪ એપ્રિલ ૧૯૪૮

જમણુ

ની સવારે શરૂ કર્યો; ને તા. ૭ મી જુનની સવારે એને પૂણું કરીને હું હાથેથી પાછો વળ્યો. પંચપાળો પ્રવાસ મસુરીથી તા. ૨૫ ની સાંજે માંડ્યો, તે કષ્ટપ્રયાગમાં તા. ૪ જુને પૂરો કર્યો. પગે ચાલ્યા માઈલ ૫૧૦ થી ૫૨૦ જેટલા થયા. સામાન્ય-રીતે ત્રણથી ચાર મહિના આ ચાર ધામની યાત્રામાં થાય જ. પરંતુ હું ઇશ્વરકૃપાથી, ખૂબ આનંદથી અને નિર્વિઘ્ને માત્ર ચાલીસ દિવસમાં એ કરી શક્યો.

જો સ્વાસ્થ્ય અથવા મંધત્વ વણુંન મળે શકે, તો જ અનુભવના આનંદનું વણુંન પસું કરી શકાય, અને ચારધામના પ્રવાસની મોજ તો મહામાયા જેવી અનિર્વચનીય જ છે.

માટે પ્રવાસ કરો, ને એને માણી જાણો; જીવનના ધકતર માટે એથી વધીને કશું વસ્તુ નથી.

કેટલીક ભૂલો

પાન	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫	૧૨	કરવા	કરતા
૨૬	૪	જૂઠા	જૂળા
૬૭ થી ૬૯	—	—	(આ પાનામાં જે ભગીરદ્વારવાળી વાત છે તે અસાહ્યાબાદમાં નહિ પણ બનારસમાં બની હતી; તે પ્રમાણે સમજીને આ પ્રકરણ વાંચવું).
૧૦૨	૬	પડયા	પડતા
૧૪૩	૧	અજમાતું પાણી	હજમ કરવાતું પાણી
૧૪૧	૬૦	ઉપર	ઉપર
૧૭૬	૩	અનિષ્ટ	અનિષ્ટ કરતો નથી તેનું અનિષ્ટ કાઢ
૧૮૬	૧૮	જો	જો
૧૮૭	૮	રેષ્ટવે,	રેષ્ટ વે
૧૮૯	૧૫-૧૬	વાસ બેચેની થઈ આવતાં	વાસ આવતાં બેચેની થઈ

પાન	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯૦	૨૨	ધૂંટણીયાં	ધૂંટણીયાં
૧૯૪	૧૮	સીપ્લેધમાં	સીપ્લેધનમાં
૨૦૮	૧૧	ફલોંગ	ફલોંગ
૨૧૦	૬	તેટલા	તેટલો
૨૧૨	૩	ગીતસમુચ્ચય	ગીતસમુચ્ચય
૨૧૪	૭	પેધે	પેધો
૨૩૪	૩	“મ”કાર	“મ”કાર
”	૫	”	”
૨૩૨	૨૧	કાઠિયાવાડી	કાઠિયાવાડી
૨૩૫	૧૯	શુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૪૧	૧૧	બોરણાં	બોરણાં
૨૪૬	૧૭	ચેઠ્ઠની	ચેઠ્ઠની
૨૪૯	છેલ્લી	રીતનો	રીતનો
૨૫૦	૬	ઐરિમુખ	ઐરિમુખ
”	૧૭	પ્રણિયુમ્	પ્રણિયુમ્
૨૭૨	૯	ફકરી	ફકરી

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં અત્યાર મુદ્દીમાં
પ્રસિદ્ધ થયેલાં

પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકો

- | અ.
અંક | સા. મા.
પુષ્પ
અંક | પુસ્તકનું નામ | કર્તાનું નામ | કિંમત |
|-----------|-------------------------|--|--------------|--------|
| ૧ (૧૮૪) | | મંગોપાર્કની મુસાફરીઓ :—મુમતા નાયજી
ભટ્ટ; બી. એ., એલએલ. બી. ' Travels
of Mungo Park ' ઉપરથી (૧૯૩૦) ૧-૧૪-૨ | | |
| ૨ (૨૭૬) | | દક્ષિણાયન :—ત્રિભુવનદાસ પુ. હુદાર;
(૧૯૪૧) | | ૧-૧૨-૨ |
| ૩ (૨૭૮) | | અક્ષરદેશ :—રમેશનાથ રં. જોશી (૧૯૪૨) ૧-૨-૨ | | |
| ૪ (૩૦૩) | | ભ્રમણ :—રમેશનાથ રં. જોશી (૧૯૪૮) ૧-૫-૨ | | |